Analiza znanstvenih radova teologinja u Hrvatskoj objavljenih od 1990. do 2015. godine pod ekleziološkim vidom sjećanja i očekivanja

Barudžija, Gordana

Doctoral thesis / Disertacija

2021

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zagreb, Catholic Faculty of Theology / Sveučilište u Zagrebu, Katolički bogoslovni fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:222:549950

Rights / Prava: In copyright / Zaštićeno autorskim pravom.

Download date / Datum preuzimanja: **2024-03-29**

Repository / Repozitorij:

Repository of the Catholic Faculty of Theology
University of Zagreb

Sveučilište u Zagrebu

KATOLIČKI BOGOSLOVNI FAKULTET

Gordana Barudžija

ANALIZA ZNANSTVENIH RADOVA TEOLOGINJA U HRVATSKOJ OBJAVLJENIH OD 1990. DO 2015. GODINE POD EKLEZIOLOŠKIM VIDOM SJEĆANJA I OČEKIVANJA

DOKTORSKI RAD

Mentor:

prof. dr. sc. Željko Tanjić

Zagreb, 2021.

University of Zagreb

CATHOLIC FACULTY OF THEOLOGY

Gordana Barudžija, MA

THE ANALYSIS OF SCIENTIFIC WORK BY FEMALE THEOLOGIANS IN CROATIA, PUBLISHED FROM 1990 TO 2015, IN RELATION TO THE ECCLESIASTICAL ASPECT OF REMEMBRANCE AND EXPECTATION

DOCTORAL DISSERTATION

Supervisor:

Professor Željko Tanjić, PhD

Zagreb, 2021.

Sadržaj

Sadržaj I

Izjava o autorstvu doktorskoga rada IV

Bilješka o mentoru V

Zahvala VI

Kratice VII

Sažetak VIII

Summary XI

UVOD 1

1. Značenje pojmova sjećanje i očekivanje 6

1.1. Sjećanje 6

1.2. Očekivanje 16

1.3. Sjećanje i očekivanje – neteološki vidici 21

2. *Sjećanje i očekivanje* u Svetom pismu i u dokumentima Drugoga vatikanskog koncila 26

2.1. *Sjećanje i očekivanje u Starom zavjetu* 26

2.1.1. Pojam *sjećanje* u Starom zavjetu 26

2.1.2. Pojam *očekivanje* u Starom zavjetu 28

2.2. *Sjećanje i očekivanje u Novom zavjetu* 29

2.2.1. Pojam *sjećanje* u Novom zavjetu 29

2.2.2. Pojam *očekivanje* u Novom zavjetu 33

2.3. Sjećanje i očekivanje u dokumentima Drugoga vatikanskog koncila 34

2.3.1. *Sjećanje* u dokumentima Drugoga vatikanskog koncila 34

2.3.1.1. *Sjećanje* u Konstituciji o svetoj liturgiji *Sacrosanctum concilium* 36

2.3.1.2. *Sjećanje* u Dogmatskoj konstituciji o Crkvi *Lumen gentium* 38

2.3.1.3. *Sjećanje* u Dekretu o istočnim katoličkim Crkvama *Orientalium ecclesiarum* 40

2.3.1.4. *Sjećanje* u Dekretu o ekumenizmu *Unitatis redintegratio* 40

2.3.1.5. *Sjećanje* u Dekretu o pastirskoj službi biskupa u Crkvi *Christus Dominus* 41

2.3.1.6. *Sjećanje* u Dekretu o odgoju i izobrazbi svećenika *Optatam totius* 41

2.3.1.7. *Sjećanje* u Deklaraciji o kršćanskom odgoju *Gravissimum educationis* 42

2.3.1.8. *Sjećanje* u Dekretu o službi i životu prezbitera *Presbyterorum ordinis* 42

2.3.1.9. *Sjećanje* u Dogmatskoj konstitucija o božanskoj objavi *Dei verbum* 43

2.3.1.10. *Sjećanje* u Dekretu o misijskoj djelatnosti Crkve *Ad gentes* 43

2.3.1.11. *Sjećanje* u Pastoralnoj konstituciji o Crkvi u suvremenom svijetu *Gaudium et spes* 44

2.3.2. *Očekivanje* u dokumentima Drugoga vatikanskog koncila 45
2.3.2.1. *Očekivanje* u Konstituciji o svetoj liturgiji *Sacrosanctum concilium* 47
2.3.2.2. *Očekivanje* u Dekretu o sredstvima društvenoga priopćavanja *Inter mirifica* 48
2.3.2.3. *Očekivanje* u Dogmatskoj konstituciji o Crkvi *Lumen gentium* 48
2.3.2.4. *Očekivanje* u Dekretu o ekumenizmu *Unitatis redintegratio* 50
2.3.2.5. *Očekivanje* u Deklaraciji o kršćanskom odgoju *Gravissimum educationis* 51
2.3.2.6. *Očekivanje* u Deklaraciji o odnosu Crkve prema nekršćanskim religijama *Nostra aetate* 51
2.3.2.7. *Očekivanje* u Dogmatskoj konstitucija o božanskoj objavi *Dei verbum* 52
2.3.2.8. *Očekivanje* u Dekretu o misijskoj djelatnosti Crkve *Ad gentes* 53
2.3.2.9. *Očekivanje* u Dekretu o službi i životu prezbitera *Presbyterorum ordinis* 54
2.3.2.10. *Očekivanje* u Pastoralnoj konstituciji o Crkvi u suvremenom svijetu *Gaudium et spes* 54
2.3.3. *Sjećanje* i *očekivanje* – teološki vid 61

3. Eklezijološki vid sjećanja i očekivanja 63

3.1. *Sjećanje i očekivanje – kontekstualizacija* 63
3.1.1. Prvo poglavlje Dogmatske konstitucije o Crkvi *Lumen gentium* – „Otajstvo Crkve" 65
3.1.2. Drugo poglavlje Dogmatske konstitucije o Crkvi *Lumen gentium* – „Božji narod" 73
3.1.3. Treće poglavlje Dogmatske konstitucije o Crkvi *Lumen gentium* – „Hijerarhijsko uređenje Crkve i posebice episkopata" 80
3.1.4. Sedmo poglavlje Dogmatske konstitucije o Crkvi *Lumen gentium* – „Eshatološki značaj putujuće Crkve i njezino jedinstvo s nebeskom Crkvom" 81

3.2. *Dokument Međunarodne teološke komisije Odabrane ekleziološke teme povodom dvadesete obljetnice zatvaranja Drugog vatikanskog koncila* 86
3.2.1. Pojam, polazište i utemeljenje Crkve 88
3.2.2. Crkva kao novi narod Božji 90
3.2.3. Narod Božji 91
3.2.4. Crkva kao otajstvo i povijesni subjekt 92
3.2.5. Punina i relativnost povijesnoga subjekta 95
3.2.6. Novi narod Božji u svojoj povijesnoj egzistenciji 96

3.3. *Sjećanje i očekivanje – teološki primjeri* 99
3.3.1. Karl Rahner – transcendentalno kao područje *sjećanja i očekivanja* 99
3.3.2. Johann Baptist Metz – *sjećanje* kao nada za budućnost 102
3.3.3. Elisabeth Schüssler Fiorenza – *očekivanje* budućega na temelju *sjećanja* 105

3.4. Eklezijološki vid *sjećanja i očekivanja* – kriteriji 109

4. Analiza znanstvenih radova teologinja 112

4.1. *Metodologija i tijek istraživanja* 112

4.2. *Teologinje u Hrvatskoj između 1990. i 2015. godine* 116

4.3. *Prikaz* 119

4.4. *Komparativna analiza znanstvenih radova* 151
4.4.1. Filozofija 152

4.4.2. Sveto pismo ... 154
4.4.3. Povijest kršćanske literature ... 156
4.4.4. Dogmatska teologija ... 158
4.4.5. Moralna teologija ... 163
4.4.6. Pastoralna teologija ... 169
4.4.7. Liturgika ... 172
4.4.8. Crkvena povijest ... 173
4.4.9. Kanonsko pravo ... 175
4.4.10. Religijska pedagogija i katehetika ... 176
4.4.11. Socijalni nauk Crkve ... 183
4.4.12. Ostala područja ... 186
4.5. *Sinteza rezultata analize znanstvenih radova teologinja* ... 188

ZAKLJUČAK ... 196

LITERATURA ... 206
Crkveni dokumenti ... 206
Biblije, leksikoni, rječnici, enciklopedije, izvori ... 207
Knjige i članci ... 208
Mrežne stranice ... 215
Objavljeni znanstveni radovi teologinja do 2015. godine obrađeni u doktoratu ... 216

PRILOZI ... 243
Prilog 1. ... 243
Pitanja za analizu ... 243
Prilog 2. ... 244
Tablica 1. Pojavljivanje odgovora na postavljena pitanja za analizu ... 244
Prilog 3. ... 245
Objavljeni radovi Ljiljane Matković Vlašić ... 245
Prilog 4. ... 247
Posljednje pismo s. Stele Ikice Mijić od 24. svibnja 2020. ... 247

Bilješka o autorici ... 248

Katolički bogoslovni fakultet – Sveučilište u Zagrebu
Catholic Faculty of Theology – University of Zagreb

IZJAVA O AUTORSTVU DOKTORSKOGA RADA

Izjavljujem da je moj doktorski rad *Analiza znanstvenih radova teologinja u Hrvatskoj objavljenih od 1990. do 2015. godine pod ekleziološkim vidom sjećanja i očekivanja* izvorni rezultat mojeg rada te da su svi korišteni izvori, kako objavljeni tako i neobjavljeni, primjereno citirani ili parafrazirani te navedeni u popisu literature na kraju rada.

U Zagrebu, 16. rujna 2021.

_____
mr. sc. Gordana Barudžija

Bilješka o mentoru

Prof. dr. sc. Željko TANJIĆ rođen je 1968. godine u Bjelovaru. Nakon završene osnovne i srednje škole, 1988. godine upisao je Katolički bogoslovni fakultet Sveučilišta u Zagrebu. Akademske godine 1990./1991. studij nastavlja na Teološkom fakultetu Papinskog sveučilišta Gregoriana u Rimu, gdje 1996. godine postiže akademski stupanj magistra znanosti, a 2000. godine na istom Sveučilištu obranio je doktorsku disertaciju *Veritas in Cristo. Le determinazioni del concretto di verità nei documenti del Concilio Vaticano II* pod vodstvom prof. dr. sc. Rina Fisichelle, na području fundamentalne teologije. Za docenta na katedri za fundamentalnu teologiju Katoličkoga bogoslovnog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu izabran je 2004. godine, a u zvanje izvanrednog profesora izabran je 2009. godine. Od 2009. do 2011. godine direktor je izdavačke kuće Kršćanska sadašnjost, a od 2011. godine rektor je Hrvatskoga katoličkog sveučilišta. U travnju 2016. godine na Hrvatskom katoličkom sveučilištu izabran je u zvanje redovitog profesora. Kao teološki ekspert sudjelovao je u radu XII. redovite Biskupske sinode u Vatikanu. Bio je član Europskog društva za katoličku teologiju i Upravnog vijeća Instituta društvenih znanosti *Ivo Pilar*. Bio je i glavni i odgovorni urednik znanstvenog časopisa Katoličkog bogoslovnog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu *Bogoslovska smotra* te član Znanstvenog vijeća časopisa *Diacovensia* Katoličkog bogoslovnog fakulteta u Đakovu Sveučilišta J. J. Strossmayera u Osijeku. Od 2014. do 2019. godine bio je član Međunarodne teološke komisije. Autor je dviju knjiga, uredio je četiri knjige te objavio više znanstvenih i znanstveno-stručnih radova iz područja teologije i filozofije. Napisao je veći broj recenzija knjiga, udžbenika i članaka za znanstvene časopise ili zbornike. Održao je niz predavanja na različitim znanstvenim i stručnim skupovima. Služi se talijanskim, njemačkim i engleskim jezikom.

Svećenik je Zagrebačke nadbiskupije.

Zahvala

Zahvaljujem mentoru prof. dr. sc. Željku Tanjiću na strpljivosti, povjerenju i otvorenosti za drugačije.

Hvala dr. sc. Rebeki Anić, prof. dr. sc. Ani Thei Filipović, prof. dr. sc. Valentini Mandarić, izv. prof. dr. sc. Mariji Pehari i prof. dr. sc. Ružici Razum na svim oblicima podrške.

Hvala svima koji su u nekom trenutku imali prave riječi.

Hvala obitelji i posebno Urošu uz kojega sve ima smisla.

Kratice

AG	Dekret o misijskoj djelatnosti Crkve *Ad gentes*
CIC	Zakonik kanonskoga prava s izvorima *Codex Iuris Canonici*
CD	Dekret o pastirskoj službi biskupa u Crkvi *Christus Dominus*
DV	Dogmatska konstitucija o božanskoj objavi *Dei Verbum*
GE	Deklaracija o kršćanskome odgoju *Gravissimum educationis*
GS	Pastoralna konstitucija o Crkvi u suvremenom svijetu *Gaudium et spes*
IM	Dekret o sredstvima društvenoga priopćivanja *Inter mirifica*
LG	Dogmatska konstitucija o Crkvi *Lumen gentium*
NA	Deklarcija o odnosu Crkve prema nekršćanskim religijama *Nostra Aetate*
OE	Dekret o istočnim katoličkim Crkvama *Orientalium ecclesiarum*
OT	Dekret o odgoju i izobrazbi svećenika *Optatam totius*
PO	Dekret o službi i životu prezbitera *Presbyterorum ordinis*
SC	Konstitucija o svetoj liturgiji *Sacrosanctum concilium*
UR	Dekret o ekumenizmu *Unitatis redintegratio*

Sažetak

Nakon Drugoga vatikanskog koncila, na tragu promjena u Crkvi, žene se, uz druga područja aktivnosti, bave istraživanjem te daju svoj specifičan znanstveni teološki doprinos Crkvi.

S obzirom na društveno-političke promjene od 1990. godine i u Hrvatskoj se znanstveni teološki rad ponovo vrednuje na sveučilišnoj razini te među istraživačima teolozima ima sve više teologinja. Cilj rada je vrednovati znanstveni teološki rad teologinja u Crkvi u Hrvatskoj od 1990. do 2015. godine pod eklezioloških vidom *sjećanja* i *očekivanja* i učiniti ga vidljivim kroz analizu njihovih teoloških radova.

Teorijski dio rada na temelju relevantne literature istražuje pojmove *sjećanje* i *očekivanje*, a zatim se u drugome dijelu pomoću njih analiziraju znanstveni radovi teologinja u Hrvatskoj. Znanstveni radovi teologinja u Hrvatskoj do sada nisu bili istraživani pod vidom njihova doprinosa sveukupnoj teološkoj misli. Ovaj rad ukazuje na njihovu brojnost i raznolikost, a specifičan vid *sjećanja i očekivanja* pod kojim su radovi obrađeni ukazuje na njihovu relevantnost za sveukupno razumijevanje Crkve u Hrvatskoj. U kojoj mjeri ih se zaista i uvažava ostaje otvoreno pitanje.

Rad je podijeljen u četiri poglavlja. U prvom poglavlju, pod naslovom *Značenje pojmova sjećanje i očekivanje*, o pojmovima se govori odvojeno s obzirom na jezičnu razinu, filozofsku upotrebu te druga područja unutar kojih se njihovo problematiziranje pokazuje relevantnim na kraju XX. i početku XXI. stoljeća.

U drugom poglavlju, naslovljenom *Sjećanje i očekivanje u Svetom pismu i u dokumentima Drugog vatikanskog koncila*, pojmovi *sjećanje* i *očekivanje* se i dalje promatraju odvojeno, ali sada u kontekstu Svetoga pisma i dokumenata Drugoga vatikanskog koncila. U Starom je zavjetu razumijevanje pojmova *sjećanje* i *očekivanje* povezano s razumijevanjem vjere. Izraelski narod sjeća se Božjih obećanja i očekuje njihovo ispunjenje. U novome zavjetu za razumijevanje pojmova *sjećanje* i *očekivanje* ključan je događaj Isusovoga života, muke, smrti i uskrsnuća. Euharistija je *spomenčin* u kojemu sjećanje sadrži dodatnu dimenziju i nije samo prisjećanje povijesnoga događaja već je otajstvo, dok je očekivanje zbog Uskrsnuloga Krista eshatološki obilježeno. Zadnji

dio ovoga poglavlja donosi pregled upotrebe pojmova *sjećanje* i *očekivanje* u dokumentima Drugoga vatikanskog koncila.

Eklezijološki vid sjećanja i očekivanja naslov je trećeg poglavlja, koje problematizira razumijevanje smisla i značenja sintagme *eklezijološki vid sjećanja i očekivanja*, a temelji se na dokumentu Međunarodne teološke komisije *Odabrane eklezijološke teme povodom dvadesete obljetnice zatvaranja Drugog vatikanskog koncila.* Navedeni dokument referira se na prvo, drugo, treće i sedmo poglavlje Dogmatske konstitucije o Crkvi *Lumen gentium*. Prvo se u radu prikazuju navedena poglavlja na temelju postojećih hrvatskih komentara radi kontekstualizacije, a nakon toga se prikazuju dijelovi samoga dokumenta Međunarodne teološke komisije koji za tumačenje Crkve kao naroda Božjeg upotrebljavaju pojmove *sjećanje* i *očekivanje*. Oni se unutar dokumenta pojavljuju zajedno i koriste kao sintagma koja zbog povezivanja s Isusom Kristom ima ekleziološko značenje. Iako suvremeni teolozi, poput Petera De Meya, govore o nadilaženju metafora koje se upotrebljavaju za Crkvu, zbog nedostatnosti riječi kojima bi se opisala stvarnost koja nadilazi horizontalna tumačenja, ekleziologija je i dalje u traženju najbližih formulacija. U ovome radu se ukazuje da je metafora naroda Božjeg – koja je prevladavala na Drugom vatikanskom koncilu, a nakon Druge izvanredne sinode biskupa 1985. godine bila potisnuta u drugi plan metaforom zajedništva (*communio*) – i dalje korisna za pojašnjenje sveukupne stvarnosti Crkve. Upravo sintagma *sjećanje i očekivanje* te pitanja koja se njome otvaraju upućuju na stvarnost naroda Božjeg kao žive metafore za 21. stoljeće. U posljednjem dijelu ovoga poglavlja navedena su tri teološka primjera u kojima se prepoznaje problematiziranje odnosa *sjećanja* i *očekivanja*: Karl Rahner, Johann Baptist Metz i Elisabeth Schüssler Fiorenza. Na temelju istraženih materijala formulirani su kriteriji ekleziološkoga vida *sjećanja* i *očekivanja*, koji će u sljedećem poglavlju poslužiti kao ključ čitanja tekstova.

U četvrtom poglavlju, naslovljenom *Analiza znanstvenih radova teologinja*, na početku se opisuje metodologija i tijek istraživanja, zatim se pojašnjava u kojem smislu se u radu koristi pojam *teologinja* te se donosi prikaz u kojemu se za 33 teologinje navode osnovni podaci o njihovim znanstvenim radovima. Komparativna analiza znanstvenih radova napravljena je s obzirom na područja: filozofija, Sveto pismo, povijest kršćanske

literature, dogmatska teologija, moralna teologija, pastoralna teologija, liturgika, crkvena povijest, kanonsko pravo, religijska pedagogija i katehetika, socijalni nauk Crkve te skupina radova interdisciplinarnog područja. Sintezom rezultata analize znanstvenih radova teologinja dobiveni su uvidi koji ukazuju na to da su teologinje u različitim teološkim disciplinama indirektno problematizirale odnos *sjećanja* i *očekivanja*, a samo u nekoliko područja je samo *sjećanje* ili samo *očekivanje* bilo objekt istraživanja. S obzirom na brojnost znanstvenih radova teologinja, mora se vrednovati njihov doprinos razumijevanju Crkve jer su teme kojima se bave izazovne, često interdisciplinarne, a nerijetko i međunarodno relevantne s obzirom na objavljivanje na stranim jezicima.

Ključni pojmovi: teologinje, *sjećanje i očekivanje*, ekleziologija, narod Božji, *Lumen gentium*, Drugi vatikanski koncil

Summary

After the Second Vatican Council, and following the undergoing changes in the Church, women, among other activities, undertook research, and began their specific scientific and theological contribution to the Church. Due to social and political changes that began in 1990 in Croatia, scientific theological contributions have again been valued at the university level, and an increasing number of female theologians have engaged in scientific work. The aim of this thesis is to evaluate the scientific theological work of female theologians of the Church in Croatia in the period 1990 – 2015, in relation to the ecclesiastical aspect of *remembrance* and *expectation*, and to make it visible through the analysis of their theological scientific work.

The theoretical part of the thesis, on the basis of relevant literature, examines the terms of *remembrance* and *expectation*. Then, in the second part, these terms are used for the analysis of the work of female theologians in Croatia. Scientific work of female theologians in Croatia has not yet been examined in the context of their contribution to the overall theological science. The thesis points to its abundance and variety, and the specific aspect of *remembrance* and *expectation* which guided their analysis points to its relevance for overall understanding of the Church in Croatia. To what extent has this contribution been acknowledged, remains to be seen.

The thesis is structured into four chapters. In the first chapter *The meaning of the terms remembrance and expectation*, the terms are examined separately from the linguistic and philosophical points of view, and from the points of view of other areas in which their elaboration has become relevant at the end of the 20th and the beginning of the 21st century. The second chapter *Remembrance and expectation in the Holy Scripture and the documents of the Second Vatican Council*, the terms *remembrance* and *expectation*, are also examined separately, but in the context of the Holy Scripture and the documents of the Second Vatican Council. In the Old Testament, the understanding of the terms *remembrance* and *expectation* is related to the understanding of the faith. The people of Israel remembers God's promises and expects their fulfilment. In the New

Testament, the key to understanding the terms *remembrance* and *expectation* is the life of Jesus, his suffering, death and resurrection. The Eucharist is a memory-act in which remembrance has an additional dimension, not only that of the remembrance of a historical event, but also that of a mystery, while expectation, due to the Christ Resurrected, has eschatological characteristics. The last part of this chapter gives an overview of the use of the terms *remembrance* and *expectation* in the documents of the Second Vatican Council.

The third chapter *Ecclesiological aspect of remembrance and expectation*, raises a debate about the understanding of the sense and meaning of the construct *ecclesiological aspect of remembrance and expectation*, and ensues from the document of International Theological Commission *Select Themes of Ecclesiology on the Occasion of the Twentieth Anniversary of the Closing of the Second Vatican Council.* The document refers to the 1st, 2nd, 3rd and 7th chapters of the Dogmatic constitution of the Church *Lumen gentium*. The thesis first presents the above-mentioned chapters on the basis of the existing Croatian commentaries for the purposes of contextualisation, and then presents parts of the document of the International Theological Commission that use the terms *remembrance* and *expectation* for the explanation of the Church as The People of God. In the document these terms appear together, and the phrase assumes ecclesiastical meaning due to its relation to Jesus Christ. Although contemporary theologians, such as Peter De Mey, talk about relinquishing metaphors used for the Church, the lack of words to describe the reality that surpasses horizontal explanations, compel ecclesiology to continue searching for the closest formulations. The thesis argues that the metaphor of the People of God, which prevailed in the Second Vatican Council, and which was put aside by the metaphor of community (*communion*) after the Second Extraordinary General Assembly of the Synod of Bishops in 1985., is still useful for explaining overall reality of the Church. The phrase *remembrance and expectation,* and the questions it opens, are the ones that point to the reality of the People of God as the living metaphor for the 21st century. The last part of the third chapter introduces three theological examples that open the debate about the relation between *remembrance* and *expectation*: Karl Rahner, Johann Baptist Metz and Elisabeth Schüssler

Fiorenza. Based on the researched content, the criteria of ecclesiastical aspect of *remembrance and expectation* have been formulated, and used as the key for reading of the texts.

The fourth chapter *The Analysis of scientific work of female theologians* begins with the description of methodology and the research process, then gives explanation to the term *female theologian* in the sense used in the thesis, and the overview of the basic information about the scientific work of 33 female theologians. The comparative analysis of their scientific work has been done on the basis of their field: Philosophy, Holy Scripture, the History of Christian Literature and Christian Teaching, Dogmatic Theology, Moral Theology, Pastoral Theology, Liturgics, Church History, Canon Law, Religious Education and Catechetics, the Social Teaching of the Church, and includes also interdisciplinary scientific work.

The synthesis of the results ensuing from the analysis of scientific work of female theologians provides insight into the fact that in a range of disciplines in theology, female theologians indirectly dealt with the relation of *remembrance* and *expectation*, and *remembrance* or *expectation* was the object of research in only a few disciplines. Taking into consideration the quantity of the scientific work of female theologians, their contribution to the understanding of the Church needs to be acknowledged, because of the often challenging and interdisciplinary nature of the themes they tackled, and because of their international relevance, supported by the publishing of their work in foreign languages.

Key words: female theologians, *remembrance and expectation,* ecclesiology, the People of God, *Lumen gentium*, Second Vatican Council

UVOD

Fundamentalna teologija, znanstveno i teološki utemeljena, spada u područja istraživanja rubnih, odnosno graničnih pitanja. Riječima Tomislava Ivančića: „Ona mora odgonetati trnovite staze odnosa razuma i vjere, vidljivog i nevidljivog, povijesnog i vječnog, starog i novog svijeta. Ona je stoga uvijek uvjetovana krizama ili kulminacijama razuma i vjere. Njezina je stoga bit, izgleda, da stalno istražuje, da se nikada ne usidri na gotovim rezultatima."[1] Unutar ovakvoga razumijevanja fundamentalne teologije legitimno je otvoriti pitanje razumijevanja Crkve. Što je Crkva u konkretnom vremenu, ukorijenjena u nauku, a istovremeno otvorena svima, sveopća (grč. *katol*) u svakome vremenu? Legitimno je, a drugačije i nije moguće, razumijevanje Crkve započeti onime što je sama Crkva o sebi zaključila kroz povijest, službeno konkretizirala na zadnjem Koncilu, a što i dalje propituje u različitim teološkim promišljanjima. Široko je i ogromno područje rasprava koje su samo u posljednjih stotinjak godina vođene o Crkvi, a tema ne prestaje biti zanimljiva. Mijenjaju se polazišta i razlozi, umnažaju se interdisciplinarni pogledi, a u vrijeme općeprihvaćenog pluralizma koji egzistira i u samoj Crkvi[2] – ponekad više, a ponekad manje prihvaćeno – nemoguće je govoriti o cjelovitim sintezama, već se sinteze izvode s obzirom na parcijalno područje interesa. Prema Ivančićevim riječima, upravo fundamentalna teologija ima zadatak otvarati nove smjerove istraživanja i ne zaustaviti se na postojećim rezultatima. Fundamentalno-teološki govor o Crkvi je uvijek govor o odnosu vidljivoga i nevidljivoga, o odnosu staroga i novoga.

Govor o Crkvi kao narodu Božjem je stari govor. Danas unutar teološkoga diskursa djeluje potisnut u drugi plan u odnosu na govor o Crkvi kao zajedništvu (*communio* ekleziologija). No, ponekad se čini da je umjesto samouvjerenoga koračanja unaprijed dobro učiniti i korak unatrag te razmotriti što se možda u raspoloživoj riznici činjenica previdjelo, a može u konkretnom vremenu poslužiti sigurnijem koračanju unaprijed. Također, možda se može prihvatiti da, upravo zbog pluralnosti, više ekleziologija može i

[1] Tomislav IVANČIĆ, Nova traženja i putovi fundamentalne teologije, u: *Bogoslovska smotra*, 45 (1975.) 4, 369.

[2] Usp. DRUGA IZVANREDNA BISKUPSKA SINODA, Završni dokument, Zagreb, 1986., 22. Dokument razlikuje pluralizam kao višestrukost koji ima negativne konotacije od pluralizma koji je mnogoobličnost i predstavlja bogatstvo za Crkvu.

treba supostojati, kao što navode suvremeni autori.[3] Ekleziologija naroda Božjeg je okvir ovoga rada iz nekoliko razloga. Smjer joj je određen na Drugom vatikanskom koncilu, prevladava u Dogmatskoj konstituciji o Crkvi *Lumen gentium*[4], utkana je u *Kodeks kanonskoga prava*, a dolaskom pape Franje kao da se ponovo otkriva ogromni potencijal ove ekleziologije. Ono što je novo u ovome radu je pristup. Ekleziologiji naroda Božjeg pristupa se iz specifične pozicije koju je ponudio dokument Međunarodne teološke komisije *Odabrane ekleziološke teme povodom dvadesete obljetnice zatvaranja Drugog vatikanskog koncila*. Pozicija je definirana sintagmom *sjećanje i očekivanje*. Upravo pomoću sjećanja i očekivanja koje nije bilo kakvo sjećanje i očekivanje, već *sjećanje i očekivanje* Isusa Krista, ovaj dokument otkriva bogatstvo govora o Crkvi kao narodu Božjem koji se sjeća i koji očekuje Isusa Krista.

Odnos staroga i novoga kada se govori o Crkvi nije jednodimenzionalan. Zato što novo vrijeme donosi novosti pristupa, razumijevanja i tumačenja ponekad je teško jasno definirati što je novo, a što je staro. Stara je stvar, moglo bi se reći, da su sve krštene osobe po sakramentu krštenja Crkva. Nije novost da u Crkvi postoje različiti darovi Duha Svetoga pa stoga i različite karizme i različite službe. Novost nije niti činjenica da su u Crkvi kao zajednici vjernika i narodu Božjem prisutne i žene i muškarci. Novost šezdesetih godina XX. stoljeća bile su rasprave o ženama i muškarcima u Crkvi. Danas pak takve rasprave nisu novost.

Zbog vrlo jednostavne jednadžbe u kojoj su svi kršteni narod Božji, a time su pozvani naviještati te zbog toga svime što rade i jesu daju svoj vlastiti, veći ili manji, doprinos tome kako se vidi, a onda i razumije Crkva, pozornost je u ovome radu usmjerena na usko specifičan doprinos razumijevanju Crkve u Hrvatskoj. Pozornost je, prema navedenom ključu *sjećanja i očekivanja*, u radu usmjerena na znanstvene radove

---

[3] O ekleziološkom pluralizmu vidi u: Anđelko DOMAZET, Ekleziološki temelji pluralizma u Crkvi, u: *Bogoslovska smotra*, 73 (2003.) 2-3, 293-312.; Nediljko Ante ANČIĆ, Crkva u Hrvatskoj i unutarnji pluralizam: stvarnost ili želja?, u: *Bogoslovska smotra*, 73 (2003.) 2-3, 341-359. Katolički bogoslovni fakultet Sveučilišta u Zagrebu je od 21. do 23. siječnja 2003. godine održao Teološko pastoralni tjedan pod nazivom *Pluralizam u Crkvi*. Uz navedene članke, u *Bogoslovskoj smotri* 73 (2003.) 2-3 objavljena su i druga održana predavanja.

[4] DRUGI VATIKANSKI KONCIL, *Lumen gentium*. *Dogmatska konstitucija o Crkvi* (21. XI.1964.), u: *Dokumenti*, Zagreb, 2008. (dalje: LG)

teologinja. Za opseg rada moglo se uzeti drugačije vremensko razdoblje, kao i znanstveni radovi općenito, a ne samo znanstveni radovi teologinja. No, ciljano se želi u radu pokazati bogatstvo koje u znanstvenom smislu ima Crkva u Hrvatskoj znanstvenim angažmanom upravo teologinja. Sam popis njihovih objavljenih radova je impresivan. S razlogom se ograničilo na razdoblje od 1990. do 2015. godine, jer su tada za teologinje u Hrvatskoj stvarani uvjeti za njihov profesionalni znanstveni angažman pa su u tom smislu teologinje toga razdoblja one koje su *probijale led*.

Rad je podijeljen u četiri poglavlja. U prvom poglavlju, pod naslovom *Značenje pojmova sjećanje i očekivanje*, o pojmovima se govori odvojeno s obzirom na jezičnu razinu, filozofsku upotrebu te druga područja unutar kojih se njihovo problematiziranje pokazuje relevantnim na kraju XX. i početku XXI. stoljeća. Imenicom *sjećanje* u hrvatskom jeziku prevode se latinske riječi *memoria* i *commemoratio* te grčka riječ *anamnesis.* Filozofsko razumijevanje i upotreba pojma *sjećanje* kod Platona u *Fedonu* donosi Sokratovo tumačenje važnosti prisjećanja (*anamnesis*) za kreiranje ljudske spoznaje i za strukturu ljudske duše te u ovome radu čini polazište filozofskoga tumačenja. Na njega se nastavlja filozofsko-teološko tumačenje pojma *sjećanje* u Augustinovom razumijevanju pojma vremena opisanoga u *Ispovijestima*. Polazište za razumijevanje je Augustinova teza da je pamćenje povezano s govorom o Bogu, jer sve što govori o Bogu ima svoje postojanje u samome Bogu i ništa što postoji ne postoji, a da prije nije bilo u Bogu, dok je čovjeku dano da se sjeća Boga.

U radu se konstatira da pojmovi *pamćenje*, *memorija*, *prisjećanje*, *sjećanje* i *spomen* imaju puno sličnosti u upotrebi, da pamćenje i memoriranje prethode prisjećanju i sjećanju, dok pojam *spomen* nije uvijek jednostavno razlikovati od pojma *sjećanje,* ali se češće upotrebljava u teološkom govoru, naročito u kontekstu liturgije i *spomenčina*, kada ukazuje na stvarnu prisutnost onoga koga se sjeća.

Pojam *očekivanje* u hrvatskom jeziku ima sinonime: iščekivanje, nadanje, vjerovanje da će se što dogoditi. Njegovo su filozofsko značenje i upotreba prikazani prema upotrebi u filozofiji Ludwiga Wittgensteina, a teološko značenje se povezuje uz *kršćansku futurologiju* Karla Rahnera.

U drugom poglavlju, naslovljenom *Sjećanje i očekivanje u Svetom pismu i u dokumentima Drugog vatikanskog koncila*, pojmovi *sjećanje* i *očekivanje* promatraju se odvojeno u kontekstu Svetoga pisma i dokumenata Drugoga vatikanskog koncila. U Starom zavjetu razumijevanje pojmova *sjećanje* i *očekivanje* povezano je s razumijevanjem vjere. Izraelski narod sjeća se Božjih obećanja i očekuje njihovo ispunjenje. U Novom zavjetu za razumijevanje pojmova *sjećanje* i *očekivanje* ključan je događaj Isusovoga života, muke, smrti i uskrsnuća. Euharistija je *spomenčin* u kojemu sjećanje sadrži dodatnu dimenziju i nije samo prisjećanje povijesnoga događaja već je otajstvo, dok je očekivanje zbog Uskrsnuloga Krista eshatološki obilježeno. Zadnji dio ovoga poglavlja donosi pregled upotrebe pojmova *sjećanje* i *očekivanje* u dokumentima Drugoga vatikanskog koncila. Navode se dijelovi rečenica iz dokumenata Drugoga vatikanskog koncila u kojima se nalaze neki oblici riječi *memoria* ili *expectatio* te se opisuje njihova upotreba u pojedinim dokumentima.

Naslov trećeg poglavlja je *Eklezijološki vid sjećanja i očekivanja* i problematizira razumijevanje smisla i značenja sintagme *eklezijološki vid sjećanja i očekivanja*, a temelji se na dokumentu Međunarodne teološke komisije *Odabrane eklezijološke teme povodom dvadesete obljetnice zatvaranja Drugog vatikanskog koncila.* Navedeni dokument referira se na prvo, drugo, treće i sedmo poglavlje Dogmatske konstitucije o Crkvi *Lumen gentium*. Prvo se u radu prikazuju navedena poglavlja na temelju postojećih hrvatskih komentara radi kontekstualizacije, a nakon toga se prikazuju dijelovi samoga dokumenta Međunarodne teološke komisije koji za tumačenje Crkve kao naroda Božjeg upotrebljavaju pojmove *sjećanje* i *očekivanje*. Oni se unutar dokumenta pojavljuju zajedno i koriste se kao sintagma koja zbog povezivanja s Isusom Kristom ima eklezijološko značenje. Sintagma *sjećanje i očekivanje* te pitanja koja se njome otvaraju upućuju na stvarnost naroda Božjeg kao važne metafore za tumačenje stvarnosti Crkve. U posljednjem dijelu ovoga poglavlja navedena su tri teološka primjera u kojima se prepoznaje problematiziranje odnosa *sjećanja* i *očekivanja*: Karl Rahner, Johann Baptist Metz i Elisabeth Schüssler Fiorenza. Na temelju istraženoga materijala, formulirani su

kriteriji ekleziološkoga vida *sjećanja* i *očekivanja*, koji u sljedećem poglavlju služe kao ključ čitanja tekstova.

U četvrtom poglavlju, pod naslovom *Analiza znanstvenih radova teologinja*, na početku se opisuje metodologija i tijek istraživanja, zatim se pojašnjava u kojem smislu se u radu koristi pojam *teologinja* te se donosi prikaz u kojemu se za 33 teologinje navode osnovni podaci o njihovim znanstvenim radovima. Komparativna analiza znanstvenih radova napravljena je s obzirom na područja: filozofija, Sveto pismo, povijest kršćanske literature, dogmatska teologija, moralna teologija, pastoralna teologija, liturgika, crkvena povijest, kanonsko pravo, religijska pedagogija i katehetika, socijalni nauk Crkve te skupina radova interdisciplinarnog područja. Sintezom rezultata analize znanstvenih radova teologinja dobiveni su uvidi koji ukazuju na to da su teologinje u različitim teološkim disciplinama indirektno problematizirale odnos *sjećanja* i *očekivanja*, a tek u nekoliko područja je samo *sjećanje* ili samo *očekivanje* bilo objekt istraživanja. Sjećanje i očekivanje nameću se kao važna tema, čak i indirektno, iz čega je vidljivo da su se teologinje bavile izazovnim temama te time doprinijele teološkim istraživanjima sveukupno.

1. Značenje pojmova *sjećanje* i *očekivanje*

1.1. Sjećanje

Pojmovi *sjećanje*, *memorija* i *anamneza* jesu slični pojmovi koji se upotrebljavaju u govoru, a koji svoje specifično značenje imaju u teološkom govoru.

Riječ *sjećanje* glagolska je imenica koja dolazi od glagola *sjećati se*. Sinonimi koji se uz imenicu sjećanje upotrebljavaju u hrvatskom jeziku su pamćenje, memoriranje i uspomene. Glagol *sjećati se* je nesvršeni glagol iz kojega se uz glagolsku imenicu *sjećanje* izvodi i glagolski prilog sadašnji *sjećajući se*. Imenicom sjećanje na hrvatski se jezik prevode latinske riječi *memoria*[5] i *commemoratio.*[6] Latinska riječ *memoria* je povezana s grčkom riječi *mneme*, a zajednički im je indoeuropski korijen *men* koji znači misliti ili duhovno se probuditi. Uz ovu riječ, koja se prvo povezuje s pamćenjem, riječ *anamneza* se prvo povezuje sa *sjećanjem*. Njezin grčki korijen *anamnesis* znači ponovno vraćanje u pamćenje onoga što je zaboravljeno. Iz ovih je tumačenja uočljiva vrlo mala razlika između pojmova pamćenje i sjećanje pa se one često upotrebljavaju u istom značenju.[7]

Općenito govoreći, sjećanjem prošla stanja svijesti ponovo postaju sadašnja, odnosno sjećanjem se ponavljaju sadržaji svijesti koji su više ili manje slični izvornom doživljaju. Sjećanje na isti događaj je kod različitih ljudi različito zbog intenziteta doživljaja konkretnog događaja.[8] Moć sjećanja se s obzirom na količinu upamćenih detalja,

---

[5] *Memoria*, ae, f. pamet, moć sjećanja, pamćenje. Vidi: Milan ŽEPIĆ, *Latinsko-hrvatski rječnik*, Zagreb, 1991.; LATINSKO-HRVATSKI ENCIKLOPEDIJSKI RJEČNIK. II. svezak, Jozo MAREVIĆ (ur.), Velika Gorica – Zagreb, 2000. *Memoria*, ae, f. moć sjećanja; uspomena; događaj, slučaj koga se (treba) sjećati; doba, vrijeme; pjesničko, povjesničko izvješće, pripovijedanje, izvješćivanje, pisanje; misao, razmišljanje, namisao; uspomena, spomenik, crkvica. Pisana velikim slovom, Memoria, ae. f. u mitologiji Memorija – majka muza. *Memoriae*, arum f/pl *Gell.* jela vrijedna spomena; memoriale, is n 1. *Vulg.* Uspomena, spomen; *memorare* 1. *tr.* i *intr.* podsjećati, sjećati, napomenuti, pripovijedati, izvješćivati, ispričati.

[6] *Commemoratio*, onis, f. sjećanje, opominjanje, spomen, navođenje. Vidi: Milan ŽEPIĆ, *Latinsko-hrvatski rječnik.*; LATINSKO-HRVATSKI ENCIKLOPEDIJSKI RJEČNIK. I. svezak, Jozo MAREVIĆ (ur.), Velika Gorica – Zagreb, 2000. *commemorati/o*, onis f. podsjećanje, komemoracija; sjećanje; spominjanje, navođenje.

[7] Usp. Željko MARDEŠIĆ, Religijsko pamćenje u tradiciji i postmodernitetu, u: *Kršćanstvo i pamćenje. Kršćansko pamćenje i oslobođenje od zlopamćenja*, Bože VULETA – Rebeka ANIĆ – Ivan MILANOVIĆ LITRE (ur.), Split – Zagreb, 2004., 195-224.

[8] Općenito o pojmu sjećanja vidi https://www.filozofija.org/rjecnik-filozofskih-pojmova/ (23.7.2020.) i *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje.* Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2020. Pristupljeno 23. 7. 2020. <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=56301>.

mogućnost zadržavanja i obnavljanja prošlih psihičkih stanja i iskustava povezuje s memorijom (lat. *memoria* = pamet, moć sjećanja, pamćenje).[9] Memorija kao moć pamćenja je vrlo blizak grčkome pojmu *anamnesis* (grč. *ἀνάμνησις* = sjećanje, ponovno sjećanje onoga što se prije zbilo).[10] Memorija se kao pojam zadržala u općenitoj upotrebi najviše zahvaljujući razvoju digitalne tehnologije. Kao tehnički pojam upotrebljava se u označavanju količine računalne memorije za spremanje podataka. Anamneza se u općenitoj upotrebi najčešće povezuje s medicinskom terminologijom i označava povijest bolesti. Navedeni pojmovi svoju upotrebu i razvoj doživjeli su kroz filozofiju, a preko nje su ušli u upotrebu i u teologiji.

Filozofsko značenje pojam *memoria* dobiva kod Platona. Prema njegovoj teoriji sjećanja, duša se potaknuta osjetilima sjeća ideja i tako prepoznaje stvari što memoriju povezuje sa sjećanjem. Tumačenje pojma anamneze se također povezuje uz Platonovu filozofiju prema kojoj duša dolazi do istinite spoznaje tako što se sjeća ideja koje je gledala u svojoj predegzistenciji.

Platonov *Fedon* je temeljno djelo zapadne kulturne tradicije u kojemu se javljaju teme tradicionalne metafizike, poput dualističke podjele svijeta na idealni i realni, konačni i beskonačni, savršeni i nesavršeni, vječni i vremeniti; kao i dihotomija ljudskoga bića na dušu i tijelo, intelekt i osjećaje, a u kojemu je razrađena ideja spoznaje kao sjećanja. Protagonist ovoga Platonovoga djela je Sokrat koji posljednje trenutke svojega života provodi u filozofskom razgovoru sa svojim prijateljima. Pred samu smrt koju sam izaziva ispijanjem otrova, Sokrat ukazuje na ljepotu filozofskog stila života koji je po njemu najbolji i najplemenitiji način života, a koji svoju puninu dostiže odvajanjem duše od tijela, u čemu Sokrat vidi oslobađanje duše od njezinih okova, zbog čega se pravi filozof ne treba bojati smrti. Život pravoga filozofa bi, prema Sokratu, trebao biti uvježbavanje kojim se duša postupno oslobađa vezanosti za vlastitu tjelesnost. Cilj odvajanja duše od tijela, koji se u konačnici događa smrću, za cilj ima istinsku inteligibilnu spoznaju. Sokrat razgovara s pitagorejcima Simijom i Kebetom, a Fedon njihov razgovor prepričava

[9] Usp. https://www.filozofija.org/rjecnik-filozofskih-pojmova/ (23.7.2020.)
[10] Usp. https://www.filozofija.org/rjecnik-filozofskih-pojmova/ (23.7.2020.)

pitagorejcu Ehekratu. Simija u razgovoru povezuje opstojnost duše u prirodnim promjenama nastanka i nestanka stvari s naukom o prisjećanju (*anamnesis*). Ovaj dio razgovora u literaturi se naziva drugim dokazom o besmrtnosti duše.[11] Sokrat pojašnjava važnost prisjećanja (*anamnesis*) za kreiranje ljudske spoznaje i za strukturu ljudske duše. Ljudska spoznaja započinje opažanjima i ljudska osjetila su potrebna u procesu spoznaje, ali, prema Platonu, da bi čovjek mogao točno znati što osjetilima opaža, on ono što opaža mora prenijeti na ideje. Prema njemu, ljudski um ima spoznajne sposobnosti koje ne može izvesti iz empirijskoga iskustva. Sposobnost prenošenja osjetilnih opažanja na same ideje Platon naziva prisjećanjem duše na ono što je gledala u vječnom području inteligibilnoga dok se nije rađanjem ponovno utjelovila. Ovime Platon u filozofiju uvodi apriorno obilježje ljudske spoznaje. Spoznajni proces je kod Platona povezan s ljudskom dušom tako da, objašnjavajući ga, tumači i svoje razumijevanje preegzistentnosti ljudske duše. Duša prije stjecanja osjetilnoga iskustva raspolaže znanjem o idejama pomoću kojih spoznaje ono što izgleda kao realna zbilja. Prenošenjem osjetilnih opažanja na ideje čovjek spoznaje stvari određivanjem njihova značenja i utvrđivanjem njihova identiteta. Zbog nesavršenosti osjetilnoga svijeta njegova je spoznaja uvijek nepotpuna. Prema Platonu, duša teži spoznati stvari koje su čiste, jasne, postojane i nepromjenjive, a s obzirom da svijet u kojemu čovjek živi nije takav, njegova je spoznaja uvijek nepotpuna. Govorom o prisjećanju (*anamnesis*) Platon daje odgovor na pitanje o apriornom podrijetlu znanja o idejama koje nije izvedeno iz iskustva, a istodobno ukazuje na to da je duša zbog svoje povezanosti s vječnim idejama postojala prije čovjekova rođenja.

Govoreći o sjećanju, Platon navodi da prije osjetilne spoznaje u čovjeku mora postojati sjećanje na ono što nešto u sebi kao takvo jest. Reći će kroz Sokratov govor: "Prije nego smo dakle počeli gledati, slušati i drukčije osjećati treba da smo negdje primili znanje o tom, što je ono o sebi jednako, ako smo ovo, što je o sjetilima jednako, htjeli svoditi na ono i pomisliti, da sve ovo želi biti, kao ono, ali je lošije od onoga."[12] Da bi se ono što se osjetilima opaža moglo identificirati, treba se prenijeti na ideje. Platonu osjetilno služi kao polazište za konstruiranje spoznaje. Čovjekova duša je prvo izazvana

[11] Usp. PLATON, *Fedon*, Zagreb, 1996., 14.
[12] PLATON, *Fedon*, 65. (75b)

osjetilima i osjetila su pomoć pri spoznavanju. Prema Platonu, znanje znači primiti znanje o nečemu, držati ga i ne gubiti. Gubitak znanja je zaborav. U zapadnoj filozofiji će se u 20. stoljeću *zaborav bitka* nametnuti kao važna tema.[13] U sebi lijepo, dobro, pravedno i sveto je *ono što zaista jest*. Prema Platonu, ideje se otkrivaju u razgovoru pomoću pitanja i odgovora. Ideje kao *logoi* omogućuju razumijevanje u razmjeni mišljenja, u samostalnom promišljanju i u sveukupnom odnosu prema stvarnosti. Obilježje pravoga dijalektičara je u tome da je sposoban voditi razgovor o nekoj temi, a prvo što treba znati i moći je dati pravo obrazloženje o istinitosti spoznatog. Platon piše: „Ta evo bar to se pokazalo moguće: ako tko razabire što ili vidjevši ili čuvši ili drukčije kako osjetivši, to on po tome pomisli još nešto drugo, što je zaboravio, a čemu je ovo nablizu, jer je neslično ili slično. Stoga je, štono velim, jedno od dvoga: ili smo se s tim znanjem zaista svi rodili i znamo za života, ili onaj, za koga kažemo da se uči, ne radi poslije ništa drugo, nego se opominje, te bi učenje bilo sjećanje."[14]

Kebet potiče Sokrata na govor riječima da učenje nije ništa drugo nego sjećanje te da čovjek mora u neko doba prije naučiti ono čega se sjeća. Platon u ovom argumentu kreće od čovjekove sposobnosti asocijacije kao polazišta za prisjećanje koje omogućuje razumijevanje, a ideje se ustvari otkrivaju u razgovoru.

Uz govor o sjećanju, prema *Fedonu* u 72 e – 76 d, o kojemu je prethodno bilo riječi, Platon istu temu obrađuje i u *Menonu* 81 b-d, a filozofski se temom sjećanja bave neoplatonisti, među kojima posebno treba izdvojiti Augustina, jer on razumijevanju ove teme daje kršćansko shvaćanje.[15]

Filozofsko-teološko tumačenje pojma *sjećanje* nalazi se u Augustinovom razumijevanju pojma vremena, o kojemu piše u *Ispovijestima*. Pitanjem pamćenja Augustin se baviti u 10. knjizi *Ispovijesti*. Svoj govor o pamćenju on smješta unutar promišljanja o Bogu. Vlastita razmišljanja i svoju ispovijed Bogu opisuje kao viku srca i

---

[13] Najznačajniji filozof koji govori o zaboravu bitka, Martin Heidegger, u djelu *Bitak i vrijeme* tvrdi da je pitanje o bitku palo u zaborav jer povrh onoga što je u metafizici mišljeno, povrh onoga razumljivoga, postoji golema količina nemišljenoga koje izmiče u skrivenosti i odsutnosti. O tome u: Marie-Elise ZOVKO, *Heideggerovo i Plotinovo poimanje vremena*, Zagreb, 1991., 31.

[14] PLATON, *Fedon*, 67. (76a)

[15] Usp. Helmut KUHN, Anamnese, u: *Lexikon für Theologie und Kirche*, KASPER, Walter (prir.), Freiburg – Basel – Wien, 2006.

šutnju glasa, a što je povezano s iskustvom da sve što govori ljudima, a što je dobro, prvo dolazi od Boga, kao što ništa što govori ne govori, a da to prije nije bilo Božje.[16]

Prema Augustinu, sve što govori o Bogu ima svoje postojanje u samome Bogu i ništa što postoji ne postoji, a da prije nije bilo u Bogu. Ovo Augustinovo razmišljanje je važno naglasiti zbog razvoja tijekom povijesti i njegovoga korištenja u tumačenju pojma nadnaravnog egzistencijala Karla Rahnera.[17]

Ako se odnos sjećanja i očekivanja stavi u kontekst govora o Bogu na način da „Ti koji nikada ne napuštaš ono što si započeo, usavrši ono što je nesavršeno na meni!",[18] kako se izražava Augustin, tada je početak ono čega se sjeća, a što je u Bogu povezano nužno s onim što se očekuje, a što svoju puninu također postiže u Bogu.

U osmoj glavi 10. knjige Augustin govori o *dvorani pamćenja* u kojoj je pohranjeno sve što se misli. Sve pohranjeno naziva slikama svakojakih stvari unesenih osjetilnim opažanjem. Kada se nešto *pripovijeda po sjećanju*, kako kaže Augustin, tada se pojavljuju različite slike među kojima se prebire i dolazi do onih koje su bitne za pripovijedanje. U to *spremište našega pamćenja* ne ulaze sve stvari, nego samo slike opaženih stvari koje služe mišljenju kada se mišljenje podsjeća na stvari.[19]

U pamćenju kao velikoj zbirci vlastitoga života, prema Augustinu, čovjek susreće i samoga sebe, odnosno sjeća se samoga sebe. Odnos prema budućnosti povezan je s riznicom pamćenja onoga što je bilo u prošlosti, a Augustin to pojašnjava riječima: „Iz iste zalihe uzimam i slike sad ovih sad onih stvari koje sam ili sam iskusio ili povjerovao prema onima koje sam iskusio, i sam ih vežem s prošlošću i na temelju toga mislim i na buduće čine, događaje i nade, i o svemu tome razmišljam kao da je sadašnje."[20] Augustin zaključuje: „Velika je ta moć pamćenja, veoma velika, Bože moj, to je golemo i beskrajno svetište. Tko će mu doprijeti do dna? To je snaga moga duha i pripada mojoj naravi, ali ja sam ne shvaćam potpuno što sam."[21]

---

[16] Usp. Aurelije AUGUSTIN, *Ispovijesti*, Zagreb, 1991., 207-249.
[17] Vidi kasnije u ovom radu na 99. stranici.
[18] Aurelije AUGUSTIN, *Ispovijesti*, 210.
[19] Usp. *Isto*, 214.
[20] *Isto*, 215.
[21] *Isto*, 215.

Slike pohranjene u pamćenju, prema Augustinu, obnavljaju se sjećanjem.[22] Spremište u kojemu su bile sve slike prije nego su pohranjene u pamćenju, prema Augustinu, je srce. Razmišljanjem se skupljaju i opažanjem sređuju one slike koje su razbacane u pamćenju, u mislima ih je potrebno u malim vremenskim razmacima ponavljati jer se inače zaboravljaju ili, kako kaže Augustin, raspršuju se u udaljena skrovišta. On upućuje na povezanost značenja riječi *misliti* i *sakupljati*.

Cogitare (misliti) dolazi od *cogo,* što znači *sakupljam*, i *cogito,* što znači *mislim* i odnosi se, prema Augustinu, na ono što se sabire i skuplja u duhu, a ne negdje drugdje. Sjećanje treba snagu pamćenja, a Augustin samo pamćenje naziva dušom (*animus* – duh): „Pamćenje je dakle kao želudac duše, a radost i žalost kao slatka i gorka hrana: kada se predaju pamćenju, mogu se ondje pohraniti kao hrana u želucu, ali ne mogu imati okusa."[23] U *Ispovijestima* se povezuje odmah sa četiri stanja duševne uzbuđenosti: požuda, veselje, strah i žalost, a o njima kaže da se možda one izvlače iz pamćenja sjećanjem kao što se hrana izvlači iz želuca kod preživanja. Augustin je puno polagao u ljudsko pamćenje i na neki je način njime bio fasciniran.[24]

Još dvije važne podteme o kojima govori Augustin u kontekstu sjećanja i pamćenja jesu prisutnost odsutnoga u pamćenju i sjećanje na zaborav: „Spominjem tjelesnu bol, ali mi ona nije prisutna dok me ništa ne boli; ali kada njezina slika ne bi bila prisutna u mome pamćenju, ne bih znao što govorim i ne bih ju u raspravljanju mogao razlikovati od naslade."[25] Ako tjelesna bol nije trenutno prisutna i čovjek je ne osjeća, ne znači da se ne može prisjetiti osjećaja tjelesne boli, jer kada to ne bi bilo moguće čovjek ne bi razlikovao bol od naslade, smatra Augustin.

---

[22] Usp. *Isto*, 216.
[23] *Isto*, 220.
[24] O tome u svom članku Jure Krišto piše: „Ne treba zaboraviti, dakako, da je Augustin bio uvjetovan svojim vremenom i osobito neoplatonističkom filozofijom. Augustin je u potpunosti usvojio Plotinovu ideju da se Bog može naći u pamćenju pohranjenu u najdubljim dubinama vlastita bića, u svom stvarnom sebstvu. Augustin je bio opsjednut mišlju kako je silno ljudsko pamćenje. U njemu je pohranjeno koješta i iz njega, prema potrebi izvlačimo na površinu ono što nam treba.", u: Jure KRIŠTO, Augustinovo čišćenje pamćenja i njegova primjena na noviju hrvatsku povijest, u: *Kršćanstvo i pamćenje. Kršćansko pamćenje i oslobođenje od zlopamćenja*, Bože VULETA – Rebeka ANIĆ – Ivan MILANOVIĆ LITRE (ur.), Split – Zagreb, 2004., 322.
[25] Aurelije AUGUSTIN, *Ispovijesti*, 221.

Nadalje, Augustin govori o zaboravu kao odsutnosti pamćenja, a potpuni zaborav prema njegovu mišljenju nije moguć, jer ako bi se nešto potpuno zaboravilo, onda ne bi postojala mogućnost da se to što je zaboravljeno dozove iz pamćenja: „Ono dakle što bismo potpuno zaboravili ne bismo uopće mogli tražiti ni kao izgubljeno."[26]

Augustin u 20. glavi govori o blaženstvu i sjećanju te navodi: "ne bismo ga naime ljubili kada ga ne bismo poznavali."[27] Zaključuje kako svi žele biti blaženi, a da bi to mogli željeti moraju poznavati blaženstvo, a što je blaženstvo – pohranjeno je u pamćenju. U 21. glavi pojašnjava i zaključuje da blaženi život ne možemo doživjeti kod drugih niti jednim tjelesnim osjetilom. Blaženi život je, prema Augustinu, radovati se za Boga, u Bogu i zbog Boga, odnosno blaženi život je radost u istini.

Povezujući blaženi život s istinom, Augustin dalje razvija misao pitanjem zašto istina rađa mržnju: „Zašto smatraju neprijateljem čovjeka koji propovijeda istinu, kada ljube blaženi život, koji nije drugo nego radost zbog istine? Samo zato što se istina tako ljubi da svi koji ljube nešto drugo žele da je istina ono što ljube, i kako ne žele biti prevareni, ne žele ni da im se dokaže da su na krivom putu. Stoga mrze istinu zbog one stvari koju ljube kao istinu. Ljube istinu kad im svijetli, a mrze je kada ih osuđuje. Budući da ne žele biti varani a varati hoće. Ljube je kad sebe otkriva, a mrze je kad njih otkriva."[28] Ovaj dio donosi važno Augustinovo razumijevanje ljudske prirode koja je načelno sklona istini, ali je isto tako sklona samozavaravanju. Ako je istina u skladu sa čovjekovim očekivanjima, onda se prihvaća, ali ukoliko nije u skladu sa čovjekovim očekivanjima istina se često odbacuje. Rečenica: „Ljube istinu kada im svijetli, a mrze je kada ih osuđuje", može poslužiti kao ključ čitanja i razumijevanja govora o sjećanju. Čovjek je sklon pamtiti (memorirati), a onda i sjećati se onoga što mu odgovara (što mu svijetli), a zaboravu prepustiti ono što ga osuđuje. Problematičnost sjećanja proizlazi upravo iz navedene činjenice koju je Augustin detektirao prije postojanja psihologije kao znanstvene discipline. Ipak, bez obzira na ovakvu sklonost, čovjeku je dano da se sjeća Boga.

[26] *Isto*, 225.
[27] *Isto*, 226.
[28] *Isto*, 228.

U glavi 24. kaže da nije našao ništa od Boga čega se ne bi sjećao otkad je Boga upoznao. Zaključuje da je Bog u našem pamćenju, a gdje je on to u pamćenju pita se u glavi 25. i kaže: „A što pitam na kojem mjestu u njemu prebivaš, kao da ondje ima nekih mjesta? Sigurno u njemu prebivaš, jer se tebe sjećam otkad sam te upoznao, i u njemu te nalazim kad god se sjećam tebe."[29]

Knjiga 11. govori o vremenu, ključno u 20. glavi, br. 26. Zaključuje da su sva tri vremena, prošlo, sadašnje i buduće, u čovjekovoj duši: „Što mi je sada jasno i očevidno, to je da ne postoji ni budućnost ni prošlost, i da se ne može s pravom reći ´Tri su vremena, prošlo, sadašnje i buduće´, nego bi se možda moglo s pravom reći: ´Tri su vremena, sadašnje u prošlosti, sadašnje u sadašnjosti, sadašnje u budućnosti.´ Ona su naime u mojoj duši kao neke tri stvari i drugdje ih ne nalazim: sadašnjost u prošlosti je pamćenje, sadašnjost u sadašnjosti je gledanje, sadašnjost u budućnosti je očekivanje. Ako nam je to dopušteno reći, vidim i priznajem tri vremena, tri su vremena."[30]

Može se zaključiti da Augustin u govoru o vremenu veliku pozornost posvećuje pamćenju. Pamćenje je u relaciji s govorom o Bogu, jer sve što govori o Bogu ima svoje postojanje u samome Bogu i ništa što postoji ne postoji, a da prije nije bilo u Bogu. Blaženstvo, istina, Bog i vrijeme stvarnosti su o kojima govori u perspektivi razumijevanja pamćenja. Uz to, pamćenje/sjećanje dovodi u vezu s očekivanjem na način da odnos prema budućnosti povezuje s *riznicom pamćenja* onoga što je bilo u prošlosti. Sadašnjost u prošlosti je pamćenje, sadašnjost u sadašnjosti je gledanje, sadašnjost u budućnosti je očekivanje. Vezano uz ovaj dio nameću se dvije stvari. Prvo, iako Augustin veću pozornost u tumačenju posvećuje sjećanju kroz tumačenje važnosti pamćenja, važno je uočiti poveznicu koju je napravio s očekivanjem iako ga nije tako temeljito razradio. Drugo, opisujući odnos sjećanja i očekivanja u kontekstu govora o vremenu, upotrebljava ih, baš kao i pojam vremena, kao instrument (analitički pojam) kojim objašnjava sadržajnu stvarnost Boga. Vrijeme samo po sebi nije sadržaj njegovih razmišljanja, već je to Bog.

Kao što se iz prethodnoga teksta može zaključiti, kod Augustina *anamnesis* nije puko prisjećanje prošlosti, nego je ono prisjećanje vječnosti, o čemu piše i u sedmom

[29] *Isto*, 230.
[30] *Isto*, 268.

pismu Nebridiju.[31] U njemu pojašnjava da stvari kojih se sjećamo nisu uvijek stvari koje prolaze, već da su uglavnom trajne stvari. Funkcija pamćenja je zadržati ono što pripada prošlosti vremena, a što obuhvaća s jedne strane stvari koje nas ostavljaju, a s druge strane stvari iz kojih odlazimo. Kao primjer navodi sjećanje na svojega oca koji je preminuo (stvari koje nas napuštaju) i sjećanje na Kartagu iz koje je otišao (sjećanje na stvari koje mi napuštamo). U oba slučaja, prema Augustinu, memorija zadržava ono što pripada prošlom vremenu. Nakon ovoga pojašnjenja, u *Pismu* slijedi svojevrsna obrana Sokrata u kojoj Augustin kaže da je Sokrat osmislio teoriju prema kojoj stvari koje učimo nisu u našem umu predstavljene kao nove, već vraćene u sjećanje postupkom prisjećanja. Sokratovi protivnici iznose prigovor utemeljen na tome da se sjećanje odnosi samo na prošle stvari, dok su one stvari, kao što je i sam Platon učio, koje učimo vježbom razumijevanja trajne i nepromjenjive i ne mogu se uvrstiti među stvari koje su prošle.

Pogreška Sokratovih protivnika u zaključivanju, prema Augustinu, proizlazi iz toga što oni ne smatraju da je raspoznavanje stvari koje pripadaju prošlosti mentalni čin i da se onome što je ostalo nakon mentalne aktivnosti (mentalnoga čina), nakon koje smo se posvetili nekom drugom poslu, moramo vratiti naporom prisjećanja koji vodi do sjećanja. S druge strane, Augustin u kontekstu vječnosti smatra da može postojati upotreba pamćenja bez postojanja bilo kakve slike prethodno upamćene stvari, ali takvo pamćenje razlikuje od *phanthasie* – umišljaja koji potječu od osjetila, mašte ili sposobnosti razuma.[32]

U XX. stoljeću se u teologiji javlja pojam sjećanja kao temeljni pojam kritičke teologije. Najbolji primjer je politička teologija Johana Baptista Metza, a snažan utjecaj se prepoznaje u feminističkim teologijama iz kojih se kao primjer može izdvojiti teologija Elisabeth Schüssler Fiorenze, o kojima će u ovome radu biti riječi.[33]

[31] Aurelije AUGUSTIN, Letter VII., (a.d. 389.), u: Nicene and Post-Nicene Fathers. Series I, Volume 1, Christian Classics Ethereal Library, Philip SCHAFF (ur.), 523-527.
[32] Usp. *Isto*.
[33] Vidi kasnije u ovom radu na 105. stranici.

Dok se u Platonovoj filozofiji pojam *anamnesis* prevodi kao *pamćenje*, a kasnije kod Augustina uz *pamćenje* i s *memorija*, u prijevodima starozavjetnih i novozavjetnih tekstova se pojam *anamnesis* prevodi s riječi *spomen*.[34]

Pojmovi *pamćenje*, *memorija*, *prisjećanje*, *sjećanje* i *spomen* imaju puno sličnosti no, na temelju Platonovog i Augustinovog razumijevanja, može se zaključiti da pamćenje i memoriranje prethode prisjećanju i sjećanju, odnosno ideje pohranjene u pamćenju – memorirane ideje u nekom trenutku u prošlosti, pomoću prisjećanja bivaju prisutne u sadašnjosti po sjećanju na njih. Pojam *spomen* nije uvijek jednostavno razlikovati od pojma *sjećanje,* kojega je zamijenio u nekim izričajima u kontekstu crkvenoga govora. *Katekizam Katoličke Crkve* tako, u govoru o Deset zapovijedi, navodi tekst Izl 20, 2-17 u kojemu piše: „*Sjeti se* da svetkuješ dan subotni." (Izl 20,8), na temelju kojega je nastao vjeronaučni obrazac: „*Spomeni se* da svetkuješ dan Gospodnji."[35] Spomen je u liturgijskom jeziku zadobio dodano značenje u odnosu na sjećanje. Razlikovanje ovih pojmova izvan crkvenoga govora gotovo da i ne postoji. No, unutar samoga crkvenog govora, čime se misli na teološku upotrebu, postoji i nijansiranje pojmova *spomen* pa se tako može naići na govor o povijesnom *spomenu* koji nije u istoj kategoriji kao *spomen* koji je otajstveno obilježen.[36]

---

[34] Usp. Giacomo CANOBBIO, *Mali teološki leksikon*, Zagreb, 2002. O riječi *anamneza* (spomen) na 25. stranici, a o *spomen-činu* kao pojmu *memorijal* na 162. stranici.; Renzo GERARDI, Spomen-čin, u: *Enciklopedijski teološki rječnik*, Aldo STARIĆ (ur.), Zagreb, 2009., 1088-1090.

[35] *Katekizam Katoličke Crkve*, Zagreb, 2016., 533.

[36] Usp. Ante CRNČEVIĆ, Liturgijska obnova u svjetlu poslijesaborskih smjernica, u: *Bogoslovska smotra*, 75 (2005.) 3, 761. Autor govori o instrumentalizaciji liturgije na način da se, između ostaloga, liturgija iskorištava za proslave nekih trenutno važećih društvenih događaja ili povijesnoga spomena. Izdvajanjem isključivo povijesnoga spomena u napetost se dovodi povijesno i otajstveno, jer u takvim instrumentalizacijama otajstveno nije uočljivo niti je u prvome planu koji mu pripada. S druge strane, u svakom liturgijskom slavlju je prisutan i povijesni spomen na muku, smrt i uskrsnuće Isusa Krista kao prisutan i uočljiv, ali je naglasak na otajstvenom. S obzirom na ovu podvojenost u samom pojmu *spomen*, moguće je koristiti pojam *sjećanje* također u smislu ispražnjenom ili ispunjenom otajstvenom dimenzijom.

1.2. Očekivanje

Riječ *očekivanje* glagolska je imenica koja dolazi od glagola *očekivati*. Sinonimi koji se uz imenicu *očekivanje* upotrebljavaju u hrvatskom jeziku su iščekivanje, nadanje, vjerovanje da će se što dogoditi. Glagol *očekivati* nesvršeni je glagol iz kojega se uz glagolsku imenicu *očekivanje* izvode i glagolski prilog sadašnji *očekujući* i glagolski prilog trpni *očekivan*. Imenicom *očekivanje* na hrvatski se jezik prevodi latinska riječ *expectatio*[37] koja je povezana s latinskim glagolom *exspecto*.[38] Ovaj glagol u sebi sadrži *specto,*[39] iz čijega spektra značenja treba izdvojiti: težiti za čim, nastojati o čemu, smjerati, odnositi se na što.

U filozofiji sam pojam nije bio predmetom istraživanja, kao što je to s pojmom sjećanja sve do novovjeke filozofije, a slično je i u teologiji. Kao primjer filozofskoga govora o očekivanju poslužit će nekoliko misli Ludwiga Wittgensteina kojima opisuje akt očekivanja, vrste očekivanja, povezanost očekivanja s osjetom te očekivanje kao stanje. Svoja *Filozofijska istraživanja* započinje citirajući razmišljanja sv. Augustina o jeziku iz Augustinovih *Ispovijesti*. Na temelju slike o biti ljudskoga jezika, koju Wittgenstein iznosi posredovanjem Augustina, razvija čitavu filozofiju kojoj je u središtu jezik. Razmišljanje o biti ljudskoga jezika dovelo je Wittgensteina do kreiranja sintagme *jezične igre*, a koja se odnosi na učenje jezika.[40] Prije konkretnog navođenja primjera vezanih uz pojam *očekivanje*, potrebno je napomenuti da se u istom djelu bavio i pojmom *sjećanja*, ali u puno manjem opsegu nego pojmom očekivanja, no rad filozofa je opisao kao skupljanje

---

[37] *Expectatio*, onis, f. izgledanje, iščekivanje. Vidi u: Milan ŽEPIĆ, *Latinsko-hrvatski rječnik*; LATINSKO-HRVATSKI ENCIKLOPEDIJSKI RJEČNIK. I. svezak, Jozo MAREVIĆ (ur.), Velika Gorica – Zagreb, 2000. *Expectare* 1. tr. v. *exspectare* – iščekivati, sačekati, očekivati, dočekati, čekati nadati se, slutiti, bojati se, željeti, željno iščekivati, sa strahom očekivati; *expectatio*, onis f v. *exspectati/o* gledanje, iščekivanje od želje ili straha, bojazan, nada, znatiželja; *exspectatorius* (i *expectatorius*), a, um *adi.* iščekivateljski, nadan; *exspectat/um*, i n ono što se očekuje, očekivan događaj, očekivanje, nada.

[38] *Ex-specto* (*expecto*) 1. očekivati, čekati, nadati se. Vidi u: Milan ŽEPIĆ, *Latinsko-hrvatski rječnik*.

[39] *Specto* 1., gledati, motriti ispitivati, istražiti, suditi, težiti za čim, nastojati o čemu, smjerati, odnositi se na što; stajati, biti okrenut prema. Vidi u: Milan ŽEPIĆ, *Latinsko-hrvatski rječnik*.

[40] Usp. Ludwig WITTGENSTEIN, *Filozofijska istraživanja*, Zagreb, 1998., 5. Wittgenstein jezične igre opisuje na sljedeći način: „Možemo, također, zamisliti da cijeli proces upotrebe riječi jedna od onih igara posredstvom kojih djeca nauče svoj materinji jezik. Te ću igre nazvati ´jezičnim igrama´, a i o nekom ću primitivnom jeziku ponekad govoriti kao o jezičnoj igri."

sjećanja u određenu svrhu.[41] Također, bez obzira na udaljavanje od Augustinovoga razumijevanja procesa učenja i razumijevanja jezika, približava mu se u priznavanju duhovne dimenzija sjećanja.[42]

Sam akt očekivanja, prema Wittgensteinu, može proizlaziti iz prikupljenih spoznaja na kojima se onda temelji pa ga se može zvati prvim aktom očekivanja, a samim aktom očekivanja se naziva izjava koja u sebi sadrži i opis unutarnjeg stanja onoga tko očekuje. Akt očekivanja je u ovom drugom slučaju povezan s introspekcijom koja, prema njemu, u nekim slučajevima može biti prihvaćena, ali u većini ne. Prihvaća se u slučajevima kada vodi buđenju sjećanja. Vrste očekivanja povezuje različitim glagolima koji se mogu upotrebljavati uz pojam očekivanja, a kao primjere navodi glagole *vjerovati* i *nadati se*.[43]

Gramatički gledano, očekivanje tumači kao stanje, a da bi se razumjela gramatika nekoga stanja potrebno je postaviti pitanje: „Što vrijedi kao kriterij toga da se netko nalazi u tom stanju?"[44] U ovako postavljenu formulu filozofskoga razmišljanja mogu se uvrstiti konkretne vrijednosti da bi se došlo do rezultata, ali prihvatljivost dobivenoga rezultata ovisi o kategoriji unutar koje se rezultat primjenjuje. Wittgensteinovim riječima: „Upravo se od odgovora na pitanje ne smije još očekivati rješenje."[45]

Ako u kontekstu ovoga rada koji se bavi sjećanjem i očekivanjem, za potrebe tumačenja stanja očekivanja, kao kriterij toga da se netko nalazi u stanju očekivanja uzmemo vjeru u Isusa Krista koja se temelji u sjećanju na Isusa Krista, tada dolazimo do naizgled jednostavnoga rezultata. On na razini filozofskog razmišljanja o pojmovima u kontekstu Wittgenteinove filozofije može biti problematiziran kao neispravno izveden zbog upotrebe pojma *vjera u Isusa Krista*. No, s obzirom na vrste očekivanja koje je sam filozof ponudio, a koje mogu biti povezane uz glagol *vjerovati*, zaključak je legitiman. Ovako izveden zaključak po metodologiji konkretnoga filozofskog spekuliranja ima unutar

[41] Usp. Ludwig WITTGENSTEIN, *Filozofijska istraživanja*, 50. Prema njemačkom izvorniku: „Die Arbeit des Philosophen ist ein Zusammentragen von Erinnerungen zu einem bestimten Zwek." (127.)
[42] Usp. *Isto*, 102. (306.) „Poricati duhovni proces značilo bi poricati sjećanja; poricati da se bilo tko ikada nečega sjeća."; ili prema njemačkom izvorniku: „Den geistigen Vorgang leugnen, heiss, das Erinnern leugnen; leugen, dass irgend jemand sich je an etwas erinnert." (306.)
[43] Usp. *Isto*, 152. (577.)
[44] *Isto*, 151. (572.)
[45] *Isto*, 151. (573.)

druge kategorije drugačiji smisao i značenje. Očekivanje kao stanje koje se može konstatirati na temelju konkretnih pokazatelja u slučaju očekivanja Isusa Krista povezano je s konkretnim pokazateljima o vjeri kršćana, ali i uz otajstvenu prisutnost po djelovanju Duha Svetoga koja nije uklopiva u kategorije mjerljivosti kojima podliježe Wittgensteinova filozofija. Unutar kategorije teologije ovako izveden zaključak je prihvatljiv, ali nije cjelovito opisao što u teološkom smislu znači očekivanje. Teološko značenje pojma očekivanje dolazi iz povezivanja s osobom Isusa Krista. Nema svako očekivanje teološko obilježje, nego samo ono kada se radi o očekivanju Isusa Krista. Život u svjetlu Isusa Krista obilježen je kršćanskom nadom, a teološko tumačenje razumijevanja takvoga života u suvremenom svijetu donosi Jürgen Moltmann. On smatra da očekivanje život čini dobrim jer čovjek koji očekuje može prihvatiti svoju sadašnjost te u radosti, kao i u patnji, može pronaći radost. Prema njegovim riječima, nada se provlači kroz sreću i kroz bol. Zbog Božjih obećanja moguće je vidjeti smisao i budućnost onoga što je smrtno i prolazno.[46] Uz govor o *očekivanju* pomoću pojma kršćanske nade, ovaj teolog objavu Boga i spoznaju Boga povezuje s povijesnom dimenzijom, a *sjećanje* s proročkim očekivanjem. *Sjećanje i očekivanje*, prema njegovu mišljenju, konstitutivno pripadaju objavljenosti Božje vjernosti, istinitosti i jedinstvenosti.[47]

Pojmom *očekivanja*, u kontekstu kršćanskoga govora o nadi, u svojoj se disertaciji *The Perfect Hope: More Than We Can Ask or Imagine* bavi se Margaret Bamfort Adam. Iako je kontekst njezinoga istraživanja vezan uz društvo i globalizacijske promjene u Sjedinjenim Američkim Državama proizašle iz različitih kriza, ona donosi tumačenje pojma *očekivanja* u teološkom smislu bazirajući se na Moltmannovoj teologiji nade.

Prema Bamfort Adam, on razvija teologiju nade koja se odupire kulturnim tendencijama i usmjerena je prema egzistencijalnom individualizmu te zagovara razumijevanje odnosa u zajednici i praksu djelovanja ispunjene nadom.[48] Autorica na temelju razumijevanja Moltmannove teologije nade zaključuje da širiti Radosnu vijest

[46] Usp. Jürgen MOLTMANN, *Teologija nade*, Rijeka, 2008., 37.
[47] Usp. Jürgen MOLTMANN, *Teologija nade*, 125.
[48] Usp. Margaret BAMFORT ADAM, *The Perfect Hope: More Than We Can Ask or Imagine,* Albuquerque, 2011., 43.

riječima i djelima znači ukazati na ono što je Bog obećao, što je Krist potvrdio, a što Duh Sveti vodi. U vrijeme preobrazbe, Bog će unijeti vječnost u vrijeme, Bog će prebivati u stvaranju i Bog će uspostaviti Božje kraljevstvo za cijelo stvorenje. Do tada čovjek živi u prijelaznom kraljevstvu sadašnjosti koje mu je budućnost omogućila.[49]

Eshatološki vid kod Moltmanna autorica povezuje s njegovim usmjeravanjem svih ljudi da izraze svoju nadu kroz aktivnu brigu za Zemlju i poziv kršćanima na odgovornije djelovanje, jer budućnost čovječanstva s Bogom uključuje Zemlju.[50] Autorica zaključuje da Moltmannova teologija nade i danas mnoge u Crkvi impresionira i da interes za ovu tematiku raste, bez obzira na promjene koje su se dogodile od vremena pisanja njegovog glavnog djela *Teologije nade* do danas.[51] Po njezinom mišljenju Moltmannova teologija nade nudi teološki odgovor na doktrine koje izgleda ne odgovaraju današnjim konstrukcijama identiteta i djelovanja, suvremenim osjećajima o Božjem karakteru i trenutnim životnim okolnostima.[52]

U teološkom smislu, kao primjer suvremenog tumačenja pojma očekivanja poslužit će nekoliko razmišljanja Karla Rahnera koji upotrebljava sintagmu *kršćanska futurologija*.[53] Rahner, vezano uz praktičnu teologiju, govori o jednoj vrsti strategije ili operativnog plana za djelovanje Crkve u današnjim prilikama, čija je zadaća pomoću teološko-znanstvenoga promišljanja odrediti put Crkve u budućnost. Tu teološku disciplinu Rahner naziva eklezijološkom futurologijom. Ona se razvija kao plod koncilskih poticaja s nakanom da pokaže načine kako se Crkva treba aktualizirati u sadašnjemu vremenu te koji su imperativi i prioriteti za crkveno djelovanje u sadašnjoj situaciji.[54] Kao pretpostavku za razumijevanje eshatologije navodi svoj stav da je kršćanska antropologija po čovjekovoj biti kršćanska futurologija i kršćanska eshatologija.[55] Kršćanska eshatologija, prema Rahneru, govori o čovjekovoj budućnosti „tako što daje iskaze

[49] Usp. *Isto*, 45.
[50] Usp. *Isto*, 70-71.
[51] Usp. *Isto*, 80. U Hrvatskoj je najzorniji primjer za navedeno rad teologinje Marije Pehar.
[52] Usp. *Isto*, 114.
[53] Usp. Karl RAHNER, *Temelji kršćanske vjere: uvod u pojam kršćanstva*, Rijeka, 2007., 521. i 522.
[54] Nediljko Ante ANČIĆ, Eklezijološke teme u teologiji Karla Rahnera, u: *Za tragovima Božjim. Teološka traganja Karla Rahnera i Hansa Ursa von Balthasara*, Ivica RAGUŽ (prir.), Đakovo, 2007., 136.
[55] Usp. Karl RAHNER, *Temelji kršćanske vjere: uvod u pojam kršćanstva,* 521.

čovjekovom budućnosnom karakteru i budućnosti s obzirom na sve njegove dimenzije."[56] Dakle, eshatologija govori o karakteru i dimenzijama budućnosti, a ne jednoznačno o onome kako će se budućnost ostvariti. Onako kako bi moglo biti, ako se čovjek ostvaruje kao slobodna osoba koja prihvaća svoje antropološke datosti.

„Mi ne projiciramo u sadašnjost nešto od neke budućnosti, nego našu kršćansku sadašnjost projiciramo u čovjekovo iskustvo sebe i Boga u milosti i u Kristu, iskustvo koje je usmjereno na budućnost zato što upravo svoju vlastitu sadašnjost čovjek uopće ne može razumjeti drugačije nego kao nastajanje, postajanje i dinamiku kretanja prema budućnosti."[57] Budućnost je kategorija povezana s očekivanjem. Očekivati se može nešto kao rezultat ulaganja vlastitih snaga, ali, prema Rahneru, budućnost nije samo to. Također, evolucijskim načinom razmišljanja mogu se očekivati određene stvari u povijesti čovječanstva, ali niti samo to Rahner ne opisuje kategorijom budućnosti. Evolutivno i tehničko razmišljanje o budućnosti zamišlja nešto sutrašnje kao da se već danas ostvarilo i time na neki način promašuje pravi odnos čovjeka sa stvarnom budućnošću i priječi njeno ostvarenje. Budućnost je, prema Rahneru, neevolucijsko, neplanirano, ono što nam nije na raspolaganju, i to upravo u njenoj neshvatljivosti i beskrajnosti. Budućnost se u kršćanstvu shvaća kao ono što dolazi ususret, a ne ono što čovjek prvenstveno može planirati i stvarati misleći da će se u vremenu koje još nije nadošlo upravo to ostvariti. Takva neevolucijska budućnost ne ukida moguću i konstruiranu budućnost, nego čini njen temelj i njenu pozadinu, ali toj istoj budućnost poručuje da postoji važnost i prednost nečega što se ne može isplanirati i iskonstruirati, kao što je ljubav. Ta apsolutna budućnost stavlja moguću budućnost čovjeka u stvarnu otvorenost prave povijesti. Svaki je plan, svaka budućnost uvijek otvorena spram nečega što se ne može predvidjeti, nego se može prihvaćati nadom i povjerenjem. Svaki je određeni, sadržajni humanizam relativan, može postati drugačijim i nema obećanje trajnosti. Čovjek je biće otvorenosti za otajstvenu apsolutnu budućnost i znade da nikada do kraja ništa, pa ni sebe, ne može planirati. Rahner ovakvo shvaćanje budućnosti temelji na činjenici da je kršćanstvo

[56] *Isto*, 522.
[57] *Isto*, 522.

oduvijek sebe shvaćalo unutar apokaliptičkog horizonta koji je svoj temelj imao u životu Isusa iz Nazareta.[58]

Zaključno, vezano uz očekivanje u teološkom smislu, a na temelju izdvojenih razmišljanja Karla Rahnera, može se zaključiti da je temeljna razlika u odnosu na svako drugo očekivanje to što naglasak nije na stvarnosti označenoj u budućnosti kao cilju postavljenom vlastitim ljudskim snagama i koji se postiže jedino njima. Kršćanska antropologija koju Rahner naglašava temelj je i polazište za kršćansko razmišljanje o budućnosti, a očekivanje proizlazi iz horizonta koji određuje vjera u Isusa Krista.

1.3. Sjećanje i očekivanje – neteološki vidici

„Svako razmišljanje o budućnosti Europe počinje sjećanjem na prošlost. Povijest Europe duboko obilježavaju velika kulturna i znanstvena dostignuća, razvoj temeljnih ljudskih prava, duhovne spoznaje i iskustva. Ali ona je obilježena i nasiljem, kako na vlastitom kontinentu, tako i u drugim dijelovima svijeta."[59]

Budući da Crkva živi u određenom povijesnom vremenu, potrebno je vidjeti kako konkretno povijesno vrijeme tumači ove pojmove (*sjećanje* i *očekivanje*). Da bi se izbjegle nejasnoće, koliko je to moguće, u ovome dijelu će se govoriti o upotrebi ovih pojmova izvan teološkog konteksta, isključivo kroz upotrebu u psihologiji, kulturi, povijesti, odgoju i obrazovanju te nečemu što se navodi kao novija znanost – futurologiji.

Psihoanaliza koju je osmislio Sigmund Freud u svojim terapijama pacijente vraća u prošlost i sjećanje se poistovjećuje s duševnim liječenjem. Snovima se pokušava vraćati unatrag i doći do nekoga vlastitog duševnog početka. Ono što se sjećanjem pokušava dokučiti je osobno nesvjesno, a nakon Freuda područje širi Carl Gustav Jung na područje kolektivnog nesvjesnog, koje je također dostupno sjećanjem. Iako se suvremena psihologija promijenila i usmjerila prema praktičnom i korisnom za ljudsku svakodnevicu, što se pamćenja tiče i dalje je na tragu toga da ono nije tek zbroj podataka skupljenih u

[58] Usp. Karl RAHNER, Fragment aus einer theologischen Besinnung auf den Begriff der Zukunft, u: *Schriften zur Theologie*, VIII, Einsiedeln, 1967., 555-560.
[59] KONFERENCIJA EUROPSKIH CRKAVA I VIJEĆE EUROPSKIH BISKUPSKIH KONFERENCIJA, *Mir u pravednosti. Završni dokument europskog ekumenskog susreta Basel, 1989.*, Split, 1996., 36.

ljudskom mozgu, nego smislena cjelina unutar koje su dijelovi povezani. Suvremena neurobiologija pamćenje tumači kao oblik konstruktivističkoga samoostvarenja, što je dovelo do zaključka da postoji više tipova i stupnjeva pamćenja.[60]

U kontekstu pamćenja koje je povezano s kulturom istaknuti treba jednu važnu dimenziju koja je vezana uz ljudski govor. Pomoću govora i jezika stvara se čvrsto kolektivno pamćenje, a kulturna memorija održava i učvršćuje identitet društvenih skupina i naroda.[61] Društvenim skupinama i narodima bave se društvene znanosti. Primjer je Maurice Halbwachs, koji je u govor o pamćenju uveo trostruku podjelu na obiteljsko, klasno i religijsko pamćenje. Prema njemu, obiteljsko pamćenje/sjećanje ima nekoliko obilježja: osjećaj povezanosti i čvrstoću odnosa među članovima obitelji, nepovratnost događaja u njoj, neprekidnost i trajanje uspomena i moć nametanja odgoja. Klasno sjećanje, prema istom autoru, obilježava složenost odnosa između memorije i povijesti koja se treba stvoriti, a u religijskom pamćenju vjernik prema potrebi sjećanje nastoji sastaviti od prošlih mitova i sadašnjih teoloških novosti.[62] Mardešić o religijskom pamćenju piše da je ono istovremeno povlašteni prijenosnik kontinuiteta i korisnik neprekinutoga napora njegovoga ponovog tumačenja.[63]

Povijest kao znanstvena disciplina doživjela je razvoj u tumačenju i prihvaćanju pojma sjećanje s obzirom na pojam pamćenje. Tumačenje ove razlike u radu će se bazirati na dva poglavlja u knjizi *Kultura pamćenja i historija.*[64] Pitanje pamćenja i sjećanja u društveno-humanističkim znanostima postalo je predmetom znanstvenih istraživanja početkom XX. stoljeća.[65] Svoje je mjesto u povijesnim istraživanjima našla usmena povijest (*oral history*), kao i rekonstrukcija povijesti odozdo (*history from below*) koja se temelji na osluškivanju glasova marginaliziranih skupina. Razlika u korištenju pojmova povijesti i sjećanja proizlazi iz asocijacija koje se vežu uz jedno ili drugo. Povijest je

[60] Usp. Željko MARDEŠIĆ, Religijsko pamćenje u tradiciji i postmodernitetu, 196-199.
[61] Usp. *Isto*, 200.
[62] Usp. *Isto*, 216.
[63] Usp. *Isto*, 217.
[64] Poglavlja o kojima je riječ: Maja BRKLJAČIĆ – Sandra PRLENDA, Zašto pamćenje i sjećanje?, u: *Kultura pamćenja i historija*, Maja BRKLJAČIĆ – Sandra PRLENDA (prir.), Zagreb, 2006., 7-18.; Jan ASSMAN, Kultura sjećanja, u: *Kultura pamćenja i historija*, Maja BRKLJAČIĆ – Sandra PRLENDA (prir.), Zagreb, 2006., 45-78.
[65] Usp. Maja BRKLJAČIĆ – Sandra PRLENDA, Zašto pamćenje i sjećanje?, 9.

obilježena distancom od vlastitoga iskustva i hladnoćom udaljenosti, dok se u pojmu sjećanja osjeća punina života i intimnost proživljenoga.[66] O pamćenju kao društvenom, a ne individualnom fenomenu prvi je pisao Maurice Halbwachs u djelu *Društveni okviri pamćenja*. Njegova temeljna teza je da je pamćenje socijalno uvjetovano te za tumačenje koristi pojam *društvenih okvira*. Prema njegovu mišljenju, subjekt pamćenja i sjećanja je pojedinac koji ovisi o društvenim okvirima koji organiziraju njegovo sjećanje.[67]

Razlikovanje između pojmova *pamćenje* i *sjećanje* u kontekstu povijesti tumači se na način da je pamćenje povezano uz memoriranje podataka i povezuje se uz mnemotehnike. Jan Assman razliku dvaju umijeća opisuje na sljedeći način: „Umijeće pamćenja odnosi se na pojedinca i daje mu tehnike za razvoj i proširenje njegova pamćenja – riječ je, dakle, o razvijanju kapaciteta pojedinca. Kod kulture sjećanja odražava se društvena obveza u odnosu na grupu – riječ je o pitanju ´Što ne smijemo zaboraviti?´. Svaka grupa više ili manje eksplicitno, od više ili manje središnje važnosti, postavlja takvo pitanje."[68]

Prema ovom autoru, kultura sjećanja je univerzalni fenomen, a posebno mjesto u njezinom razvoju ima izraelski narod, jer je za njih kultura sjećanja dobila novi oblik koji je za zapadnjačku kulturu bio značajan kao i antička mnemotehnika. U povijesnom smislu, bez transcendentalne dimenzije, ovaj autor tumači izabranost izraelskog naroda prema kojemu ono nije ništa drugo nego skup obvezujućih dužnosti koje se nikako i nikada ne smiju zaboraviti. Kultura sjećanja je, prema tome, dio planiranja i nadanja. Ovim pristupom stvara se poveznica između sjećanja i očekivanja jer je svako sjećanje preduvjet očekivanja. Nadalje isti autor iz povijesne pozicije, povezuje sjećanje i očekivanje: „Novi počeci, renesanse, restauracije, dolaze uvijek u obliku povratka prošlosti. Na način na koji otvaraju, stvaraju i rekonstruiraju budućnost, oni istodobno otkrivaju prošlost."[69]

[66] Usp. *Isto*, 12.
[67] Usp. Jan ASSMAN, Kultura sjećanja, 52.
[68] *Isto*, 47.
[69] *Isto, 49.*

Koristeći se Halbwachsovim zaključcima, Assman će o povezanosti sjećanja i očekivanja zaključiti: „Pamćenje ne rekonstruira samo prošlost, već i organizira iskustvo sadašnjosti i budućnosti. Bilo bi stoga sasvim besmisleno ´načelu sjećanja´ suprotstaviti ´načelo nadanja´: oba se međusobno uvjetuju i jedno nije zamislivo bez drugog."[70] Iz pozicije povjesničara Assman utvrđuje načelo povezanosti sjećanja i očekivanja. Sjećanje se veže uz pamćenje, a očekivanje se veže uz pojam nade. Zanimljivo je da pojam kao što je nada, koji ima teološki naboj, dobiva značenje unutar povijesnih znanosti, ispražnjeno transcendentalnoga značenja, što možda i nije u potpunosti tako jer autor priznaje dimenziju sakralnoga kulturalnom pamćenju, a izraelski narod koristi kao primjer začetka kulture sjećanja.[71]

Pedagogija je do kraja XX. stoljeća veliku pozornost posvećivala odgoju i obrazovanju učenika na način da je u prvome redu zadatak odgojitelja bio poučiti tako da prenese određeno znanje (činjenice) učeniku koji bi ih upamtio, a je li proces bio uspješan provjeravalo bi se na način da se učenik prisjećao naučenoga i reproducirao upamćene činjenice te potvrdio vlastito znanje ili neznanje pred učiteljem. Od početka XXI. stoljeća pedagogija dolazi pod snažan utjecaj ekonomije, važnost dobiva tržište rada i učenika se odgaja i obrazuje tako da on stječe određene vještine za izvršavanje određenih radnji. Limitiranu količinu podataka učenik mora upamtiti, ali kod provjere uspješnosti procesa naglasak je na očekivanom ishodu – zna li učenik nešto proizvesti, a nije u prvome planu koliko se on sjeća činjenica koje su eventualno pred njega stavljene. Sadržaj se u odgojno-obrazovnom procesu zanemaruje u odnosu na odgojno-obrazovne ishode izražene kroz očekivanja.

Futurologija je disciplina koja se bavi budućnošću. Osnivačem futurologije smatra se Ossip Flechtheim. On je 1943. godine definirao futurologiju kao „znanost o kretanju civilizacije koja ima revolucionarni, složeni i alternativni karakter".[72] Na temelju futuroloških istraživanja daju se kratkoročne i dugoročne prognoze o događajima u

[70] *Isto*, 57.
[71] Usp. *Isto*, 65.
[72] Futurologija. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje.* Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021. Pristupljeno 3. 3. 2021. <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=20908>.

budućnosti i razmatraju se posljedice predviđenih događaja. Futurologijom se bave interdisciplinarni timovi vrhunskih znanstvenika. Futurološki scenariji donose predviđanja vezana uz područja gospodarskoga rasta, znanstveno-tehničkoga napretka, promjena u prirodi i društvenih promjena. Najistaknutiji su predstavnici futurologijske misli Arthur Ch. Clarke, Dennis Gabor, Herman Kahn, Bertrand de Jouvenil i Robert Jungk.[73] Budućnost kojom se bavi futurologija proizlazi iz materije i predviđa se metodom zaključivanja iz težnji koje iznutra pripadaju sadašnjosti.[74]

Navedeni kratki osvrt ukazuje na relevantnost teme sjećanja i očekivanja u različitim područjima: psihologiji, kulturi i društvenim znanostima, povijesti, odgoju i obrazovanju te futurologiji, prema čemu se može zaključiti da se u XX. stoljeću tematizira na način da se sadašnjost kreira po prioritetu koji se stavlja na odnos prema prošlosti ili, s druge strane, prema budućnosti. U potpuno horizontalnoj perspektivi, stavljanje naglaska na jednu ili drugu stvarnost opterećuje sadašnjost i čovjek biva zarobljenik prošlosti u koju se ne može vratiti ili budućnosti u koju ne može kročiti. Takva situacija nepripadanja za kršćane je neprihvatljiva i u odnos prema prošlosti, kao i prema budućnosti, treba uvrstiti vertikalnu dimenziju koja ga oslobađa od prošlosti, ali i od budućnosti, te omogućava otvorenu komunikaciju prema njima. Temelj za takav vertikalni odnos nudi se u Svetom pismu i u dokumentima Drugoga vatikanskog koncila.

---

[73] James Joseph O'TOOLE, "Futurology". *Encyclopedia Britannica*, https://www.britannica.com/topic/futurology. (3.3.2021.); Ziauddin SARDAR, The Namesake: Futures; futures studies; futurology; futuristic; foresight—What's in a name?, u: *Futures* 42 (2010.) 3, 177–184., dostupno na: http://cdn.elsevier.com/promis_misc/jftrnamesake.pdf (3.3.2021.)

[74] Usp. Rosino GIBELLINI, *Teologija dvadesetoga stoljeća*, Zagreb, 1999., 287.

2. *Sjećanje i očekivanje* u Svetom pismu i u dokumentima Drugoga vatikanskog koncila

2.1. *Sjećanje* i *očekivanje* u Starom zavjetu

Pojmovi *sjećanje* i *očekivanje* u Starome zavjetu su usko povezani s pojmom vjere. Vjerovati u starozavjetnom kontekstu znači poslušnom vjerom odgovoriti na Božji poziv. Božji poziv je ono što definira očekivanja pojedinaca i čitavoga izraelskog naroda s jedne strane, dok s druge strane pojedinac i čitav narod svoju vjeru izražavaju sjećajući se Božjih obećanja.

2.1.1. Pojam *sjećanje* u Starom zavjetu

Polazište starozavjetnoga govora o sjećanju od samih početaka Svetoga pisma nalazi se u razumijevanju čovjeka kao slike Božje, kao suradnika koji se nastavlja brinuti za materijalni svijet koji mu je dan i s kojim od trenutka stvaranja Bog uspostavlja dijalog. Svetopisamski tekst koji na to upućuje nalazi se u Knjizi postanka Post 1,1 – 2, 4a. Temelj Božje objave je Božja jedincatost i okrenutost čovjeku i narodu.[75]

U knjizi Ponovljenog zakona sjećanje je opisano kao temelj vjere.[76] Ne ulazeći u strukturu i povijest nastanka teksta Pnz 26, 5-10, potrebno ga je navesti kao starozavjetni tekst iz kojega se tumači sjećanje kao temelj vjerovanja. U tekstu je prisutno sjećanje na ropstvo u Egiptu i Jahvinu intervenciju kojom je izbavio narod iz ropstva. Bibličari na temelju istraživanja govore o tri modela za povijesno pisanje povijesnih djela, a opisuju ih kao: obećanje – ispunjenje, ropstvo – oslobođenje i nevolja – vapaj – uslišanje.[77] Model obećanje – ispunjenje proizlazi iz općega ljudskog iskustva koje ukazuje na ponavljanje

[75] Usp. Božo LUJIĆ, *Vjera u Boga uvijek novih mogućnosti. Pretpostavke za biblijsku teologiju Staroga zavjeta*, Zagreb, 2014., 11.
[76] Usp. Božo LUJIĆ, *Vjera u Boga uvijek novih mogućnosti. Pretpostavke za biblijsku teologiju Staroga zavjeta*, 158. Također o knjizi Ponovljenog zakona kao o knjizi koja upućuje na važnost pamćenja u: Anto POPOVIĆ, Biblija kao knjiga pamćenja, u: *Kršćanstvo i pamćenje. Kršćansko pamćenje i oslobođenje od zlopamćenja*, Bože VULETA – Rebeka ANIĆ – Ivan MILANOVIĆ LITRE (ur.), Split – Zagreb, 2004., 22.
[77] O biblijskim modelima za pisanje i razumijevanje povijesti i života, pozivajući se na Lohfinka, u: Božo LUJIĆ, *Vjera u Boga uvijek novih mogućnosti. Pretpostavke za biblijsku teologiju Staroga zavjeta*, 23-26., a primjenjuje ove modele na čitanje teksta Pnz 26,5-10 o čemu u: *Isto*, 167-168.

određenih obrazaca. Navedeni tekst ne govori o jednom povijesnom događaju nego ukazuje na iskustvo ponavljanja kroz povijesno razdoblje od Mojsija do Davida. Model ropstvo – oslobođenje također se temelji na osobnom iskustvu, ali više ističe Božju vjernost prema pojedincima i narodu, što je u ovom biblijskom primjeru vidljivo u govoru o moćnoj Jahvinoj ruci koja izvodi iz Egipta. Treći model, nevolja – vapaj – uslišanje, temelji se na iskustvu naroda koji se našao u nevolji i uputio vapaj Jahvi, koji se potom smilovao nad nevoljama naroda i uslišao njegov vapaj.

Navedeni modeli, oprimjereni na konkretnom biblijskom tekstu Pnz 26, 5-10, prepoznatljivi su u mnogim starozavjetnim tekstovima, a dimenzija sjećanja utkana je u prepoznavanje modela koji se ponavlja i time u starozavjetnim tekstovima prikuplja sjećanje na Božju intervenciju u povijest pojedinca/naroda. Princip sjećanja na temelju starozavjetnih tekstova svoju važnost potvrđuje i kroz obilježavanje važnih događaja u povijesti Izraela, kroz slavljenje subote (*Šabbat*)[78] i Pashe[79], kao i svih ostalih slavlja važnih za zajednicu. Sjećanje na izlazak iz Egipta i Jahvin osloboditeljski zahvat sadržajni su temelj ovih slavlja.[80]

Starozavjetni *zkr* u sebi objedinjuje sjećanje i akciju. Za Hebreje, ono čega se treba sjećati je na prvome mjestu Savez između Boga i naroda. Sjećanje i djelovanje su dvije strane, vanjska i unutarnja, odnosa između Boga i naroda. Bog spašava ljude, što je

[78] Usp. Mato ZOVKIĆ, Spomen na Pavla u Novozavjetnim poslanicama, u: *Kršćanstvo i pamćenje. Kršćansko pamćenje i oslobođenje od zlopamćenja*, Bože VULETA – Rebeka ANIĆ – Ivan MILANOVIĆ LITRE (ur.), Split – Zagreb, 2004., 60-61.; Mato ZOVKIĆ, Spomen Božjih djela – zalog nade u sigurnu budućnost, u: *Bogoslovska smotra*, 67 (1997.) 2-3, 172-176.

[79] „Najvažnije starozavjetno pamćenje (zikkaron) vezano je uz svetkovinu Pashe (Izl 12,14) koja podsjeća na događaj izlaska iz egipatskog ropstva i utemeljuje Izrael kao narod.", u: Anto POPOVIĆ, Biblija kao knjiga pamćenja, 32.; Usp. *Isto*, 58-59.; Usp. Adalbert REBIĆ, Pamćenje i čišćenje pamćenja u Svetom pismu i izraelskom narodu, u: *Kršćanstvo i pamćenje. Kršćansko pamćenje i oslobođenje od zlopamćenja*, Bože VULETA – Rebeka ANIĆ – Ivan MILANOVIĆ LITRE (ur.), Split – Zagreb, 2004., 81-82.; Mato ZOVKIĆ, Spomen Božjih djela – zalog nade u sigurnu budućnost, 176-180.

[80] „U SZ izlazak iz egipatskog ropstva pod Mojsijevim vodstvom i sklapanje saveza su konstitutivni događaji Izraela kao naroda i zajednice vjernika. To Izraelci slave godišnjim blagdanom Pashe te tjednim danom kulta (Izl 12,1-13,16; Pnz 5,12-15). Uz to se spominju četrdesetogodišnjeg hod kroz pustinju kao vremena kušnje, opasnosti ali i Božjih dobročinstava (Pnz 4,9; 8,2-6; 9,7-8; 32,7). To je spomen (zikkaron) od kojeg Izrael živi.", u: Mato ZOVKIĆ, Spomen na Pavla u Novozavjetnim poslanicama, 57.

vrijedno sjećanja. Sjećanje u tom kontekstu znači postati svjestan obaveze da se bude vjeran Bogu.[81]

2.1.2. Pojam *očekivanje* u Starom zavjetu

S obzirom na ulogu koju ima u povijesti izraelskog naroda, a kasnije i novoga naroda Božjeg, Abrahama se uzima kao polazište tumačenja pojma vjere. U Abrahamu čovječanstvo dobiva praoca vjere, koja se u njegovom primjeru očituje kao čvrstina koja ne proizlazi iz onoga što čovjek doživljava u trenutku sadašnjosti nego je to čvrstina koja se temelji u budućnosti[82], u prihvaćanju i držanju obećanja koje Bog daje za budućnost, a čije očekivanje je obilježeno Božjom prisutnošću.[83]

Zanimljivo je da se kod Abrahamove vjere u prvome planu ističe semantičko obilježje hebrejskoga glagola nade i očekivanja: *jhl* – nadati se, očekivati; *sbr* – pouzdavati se, nadati se; *kuh* – nadati se; *hkh* – očekivati.[84] On se ističe kao uzor istinske vjere koja je polaganje sve nade u ono buduće Božje djelovanje i istodobno uvjerenost u stvarnost koja trenutno nije vidljiva.[85]

U hebrejskom jeziku glagolima *jhl* i *hkh* vjera usmjerava prema budućnosti i pokazuje da je vjera otvorena stvarnost, kao i njen odnos prema Bogu koji nije samo u prošlosti bio prisutan uz čovjeka/narod, niti je samo u sadašnjosti prepoznatljivo njegovo prisustvo,

---

[81] Usp. Richard R. GAILLARDETZ, *Teaching with Authority. A Theology of the Magisterium in the Church,* Minnesota, 1997., 80.

[82] Usp. Božo LUJIĆ, *Vjera u Boga uvijek novih mogućnosti. Pretpostavke za biblijsku teologiju Staroga zavjeta*, 13.

[83] U navedenom djelu Božo Lujić se referira na Ps 13,6; 25,1 te navodi: „Oslanjanje na čovjeka, na stvari i na čovjekov svijet, sve to čini nesigurnim i vodi neuspjehu i razočaranju, dok pouzdanje u Božju dobrotu i njegovo spasenje donosi sigurnost.", u: Božo LUJIĆ, *Vjera u Boga uvijek novih mogućnosti. Pretpostavke za biblijsku teologiju Staroga zavjeta*, 27. Autor na ovaj način opisuje značenje glagola *vjerovati* kao hebrejskoga glagola čvrstoće, snage i sigurnosti. Unutar poglavlja u kojemu se bavi semantičkim obilježjima stvarnosti vjere, uz navedeno, opisuje glagol *vjerovati* kao hebrejski glagol komunikacije i spoznaje, kao hebrejski glagol *tražiti*, *tragati, tražiti utočište* te kao hebrejski glagol *nade i očekivanja*. Usp. *Isto*, 26-36.

[84] Usp. *Isto*, 33.

[85] Kada Božo Lujić o Abrahamu kao uzoru istinske vjere govori u kontekstu svjedoka vjere i na tragu Poslanice Hebrejima, navodi da se vjera „orijentira na transcendentalnu budućnost koja je sada izvan domašaja naših očiju, ali ona predstavlja temelj vjere. Vjera nije prvenstveno čovjekovo djelo koje bi čovjek svojim snagama mogao ostvariti, nego je vjera Božje djelo koje ljudima pokazuje put i daje snagu da njime kroče.", u: *Isto*, 55.

već je Božje prisustvo nešto što se utemeljeno može očekivati i u budućnosti.[86] Očekivanje Božje prisutnosti u budućnosti je jedna dimenzija u kojoj se razumije značenje ovih glagola. Druga dimenzija je vezana uz očekivanje Božje prisutnosti i Božjih zahvata u konkretnu povijesnu situaciju u kojoj čovjek/narod čeka da se Bog pojavi, da dođe u pomoć i da pokaže svoju snagu, a prepoznaje se u korištenju glagola *jhl*. Starozavjetni tekstovi koji na to upućuju su: Ps 39,8; Ps 118,7; 130,5; Ps 33,18; Ps 119,43; Iz 42,2. U njima je očekivanje povezano s nadom, a objekt čekanja je Gospodin i njegova riječ, njegova ljubav, Božji sud, Božji zakon.[87] Moguće je zaključiti da je kod upotrebe ovoga glagola u prvome planu čovjek pojedinac koji očekuje. Drugi glagol, *hkh,* u prvi plan stavlja očekivanje vezano uz uspostavljanje i održavanje odnosa između Gospodina i naroda.[88] Starozavjetni tekstovi koji na to upućuju su: Ps 33,20; Ps33,29; Iz 30,18; 64,3; Sef 3,8; Ps 106,30; Iz 8,17; Hab 2,3; Dn 12,12. U njima je očekivanje povezano s Božjom pomoći i zaštitom, s pobožnima koji očekuju Gospodina ili njegovu pomoć, njegov sud, Gospodinov savjet ili ispunjenje njegove riječi.[89]

2.2. *Sjećanje i očekivanje u Novom zavjetu*

2.2.1. Pojam *sjećanje* u Novom zavjetu

Za objašnjenje pojma *anamnesis*, *Lexikon für Theologie und Kirche* [90] navodi tri novozavjetna teksta: Lk 22, 19, 1 Kor 11, 24 te Heb 10, 3. Prva dva teksta odnose se na Isusove riječi na Posljednjoj večeri kojima Isus utemeljuje euharistiju kao spomenčin, dok se u trećem tekstu govori o žrtvama Staroga zavjeta za koje se kaže da obnavljaju sjećanje na počinjene grijehe. Prema ovome leksikonu, pojam *anamnesis* rijetko se pojavljuje u Novome zavjetu. Kada se pogleda latinski tekst, u sva tri novozavjetna

[86] Usp. *Isto*, 33.
[87] Usp. *Isto*, 33.
[88] Usp. *Isto*, 35.
[89] Usp. *Isto*, 35.
[90] Adolf DARLAPP, Anamnese, u: *Lexikon für Theologie und Kirche,* KASPER Walter (prir.), Freiburg – Basel – Wien, 2006.

primjera je korištena riječ *commemoratio*. U hrvatskome prijevodu u prva dva teksta se upotrebljava riječ *spomen*, a samo u trećem *sjećanje*. U njemačkom prijevodu se također u prva dva teksta navodi ista riječ *Gedächtnis*, a u trećem tekstu druga riječ *errinert.* Engleski prijevod u prva dva teksta donosi riječ *remembrance,* a u trećem tekstu riječ *reminder.*

	Latinski	Hrvatski	Njemački	Engleski
Lk 22, 19	Et accepto pane gratias egit et fregit et dedit eis dicens hoc est corpus meum quod pro vobis datur hoc facite in meam **commemorationem**.	I uze kruh, zahvali, razlomi i dade im govoreći: „ovo je tijelo moje koje se za vas predaje. Ovo činite meni na **spomen**."	Und er nahm Brot, sprach das Dankgebet, brach das Brot und reichte es ihnen mit den Worten: Dasi st mein Leib, der für euch hingegeben wird. Tut dies zu meinem **Gedächtnis**!	And he took bread, gave thanks and broke it, and gave it to them, saying, „This is my body given for you; do this in **remembrance** of me."
1 Kor 11, 24sl	Et gratias agens fregit et dixit hoc est corpus meum pro vobis hoc facite in meam **commemorationem** similiter et calicem postquam cenavit	Zahvalivši razlomi i reče: "Ovo je tijelo moje – za vas. Ovo činite meni na **spomen**."	Sprach das Dankgebet, brach das Brot und sagte: Dasi st mein Leib für euch. Tut dies zu	And when he had given thanks, he broke it and said, „This is my body, which is for you; do

	dicens hic calix novum testamentu mest in meo sanguine hoc facite quotienscumque bibetis in meam **commemorationem**.	Tako i čašu po večeri govoreći: „Ova čaša novi je Savez u mojoj krvi. Ovo činite kad god pijete, meni na **spomen**."	meinem **Gedächtnis**! Ebenso nehm er nach dem Mahl den Kelch und sprach: Dieser Kelch ist der Neue Bundi n meinem Blut. Tut dies, sooft ihr daraus trink, zu meinem **Gedächtnis**!	this in **remembrance** of me." In the same way, after supper he took the cup, saying, „This cup is the new covenant in my blood; do this, whenever you drink it, in **remembrace** of me."
Heb 10, 3	Seed in ipsis **commemoratio** peccatorum per singulos annos fit	Ali po njima se iz godine u godinu **podsjeća** na grijehe.	Aber durch diese Opfer wird alljährlich nur an die Sünden **erinnert**	But those sacrifices are an annual **reminder** of sins

Iz navedenoga je vidljivo da se u teološkom smislu pojam *sjećanje* (*podsjećanje*) upotrebljava kada se želi u pamćenje prizvati neki događaj koji je povezan uz ljudsko djelovanje, a da se pojam *spomen* upotrebljava kada se u pamćenje želi prizvati događaj koji je povezan uz Božju intervenciju i njegovu prisutnost u narodu u trenutku kada se prisjećanje događa.

Sjećanje na Božje zahvate u povijesti Poslanica Hebrejima na samom početku izražava ovako: „Više puta i na više načina Bog nekoć govoraše ocima po prorocima; konačno u ove dane, progovori nama u Sinu. Njega postavi baštinikom svega; Njega po kome sazda svjetove." (Heb 1, 1-2).

U Djelima apostolskim Petar pak odgovara narodu: „Bog Abrahamov, Izakov i Jakovljev, Bog otaca naših proslavi svoga Slugu Isusa kojega ste vi predali i kojega ste se odrekli pred Pilatom kad ovaj bijaše odlučio da ga oslobodi." (Dj 3, 13).

Također i Hvalospjev Marijin i Hvalospjev Zaharijin iz Lukinoga evanđelja donose prisjećanje na velika djela koja je učinio Gospodin u povijesti Izraela i kako je brinuo za svoj narod. (Lk 1, 46-55 i Lk 1, 67-79).

Nakon nekoliko primjera kojima se želi pokazati da se povezanost Staroga i Novoga zavjeta ostvaruje prisjećanjem na prošle događaje, potrebno je navesti samo neke primjere novozavjetnih događaja koji, opisani u novozavjetnim tekstovima, postaju temeljna sjećanja na kojima se oblikovalo kršćanstvo.[91]

Tekst koji govori o Posljednjoj večeri i Isusovim riječima upućenim učenicima da i oni lome kruh i piju iz kaleža ne samo da govori o prošlom događaju kojega se svi kršćani sjećaju, nego je ključni događaj središta i vrhunca kršćanstva – euharistije – po kojoj je Krist prisutan u svakom trenutku njezinoga događaja te se stoga naziva spomenčinom. (Mt 26, 26-29; Mk 14, 22-25; Lk 22, 19sl.)[92] Osim toga, Isusovo rođenje, život, muka, smrt i uskrsnuće sadržaj su kojega se kršćani sjećaju i na temelju kojega se oblikuje kršćanski život. Već u apostolsko vrijeme očitovan je taj princip, a primjer za to jesu riječi apostola Petra u njegovom govoru mnoštvu (Dj 2, 14-36.).

[91] Vjerovati znači prihvatiti svjedočanstvo o Isusu, raspetom i uskrslom. U novozavjetnim tekstovima naglasak je na tome da se vjera shvati kao spoznanje i prepoznavanje onoga što je Bog učinio u Isusu Kristu. O tome u: Željko TANJIĆ, Učiti vjerovati u Isusa Krista. Vjera kao ishodište i cilj nove evangelizacije, u: *Bogoslovska smotra*, 81 (2011.) 3, 566.

[92] O euharistiji kao spomenčinu u: Adalbert REBIĆ, Pamćenje i čišćenje pamćenja u Svetom pismu i izrelskom narodu, 82.

2.2.2. Pojam *očekivanje* u Novom zavjetu

Isusov navještaj Kraljevstva Božjeg njegovim riječima i djelima najprije učenike, a zatim i svakog čovjeka koji priznaje da je Isus Krist[93] usmjerava prema budućnosti i oblikuje njihova očekivanja. Niz je prispodoba u Matejevom evanđelju koje pripremaju za dolazak Kraljevstva nebeskog (Mt 19,1-23,39). Prispodobe koje imaju istu svrhu nalaze se i u ostalim evanđeljima, premda nisu sabrane pod tako eksplicitnim naslovom kao u Matejevom evanđelju kojemu je fokus na Kraljevstvu nebeskom. Isus nije napisao Evanđelja; nije opisivao čuda nego ih je činio; nije zapisao svoje učenje nego su to učinili drugi te stoga riječi Isusova nauka nisu prenesene doslovno kako ih je Isus izrekao, nego po sjećanju drugih.[94]

Sveti Pavao u svojim poslanicama ističe kako je važno da svaka zajednica upamti riječ koju im je on navijestio te je stoga važno sjećanje zajednica na misionare i predstojnike zajednica.[95] Takva očekivanja i njihovo ostvarivanje u prvim kršćanskim zajednicama omogućila su kontinuitet koji se s novozavjetnim tekstovima pretače u zajednice sjećanja i očekivanja iz kojih je građena Crkva.

[93] *Sinktabazis* o kojemu Šarčević piše: „Isusova muka i smrt na križu postaju temeljnim povijesnim događajem, utemeljujućim iskustvom i memorijom prve kršćanske zajednice a i kršćanske vjere poslije u povijesti, ali tek i uvijek pod aspektom uskrsnuća, pod kutom Božjeg neočekivanoga milosnog zahvata. Ondje gdje je djelovalo da se sve obrušilo u poraz i ništavilo, Bog unosi novi život. Isus iz Nazareta postaje jedinstvenim Božjim Pomazanikom, Mesijom, Kristom, pa varijacija prve kršćanske kerigme glasi *Isus je Krist*.", u: Ivan ŠARČEVIĆ, Pamćenje bez uskrsnuća. Isusov križ iz perspektive uskrsne nade., , u: *Kršćanstvo i pamćenje. Kršćansko pamćenje i oslobođenje od zlopamćenja*, Bože VULETA – Rebeka ANIĆ – Ivan MILANOVIĆ LITRE (ur.), Split – Zagreb, 2004., 334.

[94] Usp. Wilfrid J. HARRINGTON, *Uvod u Novi zavjet*, 1990., 76.

[95] Usp. Mato ZOVKIĆ, Spomen na Pavla u Novozavjetnim poslanicama, 63-69.

2.3. Sjećanje i očekivanje u dokumentima Drugoga vatikanskog koncila

Pojmovi *sjećanje* i *očekivanje* se eksplicitno navode u više dokumenata Drugoga vatikanskog koncila. U ovome dijelu rada o njihovom se značenju govori odvojeno. Prvo se u tablicama navode dijelovi rečenica na hrvatskom i na latinskom jeziku u kojima se pojam pojavljuje te mjesto u dokumentu. Mjesto u dokumentu se navodi kraticom i brojem, redoslijedom prema dokumentima Drugoga vatikanskog koncila koji su na hrvatskom jeziku objavljeni 2008. godine. Nakon tablice slijedi interpretacija. Prvo se navodi tekst iz dokumenta, koji se zatim interpretira pod vidom sjećanja ili očekivanja. Cilj je uočiti upotrebljava li se pojam u općenitom značenju ili ima teološko značenje.

U posljednjem dijelu izdvajaju se mjesta na kojima se uočava ekleziološko značenje *sjećanja i očekivanja* koje se tumači.

2.3.1. *Sjećanje* u dokumentima Drugoga vatikanskog koncila

U tablicama koje slijede navedeni su dijelovi rečenica iz dokumenata Drugoga vatikanskog koncila u kojima se nalaze neki oblici riječi *memoria.* Hrvatski prijevod je naveden prema prijevodu iz *Dokumenata*[96] te prati njegov redoslijed navođenja iz pojedinih tekstova.

Memorare, memoria, memoriale Memoria, ae, f. pamet, moć sjećanja, pamćenje, spomen, uspomena Memoro 1. spomenuti što, sjetiti se na što; pripovijedati, napomenuti, izvješćivati	
Latinski tekst – hrvatski prijevod	*Mjesto*
memoriam Sanctorum – spomen svetih	SC 8
memoriale concrederet Mortis et Resurrectionis suae - povjeri spomen-čin svoje smrti i svojega uskrsnuća	SC 47

[96] Usp. DRUGI VATIKANSKI KONCIL, *Dokumenti*, Zagreb, 2008.

memoriam habet Resurrectionis Domini – slavi spomen Gospodinova uskrsnuća	SC 102
Memorias insuper Martyrum – spomene mučenika	SC 104
quod praesertim per memoriam – prije svega po spomenu	SC 109
quae Sanctos memorant – što podsjećaju na svece	SC 111
memoriam magna cum pietate excoluit – s velikim poštovanjem njegovala spomen pokojnika	LG 50
memoriam colimus – spomen nebesnika	LG 50
memoriam venerantes – častimo spomen	LG 50
memoriam etiam oportet – također štovati spomen	LG 52
memoratis principiis – spomenutih načela	OE 27
uti supra memoratum – kao što je prije spomenuto	UR 16
mortis et resurrectionis Domini memoriam faciunt – slave spomen smrti i uskrsnuća Gospodnjega	UR 22
ad memoratos fines consequendos – radi postizanja spomenutih ciljeva	CD 40
praepollente supernaturalium auxiliorum vi semper memorata – imajući uvijek na pameti kako pritom nadnaravna pomoć ima odlučujuće značenje	OT 21
in memoriam revocans – podsjeća na to	GE 8
in memoriam omnium revocavit – sve podsjetio	PO 1
sive ex sua propria memoria et recordatione – iz vlastitoga pamćenja i spominjanja	DV 19
memoriale mortis et resurectionis Domini – spomen-čin smrti i uskrsnuća Gospodinova	AG 14
in memoriam revocat – podsjeća	GS 23
peculiariter memorandi sunt – napose podsjetiti	GS 50
at Ecclesia in memoriam revocat – Crkva podsjeća	GS 51
in memoriam revocare – želi dozvati u pamet	GS 79

2.3.1.1. *Sjećanje* u Konstituciji o svetoj liturgiji *Sacrosanctum concilium*

Na početku prvoga poglavlja pod naslovom „Opća načela za obnovu i njegovanje svete liturgije" (5-46) nalazi se tekst:
SC 8: „U zemaljskoj liturgiji predokusom imamo udjela u onoj nebeskoj, koja se slavi u svetom gradu Jeruzalemu, kamo kao putnici težimo, gdje zdesna Bogu sjedi Krist, služitelj svetišta i pravoga šatora; sa svim četama nebeske vojske pjevamo Gospodinu pjesan slave; štujući spomen svetih, nadamo se udioništvu u društvu s njima; iščekujemo Spasitelja Gospodina našega Isusa Krista, dok se ne pojavi on sam, život naš, te se i mi s njime pojavimo u slavi."

U ovom odlomku konkretno i jasno do izražaja dolazi povezanost i međuovisnost pojmova *sjećanje* i *očekivanje* koje ima teološko eklezijološko značenje. Zajednica vjernika štuje spomen svetih, odnosno sjeća se spasiteljskoga zahvata Isusa Krista koji je po životima svetih tijekom povijesti dolazio do izražaja. Svetima je, kao običnim ljudima, već za života bilo moguće iskusiti zajedništvo s Isusom kojega su naviještali pa je to znak svim kasnijim generacijama da je u svakom vremenu moguće nešto slično. Zajedno sa svetima iz različitih povijesnih vremena, vjernici iščekuju Spasitelja Gospodina Isusa Krista. Vjernici očekuju susret s njime, a očekivanje se ne temelji isključivo na temeljitom planu kojega vjernik za svoj život priredi, nego je to iščekivanje plana kojega s vjernikom sam Spasitelj ima i priređuje, a koji se njemu otkriva tijekom zemaljskoga života.[97] Ovo je jedan od tekstova Drugoga vatikanskog koncila u kojima je direktno povezano *sjećanje i očekivanje*.

Drugo poglavlje, naslovljeno „O presvetom otajstvu euharistije" (47-58), započinje sa SC 47: „Naš je Spasitelj na Posljednjoj večeri, one noći kad je bio predan, ustanovio euharistijsku žrtvu svojega tijela i svoje krvi da time kroz stoljeća ovjekovječi žrtvu na križu, dok ponovno ne dođe, te da tako svojoj ljubljenoj Zaručnici Crkvi povjeri spomen-čin svoje smrti i svojega uskrsnuća: sakrament dobrote, znak jedinstva, svezu ljubavi,

[97] Bonaventura Duda piše da euharistija uspostavlja i produbljuje odnos vjernika s božanskom Trojicom. U euharistiji Krist čini vjernike dionicima svoga pashalnog misterija te čini da po njemu u Duhu Svetome vjernici imaju pristup Ocu. Usp. Bonaventura DUDA, Euharistija – čin Božjega naroda (II). Sintetički pogled, u: *Bogoslovska smotra*, 51 (1981.) 2-3, 173-174.

vazmenu gozbu u kojoj se Krist blaguje, duša se napunja milošću i daje nam se zalog buduće slave."

U navedenom tekstu riječ *memoriale* prevodi se kao spomenčin, čime se naglašava Kristova prisutnost u euharistiji koja je stvarna i, za razliku od spomena u kojemu je naglasak na sjećanju na povijesne događaje opisane u Svetom pismu ili prenesene tijekom povijesti u tradiciji Crkve, euharistija uz sjećanje na Posljednju večeru u sebi sadrži i otajstvenu prisutnost Kristovu za vjernike koji blaguju tijelo Kristovo.[98] Iako se u ovome dijelu eksplicitno ne koristi pojam *očekivanje*, njegova se prisutnost čita u završnome dijelu teksta u kojemu se kaže da se vjernicima koji slave euharistiju i primaju sakrament euharistije daje *zalog buduće slave*. Sakramentalni događaj u euharistiji povezuje sjećanje na Isusa Krista i očekivanje njegovoga slavnog dolaska te udio u budućoj slavi.[99]

Tekstovi unutar petoga poglavlja, pod naslovom „Liturgijska godina":

SC 102: „Svakoga tjedna, u dan što ga je nazivala Gospodnjim, ona slavi spomen Gospodinova uskrsnuća; skupa s njegovom blaženom mukom ona ga svetkuje također jednom u godini najvećom svetkovinom Vazma."

SC 104: „Osim toga, Crkva je u godišnji ciklus unijela spomene mučenika i drugih svetaca;"

SC 109: „I u liturgiji i u liturgijskoj katehezi treba još jače osvijetliti dvostruki značaj korizmenoga vremena; vjernike, koji u to vrijeme gorljivije slušaju Božju riječ i posvećuju se molitvi, ono pripravlja na slavlje vazmenoga otajstva, prije svega po spomenu na krst, odnosno pripravom za krštenje te pokorom."

SC 111: „Na cijelu Crkvu neka se protegnu oni što podsjećaju na svece, koji zaista imaju sveopće značenje."

[98] Usp. Ante CRNČEVIĆ, Liturgijsko slavlje: ispovijest i(li) navještaj vjere, u: *Bogoslovska smotra*, 90 (2020.) 3, 663.

[99] Božje otajstvo spasenja se po bogoslužju ostvaruje među vjernicima i danas. *Danas* ili *na današnji dan* je sintagma koja se upotrebljava u anamnetskim dijelovima molitava misala. O tome u: Zvonko PAŽIN, Liturgija – povlašteno mjesto ispovijedanja vjere, u: *Bogoslovska smotra*, 83 (2013.) 3, 609-610.

Unutar petog poglavlja „Liturgijska godina" (102-111) na četiri mjesta se upotrebljava pojam *spomen/sjećanje*. Prvi put u kontekstu slavlja dana Gospodnjega i Uskrsa, zatim u kontekstu spomena na mučenike i druge svece te u kontekstu liturgije i liturgijske kateheze koja treba naglasiti dvostruki značaj korizmenog vremena i priprave za Uskrs, prije svega spomenom na krst. Na kraju, posljednji primjer upućuje na čašćenje svetaca u Crkvi koji su primjeri za nasljedovanje te da se na cijelu Crkvu protegne čašćenje onih koji za nju imaju sveopće značenje. SC 102 i SC 109 sjećanje povezuju uz sjećanje Isusa Krista – spomen Gospodinovog uskrsnuća i spomen na sakrament krštenja pa se može govoriti o teološkom usmjerenju pojma *sjećanje*. U druga dva dijela (SC 104 i SC 111) sjećanje se odnosi na svece i mučenike pa teološko usmjerenje nije neposredno uočljivo – ne upućuje neposredno na sjećanje Isusa Krista, već je ono posredno preko svetaca i mučenika.

2.3.1.2. *Sjećanje* u Dogmatskoj konstituciji o Crkvi *Lumen gentium*

Unutar Dogmatske konstitucije o Crkvi LG 50 nalazi se u sedmom poglavlju pod naslovom „Eshatološki značaj putujuće Crkve i njezino jedinstvo s nebeskom Crkvom" (48-51) govor o sjećanju i eksplicitno se riječ *memoriam* pojavljuje tri puta. Zanimljivo je da se u ovome dijelu govori o eshatološkom značenju putujuće Crkve što je sadržajno usmjereno prema budućnosti, a time povezano s očekivanjem. Ipak, eksplicitno se pojam *očekivanje* (*expectare*) ne nalazi u ovome dijelu. Navodi se da kršćanska Crkva od prvih vremena njeguje spomen na pokojnike, da očituje zajedništvo s nebesnicima i spomen na njih te da se zajedništvo Crkve – one putujuće s onom nebeskom u kojoj posebno mjesto zauzima spomen na Djevicu Mariju, blaženoga Josipa, apostola, mučenika i svih svetih – očituje u slavlju euharistije.

LG 50, 1: „Izvrsno poznavajući to zajedništvo cijeloga otajstvenoga Tijela Isusa Krista, Crkva putnika već je od prvih vremena kršćanske religije s velikim poštovanjem njegovala spomen pokojnika te je za njih također prinosila prošnje…"

LG 50, 3: „Ipak, spomen nebesnika ne njegujemo samo s naslova primjera, nego još više da se vršenjem bratske ljubavi u Duhu ojača jedinstvo cijele Crkve (usp. Ef 4, 1-6)."
LG 50,4: „Slaveći, dakle, euharistijsku žrtvu, najtješnje se pridružujemo bogoštovlju nebeske Crkve time što smo u zajedništvu i častimo spomen u prvom redu slavne vazda Djevice Marije, ali i blaženoga Josipa i blaženih apostola i mučenika i sviju svetih."

U prva dva teksta može se govoriti o indirektnom teološkom značenju pojma *spomen*, jer je usmjeren prema pokojnicima i prema nebesnicima. U trećem slučaju spomen Blažene Djevice Marije, blaženoga Josipa, apostola, mučenika i svih svetih stavljen je u euharistijski kontekst. Unutar euharistije, kojoj je u središtu spomen na Isusa Krista, Crkva se spominje i svih navedenih.[100]

Na početku osmoga poglavlja, pod naslovom „Blažena Djevica Marija Bogorodica u otajstvu Krista i Crkve" (52 -69), u proslovu stoji tekst LG 52: „To nam je božansko otajstvo spasenja objavljeno i nastavlja se u Crkvi koju je Gospodin ustanovio kao svoje Tijelo i u kojoj vjernici, prianjajući uz Krista Glavu i dijeleći zajedništvo sa svima njegovim svetima, trebaju također štovati spomen *u prvome redu slavne vazda Djevice Marije, Majke Boga i Gospodina našega Isusa Krista*."

U navedenom tekstu ponavlja se činjenica da je otajstvo spasenja smješteno u Crkvu koju je ustanovio Gospodin, da je Crkva Tijelo Kristovo u kojemu vjernici očituju svoje zajedništvo te da trebaju štovati spomen na Blaženu Djevicu Mariju. U ovome dijelu ne uočava se eksplicitna poveznica sjećanja i očekivanja već je sjećanje konkretno usmjereno prema Blaženoj Djevici Mariji, Majci Gospodina Isusa Krista.

[100] O spomenu Blažene Djevice Marije i razvoju mariologije na temelju Dogmatske konstitucije o Crkvi *Lumen gentium* vidi u: Ljudevit RUPČIĆ, Blažena Marija Djevica u otajstvu Krista (LG VIII), u: *Crkva u svijetu*, 22 (1987.) 3, 223-233. Prema riječima autora, Koncil nije želio govoriti o Mariji kakva je u sebi, nego o njezinoj ulozi u povijesti spasenja. Ona svojim sudjelovanjem u utjelovljenju Sina Božjega sudjeluje i u prožimanju Crkve Božjim životom sve do punine u eshatonu. Usp. Isto, 226-227.

2.3.1.3. *Sjećanje* u Dekretu o istočnim katoličkim Crkvama *Orientalium ecclesiarum*

Dekret u dijelu „Ophođenje s braćom odijeljenih Crkava" (24-29) u OE 27 navodi sljedeće: „Na temelju spomenutih načela mogu se istočnim kršćanima, koji se u dobroj vjeri nalaze odijeljeni od Katoličke crkve, podijeliti sakramenti pomirenja, euharistije i bolesničkoga pomazanja ako sami od sebe to zatraže i ako su pravo raspoloženi". Radi se o tome da su unutar teksta navedena određena načela na temelju kojih se istočnim kršćanima može u Katoličkoj Crkvi podijeliti sakramente pomirenja, euharistije i bolesničkoga pomazanja.[101] Sintagma *memoratis principiis* (*spomenutih načela*) ne odnosi se na spomen Isusa Krista i na ovome mjestu nije upotrijebljen u teološkom smislu.

2.3.1.4. Sjećanje u Dekretu o ekumenizmu *Unitatis redintegratio*

U drugom dijelu, pod naslovom „Odijeljene Crkve i crkvene zajednice na Zapadu" (19-24), Dekret povezuje govor o *sjećanju i očekivanju* i u njemu se čita eklezijološko značenje ove sintagme. S obzirom na naglašen govor o očekivanju kojeg se povezuje sa sjećanjem, UR 22 je obrađen u dijelu rada koji slijedi, a koji se odnosi na pojam *očekivanje*.[102] Na drugome mjestu, u UR 16 govori o vlastitom pravnom uređenju Crkvi Istoka: „Kao što je prije spomenuto, stanovita se raznolikost u vladanju i u običajima ni najmanje ne protivi jedinstvu Crkve…" Sintagma *uti supra memoratum* (*kao što je prije spomenuto*) odnosi se na neposredni tekst, a ne upućuje na teološki govor o Isusu Kristu, slično kao i prethodno *memoratis principiis.*

[101] O podjeli sakramenata vjernicima istočnih Crkava te što o tome govori Drugi vatikanski koncil vidi u: Zvonko PAŽIN, Communicatio in sacris, u: *Diacovensia*, 21 (2013.) 4, 710-712.
[102] Vidi kasnije u ovome radu na 50. stranici.

2.3.1.5. *Sjećanje* u Dekretu o pastirskoj službi biskupa u Crkvi *Christus Dominus*

CD 40: „Stoga, radi postizanja spomenutih ciljeva, Sveti sabor odlučuje da valja utvrditi to što slijedi:"

Slično kao i u Dekretu o ekumenizmu, i u Dekretu o pastirskoj službi biskupa u Crkvi *Christus Dominus*, sintagma *ad memoratos fines consequendos* (*radi postizanja spomenutih ciljeva*) ne upućuje na teološki govor o Isusu Kristu. *Spomen*, odnosno *spominjanje* je usmjereno na ciljeve koji se odnose na službu biskupa, a o kojima je u prethodnom tekstu Dekreta bilo riječi.[103]

2.3.1.6. *Sjećanje* u Dekretu o odgoju i izobrazbi svećenika *Optatam totius*

OT 21: „Te vježbe treba izvoditi metodički i pod vodstvom osoba iskusnih u pastoralnom radu, prema razboritom sudu biskupa, u skladu s dobi bogoslova i mjesnim prilikama, imajući uvijek na pameti kako pritom nadnaravna pomoć ima odlučujuće značenje."

Navedeni tekst nalazi se pod naslovom „Promicanje uže pastoralne izobrazbe" (19-21). Prijevod ne donosi pojam *sjećanja* nego navodi da je potrebno uvijek imati na pameti da nadnaravna pomoć ima odlučujuće značenje – *praepollente supernaturalium auxiliorum vi semper memorata. Imati na pameti* je slobodniji prijevod koji ukazuje da se treba upamtiti određena činjenica, u ovome slučaju da je u obrazovanju i pripremi svećenika odlučujuća nadnaravna pomoć. To je činjenica koja treba biti pohranjena u pamćenju – memorirana – i koju iz memorije treba dozivati u sjećanje kada se radi o pripremi za svećeničku službu.

[103] O službama biskupa prvotno iz pozicije služenja vidi u: Ivan KARLIĆ, Vodstvo i predstojništvo u Crkvi kao oblik služenja, u: *Bogoslovska smotra*, 72 (2002.) 2-3, 313-314.

2.3.1.7. *Sjećanje* u Deklaraciji o kršćanskom odgoju *Gravissimum educationis*

GE 8: „Stoga ovaj Sveti sabor ponovno proglašuje da Crkva ima pravo slobodno osnivati škole bilo koje vrste ili stupnja i njima upravljati, kao što je to već proglašeno u mnogim dokumentima njezinoga Učiteljstva; ona tako podsjeća na to da ostvarenje toga prava mnogo pridonosi zaštiti slobode savjesti i roditeljskoga prava, a i samomu napretku kulture."

Navedeni tekst podsjeća da Crkva ima pravo slobodno osnovati škole, jer to pravo pridonosi zaštiti slobode savjesti, roditeljskoga prava i napretku kulture. Podsjećanje se odnosi na područje djelovanja Crkve u svijetu i nema direktne reference na Isusa Krista, pa se za ovaj tekst ne može reći da u njemu pojam *sjećanje*, odnosno *podsjećanje* ima teološko značenje.

2.3.1.8. *Sjećanje* u Dekretu o službi i životu prezbitera *Presbyterorum ordinis*

PO 1: „Ovaj Sveti sabor već je više puta sve podsjetio na dostojanstvo reda prezbitera u Crkvi."

Početna rečenica Dekreta o službi prezbitera daje do znanja da je Koncil više puta sve podsjetio na dostojanstvo reda prezbitera u Crkvi, što također u konstrukciji *in memoriam omnium revocavit* (*sve podsjetio*) ne nosi posebno teološko značenje u smislu upućivanja na sjećanje Isusa Krista i otajstava vjere, već se sjeća, odnosno podsjeća na crkveni nauk o prezbiterima. O svećenicima je, naime, bilo riječi u Dogmatskoj konstituciji o Crkvi *Lumen gentium,* čiji nauk je preuzeo Dekret o službi i životu prezbitera *Presbyterorum ordinis.* Dok LG 8 obrađuje problematiku prezbitera u kontekstu govora o hijerarhijskom ustroju, PO doktrinarno sustavnije obrađuje odnos između Kristova svećeništva i svećeništva naroda Božjeg.[104]

[104] Usp. Ratko PERIĆ, Narav prezbiterskog svećeništva, u: *Obnovljeni život*, 33 (1978.) 1, 24.

2.3.1.9. *Sjećanje* u Dogmatskoj konstitucija o božanskoj objavi *Dei verbum*

DV 19: "Bez obzira na to jesu li pisali iz vlastitoga pamćenja i spominjanja ili po svjedočanstvu onih ´koji su od početka sami bili očevici i sluge Riječi´ (usp. Lk 1, 2-4), oni su pisali s nakanom da upoznamo ´istinu´ onih riječi o kojima smo poučeni."

U Dogmatskoj konstituciji o božanskoj objavi *Dei verbum,* DV 19 govori o četiri evanđelja koja su pisana s nakanom da se upozna istina, a pisana su na temelju vlastitoga pamćenja pojedinog autora ili na temelju spominjanja i svjedočenja onih koji su bili očevici Isusovih riječi i djela. U ovome tekstu implicirano je teološko značenje pojma *sjećanje* jer se odnosi na sjećanje na Isusa Krisata. Autori evanđelja pisali su iz vlastitoga pamćenja i spominjanja – *sive ex sua propria memoria et recordatione* ili po svjedočanstvu ostalih. Ono što su iz vlastitoga pamćenja izdvojili i zapisali ne odnosi na bilo koje pamćenje i spominjanje, već na konkretno pamćenje Riječi.

2.3.1.10. *Sjećanje* u Dekretu o misijskoj djelatnosti Crkve *Ad gentes*

Unutar 2. članka „Propovijedanje evanđelja i okupljanje Božjega naroda" (13-14), a u kontekstu govora o katekumenatu Dekret donosi sljedeći tekst u AG 14: „Oslobođeni od vlasti tame sakramentima kršćanske inicijacije i s Kristom suumrli, supokopani i suuskrsnuli, oni potom primaju Duha posinjenja te s cjelokupnim narodom Božjim slave spomenčin smrti i uskrsnuća Gospodinova."

Spomenčin smrti i uskrsnuća Gospodinova je spomen koji u sebi uključuje i događaj stvarne prisutnosti. Na ovome mjestu se to obilježje navodi, kao i na drugim mjestima kada se govori o euharistiji, a ovdje konkretno u kontekstu sakramenata kršćanske inicijacije. Pojam *sjećanja – spomena* ima teološko značenje, direktno je naveden i konkretno povezan s pojmom *narod Božji*.

2.3.1.11. *Sjećanje* u Pastoralnoj konstituciji o Crkvi u suvremenom svijetu *Gaudium et spes*

U poglavljima „Zajednica ljudi" (23-32), „Neki hitniji problemi" (46-52) i „Promicanje mira i razvitak zajednice naroda" (77-90) pojavljuje se pojam *sjećanja* u smislu *podsjećanja* na nešto.

GS 23: „Koncil podsjeća samo na načelnije istine te iznosi njihove temelje u svjetlu objave."
GS 50: „Među supruzima koji na taj način udovoljavaju zadaći što im ju je Bog povjerio, treba napose podsjetiti na one koji razborito i sporazumno s velikodušnošću prihvaćaju odgovarajuće odgajanje također brojnijega potomstva."
GS 51: „No Crkva podsjeća da ne može biti pravog proturječja između božanskih zakona o prenošenju života i njegovanja prave bračne ljubavi."
GS 79: „Imajući pred očima to ubitačno stanje čovječanstva, Koncil prije svega želi dozvati u pamet trajnu vrijednost naravnog prava naroda i njegovih općih načela."

Pojam *sjećanje* koristi se u smislu podsjećanja na istine nauka Crkve (GS 23), podsjećanja supruga u braku da se trude oko savršenstva u Kristu (GS 50), podsjećanje da ne može biti proturječja između božanskih zakona o prenošenju života i njegovanja prave bračne ljubavi (GS 51)[105] te podsjećanje na vrijednost naravnoga prava naroda (GS 79). Pojam sjećanja nije teološki obilježen u smislu da direktno upućuje na sjećanje Isusa Krista. Na ovome mjestu je dobro napomenuti da se u Pastoralnoj konstituciji *Gaudium et spes* pojam *sjećanja* u smislu podsjećanja na ono što Crkva naučava pojavljuje četiri puta, dok se u istoj konstituciji pojam *očekivanja* pojavljuje dvanaest puta. O smislu pojma *očekivanje* će nešto kasnije biti riječi, ali je zanimljivo uočiti da su i pojmovi

[105] GS 50 i GS 51 jesu tema članka Šimuna Bilokapića koji se bavi temom odgovornoga roditeljstva. Vidi u: Šimun BILOKAPIĆ, Aktualnost načela odgovornog rađanja i njegov navještaj u Gaudium et Spes (50-51), u: *Služba Božja*, 58 (2018.) 3, 269-294.

sjećanje i *očekivanje* pokazatelj usmjerenosti Pastoralne konstitucije o Crkvi u suvremenom svijetu prema budućnosti.

2.3.2. *Očekivanje* u dokumentima Drugoga vatikanskog koncila

Kao i kod prethodnoga pojma *sjećanje*, u tablicama koje slijede navedeni su dijelovi rečenica iz dokumenata Drugoga vatikanskog koncila u kojima se nalaze neki oblici riječi *expectatio.* Hrvatski prijevod je naveden prema prijevodu iz *Dokumenata*[106] te se prati njegov redoslijed navođenja iz pojedinih tekstova.

Exspectatio (expectatio), onis, f. iščekivanje **Exspectare** Exspecto (expecto) 1. očekivati, čekati, nadati se	
Latinski tekst – hrvatski prijevod	*Mjesto*
Salvatorem exspectamus Dominum nostrum Iesum Christum – iščekujemo Spasitelja Gospodina našega Isusa Krista	SC 8
exspectationem beatae spei et adventus Domini – očekivanja blažene nade i dolaska Gospodinova	SC 102
magnae humani convictus expectationi – odgovarala velikom očekivanju	IM 3
et futuram gloriam per patientiam exspectant – iščekuju buduću slavu	LG 35
permulta bona Ecclesiae exspectanda sunt – valja za Crkvu očekivati mnoga dobra	LG 37
ergo quam promissam exspectamus – koju kao obećanu očekujemo	LG 48,2
exspectant revelationem filiorumDei – očekuju objavljenje djece Božje	LG 48,3
in fide exspectamus – u vjeri očekujemo	LG 48,3
qui salutem cum fiducia ab Eo sperant et accipiunt – koji s pouzdanjem od njega očekuju i primaju spasenje	LG 55
post diuturnam exspectationem – nakon dugoga očekivanja	LG 55
eius adventum exspectant – njegov dolazak iščekuje	UR 22

[106] Usp. DRUGI VATIKANSKI KONCIL, *Dokumenti*, 2008.

exspectat Ecclesia – Crkva očekuje	GE 11
a variis religionibus responsum exspectant – od različitih religija očekuju odgovor	NA 1
Diem insuper iudicii expectant – iščekuju dan suda	NA 3
Ecclesia diem Deo soli notum expectat – Crkva očekuje dan koji je znan samo Bogu	NA 4
et ad promissum Salvatorem expectandum – iščekuje obećanog Spasitelja	DV 3
et nulla iam nova revelatio publica expectanda est – ne treba više očekivati nikakvu javnu objavu	DV 4
exspectatio gentium – očekivanje naroda	AG 8
nullum exspectat – ne očekuje	AG 12
exspectationes spirituales – duhovna iščekivanja	AG 13
nequaquam ita exspectanda est – ne smije se očekivati	PO 11
eius exspectationes – njegova očekivanja (svijeta)	GS 4
liberationem exspectant – očekuju oslobođenje	GS 10, 1
quid ab ea exspectare potesti – što može očekivati od njega	GS 10
ad has quaestiones responsio exspectatur – na ta se pitanja očekuje odgovor	GS 11
Deus eum exspectat – čeka ga Bog	GS 14
liberatione oeconomica et sociali exspectat – očekuje ekonomsko i društveno oslobođenje	GS 20
cum a doctrina apte exposita, tum ab integra Ecclesiae eiusque membrorum vita expectandum est – valja očekivati	GS 21
supernis viribus praesertim exspectabat – očekivao od viših sila	GS 33, 1
exspectatio tamen novae terrae – iščekivanje nove zemlje	GS 39
a sacerdotibus vero laici lucem ac vim spiritualem exspectent – od svećenika neka laici očekuju svjetlo i duhovnu snagu	GS 43
insuper exinde beneficia exspectant – očekuju još veće blagodati	GS 47, 1

a multis in Christum exspectari et desiderari – mnogi od Krista očekuju i žele	GS 92

2.3.2.1. *Očekivanje* u Konstituciji o svetoj liturgiji *Sacrosanctum concilium*

U dijelu „Narav svete liturgije i njezina važnost u životu Crkve" (5-13) u SC 8 navodi se: „U zemaljskoj liturgiji predokusom imamo udjela u onoj nebeskoj, koja se slavi u svetom gradu Jeruzalemu, kamo kao putnici težimo, gdje zdesna Bogu sjedi Krist, služitelj svetišta i pravoga šatora; sa svim četama nebeske vojske pjevamo Gospodinu pjesan slave; štujući spomen svetih, nadamo se udioništvu u društvu s njima; iščekujemo Spasitelja Gospodina našega Isusa Krista, dok se ne pojavi on sam, život naš, te se i mi s njime pojavimo u slavi."

Sjećanje i očekivanje Isusa Krista u svom punom smislu je prepoznatljivo u liturgiji Crkve. Štovanje spomena svetih nerazdvojivo je od iščekivanja Spasitelja Gospodina Isusa Krista. U kontekstu liturgije umjesto riječi *sjećanje* upotrebljava se riječ *spomen*. Euharistijsko slavlje je *spomenčin*. U strogo liturgijskom smislu, riječ *spomen* je prikladnija jer uz dimenziju sjećanja u sebi sažima i dimenziju življenja onoga čega se sjeća. Ovo je jedno od mjesta u koncilskom govoru na kojima se susreću *sjećanje i očekivanje* u sintagmi koja zbog središta koje povezuje ove dvije stvarnosti, Isusa Krista, ima snažno teološko značenje. Ne radi se o bilo kakvom sjećanju, već sjećanju koje u euharistiji uprisutnjuje onoga koga se sjeća. Ne radi se o bilo kakvom očekivanju, već o iščekivanju Kristova ponovnoga dolaska u slavi.

Drugi tekst iz ove konstitucije povezuje sjećanje i očekivanje te je jedan od najvažnijih tekstova po pitanju teološkog značenja *sjećanja i očekivanja* te jedan od tekstova u kojima se oba pojma pojavljuju zajedno. U SC 102 čitamo: „Dobrohotna Majka Crkva smatra svojom zadaćom da u određene dane tijekom godine svetim spominjanjem slavi spasonosno djelo svojega božanskog Zaručnika. Svakoga tjedna, u dan što ga je nazvala Gospodnjim, ona slavi spomen Gospodinova uskrsnuća; skupa s njegovom blaženom mukom ona ga svetkuje također jednom u godini najvećom svetkovinom Vazma. U godišnjem ciklusu Crkva razvija svekoliko Kristovo otajstvo, od utjelovljenja i

rođenja sve do uzašašća, do dana Pedesetnice i do očekivanja blažene nade i dolaska Gospodinova. Slaveći tako uvijek iznova otajstva otkupljenja, ona otvara vjernicima bogatstva krjeposti i zasluga svojega Gospodina, tako na neki način postaju prisutnima u svako vrijeme te vjernici s njima dođu u dodir i napune se milošću spasenja."

Unutar ovoga dijela očituje se napetost sjećanja i očekivanja koja zadobiva teološko obilježje, jer je sadržajno vezan uz Isusa Krista i otajstva njegova života kojih se vjernici sjećaju i koja očekuju. Riječ *memoria* se prevodi kao *spominjanje*.[107]

2.3.2.2. *Očekivanje* u Dekretu o sredstvima društvenoga priopćavanja *Inter mirifica*

Na samom početku Dekreta navodi se da je Crkva obavezna propovijedati Evanđelje i u tu svrhu koristiti sva potrebna i korisna sredstva, pa IM 3 donosi: „Uostalom, zadaća je laika prije svega da takva sredstva ožive ljudskim i kršćanskim duhom kako bi potpuno odgovarala velikom očekivanju zajedničkoga života ljudi i božanskom planu."

Očekivanje je ovdje vrlo širok pojam koji se odnosi i na zajednički život svih ljudi i na božanski plan.

2.3.2.3. *Očekivanje* u Dogmatskoj konstituciji o Crkvi *Lumen gentium*

U sedmom poglavlju Dogmatske konstitucije o Crkvi *Lumen gentium* govori se o eshatološkom značaju putujuće Crkve i njezinom jedinstvu s nebeskom Crkvom. Na tri se mjesta upotrebljava pojam *očekivanje.*

Prvo je od ta tri mjesta LG 48,2: „Obnova, dakle, koju kao obećanu očekujemo, već je započela u Kristu i napreduje u slanju Duha Svetoga te se po njemu nastavlja u Crkvi". Crkva očekuje obnovu. Obnova je obećana; netko ju je obećao. Obnova je već započela u Kristu. Započeta u Kristu, od Krista je obećana. U ovome dijelu, bez direktnoga

[107] Ante Crnčević u svojim tekstovima pojam *anamnesis* prijevodi kao *spomen*. U jednom članku piše o tome da slavlje vjere izvire iz spomena te se očituje kao navještaj i sakramentalno uprisutnjenje Krista i njegova djela spasenja. Usp. Ante CRNČEVIĆ, Liturgijsko slavlje: ispovijest i(li) navještaj vjere, u: *Bogoslovska smotra*, 90 (2020.) 3, 662.

spominjanja pojma *sjećanje* do izražaja dolazi povezanost i napetost sjećanja i očekivanja. Crkva – „mi" – očekujemo obnovu koja je započela u Kristu – Crkva se sjeća događaja i riječi Isusa Krista, a koja se slanjem Duha Svetoga nastavlja u Crkvi.

U LG 48,3 stoji: „Ipak, dok ne nastanu novo nebo i nova zemlja u kojima će obitavati pravednost (usp. 2 Pt 3, 13), putujuća Crkva u svojim sakramentima i ustanovama, koje pripadaju ovom vremenu, nosi obličje ovoga prolaznog svijeta te sama boravi među stvorovima koji sve do sad uzdišu i trpe porođajne boli te očekuju objavljenje djece Božje (usp. Rim 8, 19-22)."

LG 48,3 govori: „Smatrajući stoga kako ´patnje ovoga vremena nisu u razmjeru s budućom slavom koja će se u nama objaviti´ (Rim 8, 18; usp. 2 Tim 2, 11-12), jaki u vjeri očekujemo ´blaženu nadu i pojavak slave velikoga Boga i Spasitelja našega Isusa Krista´ (Tit 2, 13); ´on će obnoviti naše bijedno tijelo suobličujući ga svojem tijelu slavnomu´ (Fil 3, 21) i doći ´da se proslavi u svojim svetima i prodiči u svima koji su uzvjerovali´ (2 Sol 1, 10)."

U oba navedena teksta pojam *očekivanje* ima teološko obilježje. Ne radi se o bilo kakvom očekivanju, nego o očekivanju u vjeri. Specifičnost očekivanja u vjeri je u tome što se ono temelji na vjeri u Isusa Krista koja korijen ima u konkretnom povijesnom događaju njegova rođenja, života, muke, smrti i uskrsnuća, a kojega se vjernici sjećaju. Polazište očekivanja, dakle, nije u neizvjesnoj budućnosti, nego u događenoj prošlosti. Također, cilj očekivanja nije ponovno neka neizvjesna budućnost, nego obećanje dano djeci Božjoj.

Slično obilježje nalazimo i u tekstu LG 35: „Oni se pokazuju kao djeca obećanja, ako – jaki u vjeri i nadi – otkupljuju sadašnji trenutak (usp. Ef 5, 16; Kol 4, 5), a u strpljivosti iščekuju buduću slavu (usp. Rim 8, 25)." U ovome tekstu je naglasak na sadašnjosti koja se oblikuje s obzirom na buduću slavu, a koju podržavaju jaka vjera i nada.

U LG 37 čitamo: „Iz toga prisnog ophođenja između laika i pastira valja za Crkvu očekivati mnoga dobra: tako, naime, u laika jača osjećaj vlastite odgovornosti, gaji se revnost, a sile laika lakše se pridružuju djelu pastira. Ti će, pak, potpomognuti iskustvom laika, uzmoći točnije i prikladnije rasuđivati u duhovnim i vremenitim stvarima tako da

sva Crkva, ojačana svim svojim udovima, uspješnije ispuni svoje poslanje za život svijeta." Pojam očekivanja koristi se u kontekstu odnosa laika i pastira te je u ovom slučaju pojam ispražnjen od izravnijega teološkog značenja.

Očekivanje se pojavljuje i u govoru o Blaženoj Djevici Mariji u LG 55: „Ona se ističe među poniznicima i siromasima Gospodnjim, koji s pouzdanjem od njega očekuju i primaju spasenje. S njom kao uzvišenom kćeri sionskom napokon se, nakon dugoga očekivanja obećanja, ispunjaju vremena te se uspostavlja novi poredak, kada je od nje Sin Božji uzeo ljudsku narav da po otajstvima svojega tijela oslobodi čovjeka od grijeha." *Očekivanje* je povezano s ispunjenjem obećanja i uspostavom novoga poretka koji nastaje po Isusu Kristu. Blažena Djevica Marija smještena je među sve ljude kao jedna od svih koji od Krista očekuju i primaju spasenje.

2.3.2.4. Očekivanje u Dekretu o ekumenizmu *Unitatis redintegratio*

Dekret o ekumenizmu *Unitatis redintegratio* u 2. dijelu „Odijeljene Crkve i crkvene zajednice na Zapadu" (19-24) u UR 22 navodi: „Premda od nas odijeljenim crkvenim zajednicama nedostaje potpuno jedinstvo s nama, koje proistječe iz krsta, te makar vjerujemo da one nisu očuvale izvornu i cjelovitu bit euharistijskoga otajstva navlastito zbog nedostatka sakramenta reda, one ipak – dok slave spomen smrti i uskrsnuća Gospodnjega na Svetoj večeri – priznaju da se u zajedništvu s Kristom naznačuje život i iščekuje njegov slavni dolazak. Stoga nauk o Gospodnjoj večeri, o ostalim sakramentima, o bogoštovlju i o crkvenim službama mora biti predmetom dijaloga."

Jedan od tekstova iz kojih se najjasnije može pročitati teološko značenje pojmova *sjećanje i očekivanje* je upravo ovaj tekst iz Dekreta o ekumenizmu. Riječ je o onome što povezuje u zajedništvo odijeljene crkvene zajednice. Jasno se navodi da se radi o crkvenim zajednicama kojima nedostaje potpuno jedinstvo s Katoličkom Crkvom.[108] Jedinstvo proistječe iz krsta. Različitost proističe iz toga što Katolička Crkva smatra da te

[108] Zbog nejedinstva s Katoličkom Crkvom, njezin stav o slavljenju euharistije s vjernicima kršćanske zajednice nastale iz reformacije je drugačiji u odnosu na istočne Crkve. Zajedničko slavljenje euharistije s tim zajednicama nije moguće. O tome vidi u: Zvonko PAŽIN, Communicatio in sacris, u: *Diacovensia,* 21 (2013.) 4, 714.

crkvene zajednice nisu sačuvale izvornu i cjelovitu bit euharistijskoga otajstva, i to u prvome redu zbog nepostojanja sakramenta sv. reda. Svojevrstan presjek koji, uz krštenje, omogućava dijalog Katoličke Crkve i takvih crkvenih zajednica je spomen smrti i uskrsnuća Gospodnjega te iščekivanje njegovoga slavnog dolaska. Zaključiti se može da je *sjećanje i očekivanje* Isusa Krista jedno od polazišta dijaloga te se u njemu otkriva ekumenski potencijal.

2.3.2.5. *Očekivanje* u Deklaraciji o kršćanskom odgoju *Gravissimum educationis*

U dijelu koji se odnosi na teološke fakultete navodi se u GE 11: „Crkva mnogo očekuje od djelatnosti teoloških fakulteta."

Nakon ove kratke i jasne izjave slijedi pojašnjenje što se to očekuje, a vezano je uz očekivanja od pripreme studenata za svećeničku službu, ali i preuzimanja službi predavača na katedrama viših crkvenih studija, unapređivanje znanosti te preuzimanje intelektualnog apostolata. Pojam je u ovome slučaju ispražnjen od teološkog značenja. No, budući da se radi o teološkim fakultetima, u sadržajnom smislu ono *mnogo* što se očekuje od teoloških fakulteta u potpunosti je usmjereno na *sjećanje i očekivanje* Isusa Krista, a što se može iščitati u zaključku u kojemu se izriče zahvalnost svima koji se bave odgojem i obrazovanjem, a koji se u pedagoškom radu ističu u nadahnjivanju učenika Kristovim duhom.

2.3.2.6. *Očekivanje* u Deklaraciji o odnosu Crkve prema nekršćanskim religijama *Nostra aetate*

Nostra aetate, Deklaracija o odnosu Crkve prema nekršćanskim religijama, kada govori o temeljnim ljudskim pitanjima postavlja slična pitanja i prepoznaje mogućnost sličnoga odgovora kao i Pastoralna konstitucija o Crkvi u suvremenom svijetu GS 11.

NA 1: „Ljudi od različitih religija očekuju odgovor o skrivenim zagonetkama ljudske egzistencije koje, kako nekada tako i danas, duboko uzbuđuju ljudska srca: što je čovjek, koji je smisao i cilj našega života, što je dobro, a što je grijeh, odakle boli i koja im je

svrha, koji put vodi do postizanja istinske sreće, što je smrt, sud i nagrada nakon smrti te što je, napokon, onaj konačni i neizrecivi misterij koji obuhvaća našu egzistenciju, misterij iz kojeg smo potekli i kojemu težimo?"

Očekivanja odgovora su povezana s egzistencijalnim pitanjima. Za razliku od GS 11, u kojemu se pitanja postavljaju općenito, u ovome dijelu se egzistencijalna pitanja upućuju religijama.

Sljedeća dva teksta ukazuju na sličnost u očekivanju muslimana i kršćana.[109] Tako u NA 3 čitamo: „Osim toga, iščekuju dan suda, kad će Bog svim uskrsnulim ljudima dati zasluženu plaću", dok NA 4 govori: „Zajedno s prorocima i s istim Apostolom Crkva očekuje dan, koji je znan samo Bogu, u koji će svi narodi jednim glasom zazivati Gospodina i *jednodušno mu služiti* (Sef 3, 9)"

Očekivanje ili iščekivanje o kojemu je riječ u tekstovima u NA 3 i NA 4, budući da je usmjereno na *dan suda,* odnosno *dan koji je znan samo Bogu*, nije bilo kakvo očekivanje zatvoreno isključivo unutar povijesnoga trenutka. *Očekivanje* o kojemu je ovdje riječ u sebi ima transcendentalnu dimenziju jer upućuje na stvarnost koja je znana samo Bogu. Ova paralela je jedno od mjesta koje otvara prostor međureligijskom dijalogu i razumijevnju islama i kršćanstva.

2.3.2.7. *Očekivanje* u Dogmatskoj konstitucija o božanskoj objavi *Dei verbum*

Prvo poglavlje (2-6) naslovljeno je „Zbiljnost objave". DV 3 govori: „U svoje, pak, vrijeme pozva Abrahama da ga učini velikim narodom (usp. Post 12, 2-3) koji je, nakon patrijarha, po Mojsiju i prorocima poučavao da upozna njega, jedinoga živoga i pravoga

[109] Za tekst deklaracije NA 3 iz kojega se navode slična očekivanja kršćana i muslimana, Kovač navodi da u potpunosti mijenja odnos Crkve prema muslimanima. Usp. Tomislav KOVAČ, Osvrt i vrednovanje koncilskog govora o islamu pedeset godina poslije, u: *Bogoslovska smotra*, 86 (2016.) 2, 417. Dogan u svom tekstu naglašava dijalošku usmjerenost Drugoga vatikanskog koncila koja dolazi do izražaja i na ovome mjestu, jer se govori o zajedničkim vrijednostima objavljene Istine i sličnostima islama i kršćanstva. Usp. Nikola DOGAN, Pristup religijskoj problematici na temelju saborskih smjernica i danjašnjega razvoja, u: *Bogoslovska smotra*, 75 (2005.) 3, 890.

Boga, brižljivoga Oca i pravednoga suca, te da iščekuje obećanoga Spasitelja; tako je on kroz vjekove pripremao put evanđelju."

Iščekivanje obećanoga Spasitelja terminologija je koja se iz Staroga zavjeta prenosi u Novi zavjet. Iščekivanjem/očekivanjem obećanoga Mesije obilježena je povijest Izabranog naroda, a analogija tome je iščekivanje Kristovoga slavnog dolaska u novom narodu Božjem. Na razliku upućuje DV 4 kada kaže: „Kršćanska rasporedba spasenja, dakle, kao novi i konačni savez nikada neće minuti i ne treba više očekivati nikakvu novu javnu objavu prije slavnog očitovanja našega Gospodina Isusa Krista (usp. 1 Tim 6, 14 i Tit 2, 13)."

2.3.2.8. *Očekivanje* u Dekretu o misijskoj djelatnosti Crkve *Ad gentes*

U drugom poglavlju, pod naslovom „Misijska djelatnost u sebi" (10-12), u kontekstu govora o kršćanskom svjedočenju navodi se u AG 12: „Kršćanska se ljubav uistinu proteže na sve, bez obzira na rasu, društveni položaj ili religiju; ona ne očekuje nikakav probitak ili zahvalnost."

U obliku negacije pojam *očekivanje* se u koncilskim dokumentima pojavljuje na tri mjesta (AG 12, DV 4 i PO 11). Na ovome mjestu negacija je povezana uz izražavanje kršćanske ljubavi prema svim ljudima. Ukazuje se na činjenicu da se ne može očekivati probitak ili zahvalnost za iskazanu kršćansku ljubav.

Eshatološka dimenzija očekivanja opisana je u dijelu koji govori o očekivanju Isusa Krista Spasitelja kojega očekuje sav narod u AG 8: „Vjernici, dakle, ne slave bez razloga Krista kao *očekivanje naroda i kao svojega Spasitelja*."

U ovome tekstu Krist je direktno povezan s očekivanjem; on je očekivani Spasitelj. Usmjerenošću na Krista, na ovome mjestu pojam *očekivanje* ima izravno teološko značenje.

Početna točka članka 2., „Propovijedanje evanđelja i okupljanje Božjega naroda", je AG 13: „Gdje god Bog otvori usta govoru riječi navjestiteljici Kristova otajstva, neka se svim ljudima s pouzdanjem i ustrajno naviješta živi Bog i Isus Krist, kojega je on poslao na spas svima da se nekršćani, kojima Duh Sveti otvara srca, uzvjerovavši slobodno

obrate Gospodinu te iskreno prionu uz njega; on ispunja i čak neizmjerno natkriljuje njihova duhovna iščekivanja, jer je on ´put, istina i život´ (Iv 14, 6)".

Ovo je mjesto u koncilskim dokumentima na kojemu se očekivanje Isusa Krista, uz eshatološku dimenziju, obilježava i kao duhovno očekivanje/iščekivanje. Crkva – narod Božji je navjestiteljica koja svim ljudima naviješta živoga Boga i Isusa Krista. Svi ljudi imaju očekivanja, a sam Isus koji je Put, Istina i Život nadmašuje sva očekivanja.

2.3.2.9. *Očekivanje* u Dekretu o službi i životu prezbitera *Presbyterorum ordinis*

Unutar drugog poglavlja, „Prezbitersko služenje", govori se o potrebi svih koji odgajaju buduće svećenike da to čine tako da oni budu spremni velikodušno odgovoriti na Božji poziv. U PO 11 čitamo: „No od tog se Gospodnjega zova nipošto ne smije očekivati kao da bi on na neki izvanredan način došao do ušiju budućeg prezbitera."

Očekivanje se u ovom kontekstu povezuje uz *zov Gospodnji*. Zanimljivo je u ovom slučaju da se, uz očekivanje koje je povezano uz Božje djelovanje, stavlja zadrška. Ono što se očekuje od djelovanja Božjeg (*zova Gospodnjeg*) nije izvan dosega ljudskoga i neovisno o njemu. Drugim riječima, iako je *zov Gospodnji* otajstvena stvarnost, njegova recepcija ovisi o ljudskoj povijesno uvjetovanoj stvarnosti u konkretnom vremenu.[110]

2.3.2.10. *Očekivanje* u Pastoralnoj konstituciji o Crkvi u suvremenom svijetu *Gaudium et spes*

U kontekstu uvodnoga izlaganja čovjekove situacije u današnjem svijetu, u 10. točki, koja dotiče dublja pitanja ljudskoga roda, dotiče se pitanja podijeljenosti čovjeka u njemu samome zbog želja i mogućnosti koje se pojavljuju u njegovom životu.[111]

[110] Prezbiterov život bi trebao biti optimalno služenje Bogu i ljudima, aktivno bogoljublje i čovjekoljublje te se, prema riječima Ratka Perića, smisao prezbiterskog svećeništva očituje u harmoniji između povjerene mu službe i osobnoga života. O tome vidi u: Ratko PERIĆ, Narav prezbiterskog svećeništva, u: *Obnovljeni život: časopis za filozofiju i religijske znanosti*, 33 (1978.) 1, 36.

[111] Usp. Nikola DOGAN, Kršćaninova specifičnost u svijetu prema II. vatikanskom saboru, u: *Bogoslovska smotra*, 66 (1996.) 2-3, 202.

Dijagnosticira se zaraženost života praktičnim materijalizmom koji odvraća pogled od dramatičnosti pravoga stanja ili zbog bijede uopće ne omogućava razmišljanje o njemu. Čovječanstvo očekuje smirenja, a traži ga, prema ovome tekstu u različito iznesenim tumačenjima svijeta.

GS 10, 1 govori: „Neki, pak, od samoga ljudskog napora očekuju pravo i potpuno oslobođenje ljudskog roda te su uvjereni da će buduće čovjekovo kraljevanje na zemlji ispuniti sve želje njegova srca."

Na ovome mjestu već se u samoj rečenici koja govori o očekivanju ljudskoga roda (čovjeka) to očekivanje veže isključivo uz njegov život u konkretnom povijesnom trenutku, odnosno uz njegov život na zemlji. Iz egzistencijalnih kriza čovjeka XX. stoljeća proizlaze mnoga pitanja, a na neka od njih referira se i tekst Konstitucije nazivajući ih najdubljim temeljnim pitanjima.

GS 10, 1: „Što je čovjek? Koji je smisao patnje, zla i smrti, koji i nadalje postoje premda je postignut toliki napredak? Čemu te pobjede postignute uz tako visoku cijenu? Što može čovjek pridonijeti društvu, a što može od njega očekivati? Što će uslijediti nakon ovoga zemaljskog života?"

Ovaj tekst pokazuje povezanost razmišljanja o budućnosti i očekivanja od nje. Utemeljen je na pitanjima koja su egzistencijalna i tiču se svakog vremena i svakog čovjeka. Svojom oštrinom usmjerena su i na prošlost jer je u prošlosti postignut veliki napredak, ali on (napredak) nije donio odgovor na ta egzistencijalna pitanja. Na razini ispražnjenoj od ekleziološkoga značenja u ovom slučaju možemo prepoznati prisutnost dijalektičke napetosti u govoru o *sjećanju i očekivanju,* iako se sjećanje ne spominje eksplicitno, već se može iščitati kroz govor o postignućima znanosti i tehnologija u prošlosti. Od njih je čovječanstvo imalo velika očekivanja u vrijeme nastanka ovoga koncilskoga teksta i još uvijek su ta očekivanja bila vrlo visoka, ali se ograničenost odgovora koji iz njega proizlaze dalekovidno prepoznaje i navodi. Početak XXI. stoljeća sa svim svojim problemima potvrđuje da su navedena pitanja i dalje bez odgovora, ako se oni traže isključivo na postavljenoj znanstveno-tehničkoj razini.

Prvo poglavlje („Crkva i čovjekov poziv") Pastoralne konstitucije o Crkvi u suvremenom svijetu govori o dostojanstvu ljudske osobe (12-22). Dogan će reći da upravo na ovome mjestu u Konstituciji započinje prava rasprava o čovjeku.[112] Uz govor o čovjeku kao slici Božjoj, o njegovoj podijeljenosti koja je uzrokovana grijehom, o dostojanstvu njegova uma, istini i mudrosti, dostojanstvu moralne svijesti, slobodi i ostalim egzistencionalno važnim pitanjima u 14. točki govori o čovjekovom ustrojstvu: „Svojom nutrinom, naime, on nadilazi sveukupnost stvari: čovjek se vraća u tu duboku unutarnjost kad se obraća svojemu srcu, gdje ga čeka Bog koji ispituje srca i gdje on pod Božjim pogledom odlučuje o svojoj sudbini."

S obzirom da se pojam *očekivanje* (Bog čeka) odnosi na Boga, on nema vremensku protežnost u smislu trajanja. *Čekati* – trajno stanje, a *očekivati* je usmjereno prema budućnosti u kojoj će se nešto dogoditi. Može li se reći da Bog *očekuje* čovjeka u njegovom vlastitom srcu? Bog *čeka* čovjeka u njegovom vlastitom srcu. U čemu bi bila razlika? Je li u pitanju prijevod iste latinske riječi?

Čekati u hrvatskom jeziku ima dimenziju strpljivosti, dok *očekivati* implicira određenu nestrpljivost. Kada se nešto očekuje, izgledno je da se nešto svakako treba dogoditi. Kada se nešto čeka, nije izgledno da će se to što se čeka zaista i dogoditi. Čekanje od onoga koji čeka traži više povjerenja.

Ovaj koncilski tekst je posebno zanimljiv jer govori o očekivanju (čekanju) Boga. Bog čeka čovjeka, za razliku od ostalih tekstova u kojima se radi o tome da čovjek kao pojedinac ili ljudska zajednica očekuje nešto od drugih ljudi ili od Boga.

U istome poglavlju govori se o sustavnom ateizmu, a pojam očekivanja se pojavljuje u kontekstu govora o oblicima ateizma, pa u GS 20 čitamo: „Među oblicima današnjeg ateizma ne smijemo mimoići ni onaj koji očekuje oslobođenje čovjeka prije svega od njegova gospodarskog i društvenog oslobođenja."

Glagol *očekuje* u ovoj se rečenici odnosi na imenicu ateizam. *Ateizam*, kao subjekt u rečenici, nešto očekuje. Pojam očekivanja se u ovom slučaju usko ograničava na okvir jedne ideologije ili svjetonazora i na neki način ima normativnu ulogu jer ukazuje na

[112] Usp. *Isto*, 202.

specifičnosti toga svjetonazora. Svaki svjetonazor, pa i religija, ima određena očekivanja od svojih sljedbenika ili vjernika. Specifičnost očekivanja proizlazi iz samoga temelja određenog svjetonazora ili religije. Ovaj primjer može poslužiti kao negativan primjer u definiranju sintagme *sjećanje i očekivanje* u ekleziologiji jer ukazuje upravo na nužnost subjekta i sadržaja koji samome pojmu daju specifično značenje. Specifično teološko značenje pojam *očekivanje* ima jedino kada je očekivanje usmjereno prema Isusu Kristu. Usmjerenost prema Isusu Kristu najsnažnije dolazi do izražaja u euharistijskom slavlju, ali se očituje u svim dimenzijama čovjekova života i, ne manje važno, uključuje eshatološku stvarnost.

Ekleziološka upotreba pojmova *sjećanje* i *očekivanje* kao glagolskih imenica proizlazi iz povezanosti i upotrebe glagola *sjećati se* i *očekivati*. Subjekt koji se *sjeća* i *očekuje* je Crkva. Crkva kao zajednica vjernika tijekom svoje povijesti sakuplja mnoštvo sjećanja i očekivanja. Svako od njih nema direktno i ekleziološku dimenziju jer nije eksplicitno usmjereno na *sjećanje i očekivanje* Isusa Krista. Implicitno, već samim time što se radi o sjećanju i očekivanju Crkve, moglo bi se govoriti i o ekleziološkoj dimenziji, ali bi se time razvodnilo značenje *sjećanja i očekivanja* Isusa Krista kao temeljnoga obilježja Crkve po kojemu se ona razlikuje od svih drugih zajednica ljudi koje imaju zajednička sjećanja i očekivanja.

Unutar istoga prvoga dijela, u GS 11 pod naslovom „Odgovoriti poticajima Duha", vrlo se jasno definiraju pitanja na koja čovjek očekuje odgovore od Crkve. Što Crkva misli o čovjeku? Što izgleda preporučljivim za izgradnju današnjeg društva? Koje je konačno značenje ljudske djelatnosti u cijelome svijetu? GS 11 o tome govori: „Na ta se pitanja očekuje odgovor. Odatle će se još jasnije pokazati kako Božji narod i ljudski rod, u koji je on uključen, uzajamno služe jedan drugomu tako da se poslanje Crkve iskazuje religioznim i samim time u najvišoj mjeri ljudskim."

U ovome odlomku ponavljaju se egzistencijalna pitanja koja postavljaju ljudi, a na koja očekuju odgovor od Crkve. Crkva odgovore na egzistencijalna pitanja daje iz pozicije *sjećanja i očekivanja* Isusa Krista. Odgovori Crkve ne proizlaze iz trenutne situacije kojoj bi se Crkva prilagodila pa ponudila odgovor na temelju npr. isključivo povijesno uvjetovanih jednokratnih *zemaljskih* razloga. S druge strane, odgovor Crkve također ne

proizlazi iz riznice u kojoj je sakupljeno ljudsko razumijevanje otajstvene dimenzije Crkve, bez da bi se imalo u vidu povijesnu uvjetovanost čovjeka (ljudi) koji postavlja egzistencijalna pitanja u konkretnom povijesnom trenutku. Odgovor Crkve proizlazi iz napetosti koju stvaraju *sjećanje i očekivanje* Isusa Krista.

Pred sam kraj, u 21. točki, govori se o stavu Crkve prema ateizmu. Odbacujući pogubne nauke i postupke koji proturječe razumu i zajedničkom ljudskom iskustvu, kako kaže tekst, ona nastoji otkriti skrivene razloge nijekanja Boga, ustrajavajući na tome da se priznavanje Boga nikako ne protivi čovjekovu dostojanstvu jer se ono, prema nauku Crkve, temelji u samome Bogu.[113] Ponovo se, sada u kontekstu odnosa čovjeka i Boga otvaraju egzistencijalna pitanja života, smrti, krivnje, boli, a čovjekovo stanje se dijagnosticira kao stanje u kojemu je čovjek sam sebi neriješeno i nerazgovjetno pitanje. Odgovor na pitanje čovjeka je, prema Konstituciji, Bog koji čovjeka poziva na dublje razmišljanje i na poniznije traženje. U GS 21, 5 stoji zapisano: „A lijek koji treba primijeniti kod ateizma valja očekivati i od odgovarajuće izloženog nauka i od čestitoga života Crkve i njezinih članova."

Nakon ove rečenice, u nastavku teksta slijedi dio koji donosi srž trinitarnoga utemeljenja kao zadatka Crkve, također u GS 21, 5: „Crkva, naime, treba učiniti prisutnim i takoreći vidljivim Boga Oca i njegova utjelovljenog Sina time što se pod vodstvom Duha Svetoga neprekidno obnavlja i čisti." Upotreba pojma *očekivanje* u ovome dijelu, zbog upućivanja na specifično očekivanje koje je vezano uz trojstvenoga Gospodina, ukazuje na specifično značenje i vodi k teološkom značenju koje pojam *očekivanje* ima. U ovom slučaju ne radi se o *očekivanju* koje je oslonjeno na ljudsku snagu, nego o *očekivanju* koje se oslanja na Božju aktivnu prisutnost u svijetu po Crkvi. Očekivanja svijeta spominju se u GS 4: „Stoga je potrebno spoznati i razumjeti svijet u kojem živimo, njegova očekivanja, težnje i često dramatičan značaj."

[113] O kršćanskoj antropologiji koju donosi GS 21 vidi u: Nikola DOGAN, Kršćaninova specifičnost u svijetu prema II. vatikanskom saboru, 206. Dalje u tekstu autor navodi da u kompleksnosti koncilskih dokumenata ne postoji sustavno razrađena antropologija no ipak u tekstu upozorava na osnovne oznake koncilske antropologije. Kršćanstvo je za njega religija ljubavi, a čovjek je, kao biće odnosa, kristovski određen. Usp. *Isto*, 222.

Eshatološku dimenziju *očekivanje* dobiva vezivanjem uz novo nebo i novu zemlju, o čemu u GS 39 piše: „No iščekivanje nove zemlje nipošto ne smije oslabiti, nego, dapače, mora razbuditi skrb za oblikovanjem ove zemlje, gdje raste ono Tijelo nove ljudske obitelji koje već može pružiti neki obris novoga svijeta." Prema Doganu, svijet je u stalnoj opasnosti da uništi sva stvorenja, uključujući i čovjeka, pa čovjek uvijek mora imati pred očima da Bog za njega sprema novu zemlju u kojoj će vladati pravednost i gdje će biti ispunjene sve želje za mirom.[114]

U trećem poglavlju, u kontekstu govora o ljudskoj djelatnosti diljem cijeloga svijeta, nakon što se u tekstu konstatira da je čovjek svojim radom i snagom svojega duha uvijek nastojao šire razvijati svoj život, kao sredstva pomoću kojih to nastoji činiti navode se znanosti i tehnike, a ljudsku zajednicu se promatra kao jedinstvenu zbog različitih sredstava međusobne razmjene među ljudima. O tome GS 33, 1 kaže: „Zbog toga si čovjek danas već vlastitom radinošću pribavlja mnoga dobra, koja je nekoć *očekivao* od višnjih sila."

U ovom kontekstu očekivanje nema teološko obilježje jer nije povezano s očekivanjem Isusa Krista, ali bi se moglo govoriti o religijskom obilježju jer govori o očekivanju od viših sila, što znači da je čovjek usmjeren izvan područja svoga vlastitoga djelovanja na utjecaje djelovanja *izvana*.

Drugi dio Pastoralne konstitucije *Gaudium et spes* započinje ukazivanjem na neke hitnije probleme koji su povezani s pitanjima ženidbe i obitelji, kulture, gospodarsko-društvenoga i političkoga života, povezanosti obitelji naroda i pitanjem mira, a kojima se pristupa na način da ih se problematizira (*rasvjetljava*, kako kaže dokument) pomoću načela koja polaze od Krista. Odmah u prvome poglavlju govori se o promicanju dostojanstva ženidbe i obitelji. Dobrobit svake osobe i društva se, promatrajući iz načela koja polaze od Krista, povezuje s povoljnim stanjem bračne i obiteljske zajednice. Kršćani, u međusobnoj brizi i podršci oko promicanja dostojanstva ženidbenog i bračnog života, koriste raznovrsne oblike pomoći po kojima raste promicanje tih zajednica ljubavi u njegovanju života. Sve što pomaže ostvarivanju toga cilja očekuje se kao još veća

[114] Usp. *Isto*, 214.

blagodat. „Osim toga, oni odatle očekuju još veće blagodati i nastoje ih promicati", ističe se u GS 47, 1.

U ovome dijelu nije najjasnije na što se odnose očekivanja navedena u tekstu. Možda na međusobnu pomoć koju supružnici dobivaju od zajednice vjernika u smislu duhovno-moralne podrške, odnosno u njihovim naporima ostvarivanja kršćanskih načela u svakodnevnom životu, što bi upotrebi ovoga pojma dalo dimenziju teološkog, ili se odnosi na upotrebu svih sredstava koja su proizašla iz napretka, a kojima se služeći u svakodnevnom životu mogu očekivati još veće blagodati. Odnosno, odnose li se blagodati na neku izdvojenu dimenziju ljudskoga bračnoga života vezanog uz potomstvo i zajednički rast ili se blagodati očekuju u nekom duhovno-vjerničkom smislu, nevezano uz konkretnu situaciju.

Unutar četvrtoga poglavlja Pastoralne konstitucije o Crkvi, pod naslovom „Zadaća Crkve u suvremenom svijetu" (40-45), u kontekstu govora o pomoći koju se Crkva trudi po kršćanima pružiti ljudskoj djelatnosti, nalazi se rečenica: „Od svećenika, pak, neka laici očekuju svjetlo i duhovnu snagu. No neka ne misle da su njihovi pastiri uvijek tako stručni da mogu imati spremno konkretno rješenje za svako pa i najteže pitanje koje iskrsne ili da su oni za to poslani; neka radije sami – prosvijetljeni kršćanskom mudrošću i zdušno uzimajući u obzir nauk crkvenog učiteljstva – preuzmu svoju vlastitu zadaću." (GS 43). Očekivanje je usmjereno na specifičnu službu, ali s ograničenjima koja proizlaze zbog nesavršenosti vršitelja te službe.

U zaključku Konstitucije (91-92) govori se o zadaći pojedinih vjernika i partikularnih Crkava te o dijalogu među svim ljudima. Upravo u ovom drugom dijelu očekivanje se pojavljuje u kontekstu govora o potrebi zajedništva s drugim kršćanima i s onima koji ne vjeruju u Krista. „Naša misao istodobno obuhvaća braću koja još ne žive s nama u punom zajedništvu i njihove zajednice, s kojima smo ipak povezani priznavanjem Oca, Sina i Duha Svetoga te svezom ljubavi; pritom imamo na umu da također mnogi koji ne vjeruju u Krista danas očekuju i žele jedinstvo kršćana", stoji u GS 92.

Očekivanje je usmjereno prema jedinstvu kršćana koje implicira povezanost s Isusom Kristom, jer kršćani su oni koji se *sjećaju i očekuju* Isusa Krista.

2.3.3. *Sjećanje* i *očekivanje* – teološki vid

U prethodnim dijelovima rada prikazano je na kojim mjestima se u dokumentima Drugoga vatikanskog koncila odvojeno nalaze pojmovi *sjećanje* i *očekivanje*. Uz navedeni tekst, za svaki se dio donosi interpretacija s obzirom na značenje pojma *sjećanje* i značenje pojma *očekivanje* koje može biti općenito, eksplicitno teološko ili implicitno teološko. U ovome dijelu su izdvojeni primjeri u kojima je eksplicitno teološko značenje povezalo pojam sjećanja s pojmom očekivanja te se uočava eklezijološko značenje prema definiciji iz prvoga dijela rada. Radi se o tekstovima SC 8, SC 102 i UR 22.

Povezanost i međuovisnost pojmova *sjećanje i očekivanje* ima teološko-eklezijološko značenje u SC 8, jer zajednica vjernika štuje spomen svetih, odnosno sjeća se spasiteljskog zahvata Isusa Krista koji je po životima svetih tijekom povijesti dolazio do izražaja. Svetima je već za života bilo moguće iskusiti zajedništvo s Isusom kojega su naviještali pa je to znak svim kasnijim generacijama da u svakom vremenu mogu živjeti slično. Zajedno sa svetima iz različitih povijesnih vremena vjernici iščekuju Spasitelja Gospodina Isusa Krista. Susret s njime se ne temelji isključivo na planu koji vjernik priredi za svoj život, nego je on plod očekivanja i plana koji sam Spasitelj ima s vjernikom, a koji se njemu otkriva tijekom zemaljskoga života. *Sjećanje i očekivanje* Isusa Krista u svom punom smislu je prepoznatljivo u liturgiji Crkve. U kontekstu liturgije umjesto riječi *sjećanje* upotrebljava se riječ *spomen*. Euharistijsko slavlje je *spomenčin*. U strogo liturgijskom smislu, riječ *spomen* je prikladnija jer uz dimenziju sjećanja u sebi nosi i dimenziju življenja onoga čega se sjeća. U liturgiji se ne radi o bilo kakvom sjećanju, već sjećanju koje u euharistiji uprisutnjuje onoga koga se sjeća – Isusa Krista. Ne radi se o bilo kakvom očekivanju, već o iščekivanju Kristova ponovnoga dolaska u slavi.

Unutar SC 2 očituje se napetost *sjećanja i očekivanja* koja zadobiva teološko obilježje, jer je sadržajno vezan uz Isusa Krista i otajstava njegova života kojih se vjernici sjećaju i koja očekuju. Riječ *memoria* se prevodi kao *spominjanje*. Tijekom godine, u određene dane u tjednu, a posebno na Vazam, Crkva slavi spomen Gospodinova uskrsnuća. U godišnjem ciklusu Crkva se spominje Kristovoga otajstva i očekuje njegov dolazak.

Jedan od tekstova iz kojega se najjasnije može pročitati teološko značenje pojmova *sjećanje i očekivanje* je upravo tekst UR 22. Riječ je o onome što u zajedništvo povezuje odijeljene crkvene zajednice. Jasno se navodi da se radi o crkvenim zajednicama kojima nedostaje potpuno jedinstvo s Katoličkom Crkvom. Jedinstvo proistječe iz krsta. *Sjećanje i očekivanje* Isusa Krista jedno je od polazišta dijaloga te se u njemu otkriva ekumenski potencijal.

3. Eklezijološki vid *sjećanja i očekivanja*

Eklezijološki vid *sjećanja i očekivanja* proizlazi iz razumijevanja značenja *sjećanja* i *očekivanja* Isusa Krista za Crkvu. U radu se do razumijevanja njihovoga značenja dolazi na temelju dokumenta Međunarodne teološke komisije *Odabrane ekleziološke teme povodom dvadesete obljetnice zatvaranja Drugog vatikanskog koncila*.[115] Dokument pomoću *sjećanja i očekivanja* Isusa Krista tumači Crkvu kao *narod Božji*. Govor o Crkvi kao narodu Božjem prisutan je od najranijih vremena do danas, a u odnosu na druge slike kojima se opisuje Crkva tijekom povijesti biva stavljan u prvi plan, ali problematiziran zbog mogućih interpretacija. Da bi se dobio jasniji uvid, ali bez mogućnosti da se izloži cjelovit nauk o Crkvi kao narodu Božjem, u dijelu koji slijedi prikazuju se odabrana poglavlja Dogmatske konstitucije o Crkvi koja pridonose kontekstualizaciji pojmova *sjećanje* i *očekivanje*. Poglavlja nisu nasumično odabrana već su to poglavlja na koja se referira navedeni dokument Međunarodne teološke komisije.

3.1. *Sjećanje i očekivanje – kontekstualizacija*

„Onomu koji se osvrće na ono prošlo i gleda ispred sebe prema onome što dolazi u konačnici ne preostaje ništa drugo nego zahvaliti Gospodinu."[116]

Kratki prikaz Dogmatske konstitucije o Crkvi *Lumen gentium* pomaže da se unutar njega čita dokument Međunarodne teološke komisije *Odabrane ekleziološke teme povodom dvadesete obljetnice zatvaranja Drugog vatikanskog koncila* koji je baziran na ovom koncilskom dokumentu. S obzirom da se dokument Međunarodne teološke komisije

[115] Dokument je dostupan na mrežnoj stranici www.vatican.va na engleskom, francuskom, njemačkom, mađarskom, talijanskom, poljskom, ruskom i španjolskom jeziku. Za potrebe ovoga rada korišten je tekst na engleskom jeziku. INTERNATIONAL THEOLOGICAL COMISSION, *Select Themes of Ecclesiology on the Occasion of the Twentieth Anniversary of the Closing of the Second Vatican Council*, 1984. Engleska verzija: http://www.vatican.va/roman_curia/congregations/cfaith/cti_documents/rc_cti_1984_ecclesiologia_en.html (20.7.2021.)

[116] Joseph RATZINGER, *Prvo zasjedanje Drugoga vatikanskog koncila. Osvrt*, Zagreb, 2008., 42.

temelji na prvom, drugom, trećem i sedmom poglavlju Dogmatske konstitucije o Crkvi, u ovome dijelu su prikazani ti dijelovi, a ne cjeloviti dokument.

Drugi vatikanski koncil se opisuje kao eklezijološki koncil.[117] Ekleziologija ovog Koncila, prema nekim autorima, iako daje sustavnu i objedinjenu sliku Crkve, ipak nije jedna jedinstvena ekleziologija o kojoj bi se moglo govoriti, nego se može govoriti o spajanju nekoliko eklezioloških polazišta i predodžaba crkvenosti.[118]

U ovome radu izdvajaju se polazišta koja o Crkvi govore kao o misteriju i povijesnom subjektu. Razumijevanje ovih izdvojenih polazišta omogućava tumačenje i razumijevanje Crkve kao naroda Božjeg koje povezuje sjećanje na život, djelovanje, muku, smrt i uskrsnuće Isusa Krista te očekivanje njegova drugog dolaska. U tekstovima koji govore o događaju Koncila vidljiva je napetost prošloga i budućega koja je pratila čitavo vrijeme trajanja Koncila[119], a nastavila se sve do danas.

Dogmatska konstitucija o Crkvi *Lumen gentium* Drugoga vatikanskoga koncila temeljni je eklezijološki dokument iz kojega se i danas čita kako Crkva vidi sebe i koji su zahtjevi koncilske ekleziologije.[120] „Teološko promišljanje Crkve nije apstraktna i

---

[117] Usp. Bonaventura DUDA, *Koncilske teme*, Zagreb, 1992., 137.; Nediljko Ante ANČIĆ, Uz 40. obljetnicu konstitucije Lumen Gentium, u: *Crkva u svijetu*, 39 (2004.) 4, 456-457.

[118] Usp. Nediljko Ante ANČIĆ, *Na koncilskom putu. Obnova i posadašnjenje Crkve u pluralnom društvu*, Split, 2003.; Anđelko DOMAZET, Eklezijološki temelji pluralizma u Crkvi, u: *Bogoslovska smotra*, 73 (2003.) 2-3., 293-312. Domazet na temelju novozavjetnih tekstova i Drugoga vatikanskog koncila o Crkvi govori kao o sakramentu spasenja, putujućem narodu Božjem, tijelu Kristovom i koinoniji.; Avery Dulles govori o institucionalnom modelu Crkve, Crkvi kao zajedništvu, sakramentalnom modelu Crkve, Crkvi kao glasnici te Crkvi kao služiteljici, u: Avery DULLES, *Models of Church*, New York, 1987.; U svom članku Stanko Jambrek govori o tri kategorije modela Crkve: modeli koje kreira svakodnevni život, modeli koje su kroz povijest osmislili ljudi i modeli utemeljeni u Riječi Božjoj. Spomenuti modeli koje donosi Avery Dulles, prema ovom autoru, spadaju u modele koje su stvorili ljudi kroz povijest. Model Crkve kao Božjeg naroda spada u modele utemeljene na Božjoj Riječi. U zaključku autor navodi da modele koje kreira svakodnevni život i one koje su kroz povijest stvorili ljudi treba zamijeniti biblijskim modelima. Vidi u: Stanko JAMBREK: Modeli Crkve za 21. stoljeće, u: *Kairos: Evanđeoski teološki časopis*, 13 (2019.) 1, 37-82. S obzirom da se model Crkve kao naroda Božjeg prepoznaje kao biblijski utemeljen i prihvatljiv, otvara se prostor dijaloga s evangeličkim crkvama kada se radi o ekleziologiji.

[119] Papa Pavao VI. održao je govor 21. rujna i njime je obilježen Papin stav prema Koncilu: „Sve što će papa ubuduće stvoriti, nosi isti taj potpis: spremnost da se izađe ususret nadolazećem i novom, ali uvijek u povezanosti s povijesnim kontinuitetom.", u: Joseph RATZINGER, *Koncil na putu. Osvrt na drugo zasjedanje*, Zagreb, 2008., 11. Također, iz navedenoga je vidljiv odnos prema sjećanju i očekivanju koji traži njihovu napetost kako bi se dogodile željene promjene. Okrenutost isključivo prema budućnosti bez uvažavanja sjećanja na prošle događaje nije bilo prihvatljivo niti za ovoga papu, kao ni za prethodnoga Ivana XXIII. koji je navodno za sebe rekao da je papa ne samo onih koji pritišću gas, nego i onih koji koče.

[120] Usp. Nediljko Ante ANČIĆ, Uz 40. obljetnicu konstitucije Lumen Gentium, 455-458.

beskorisna spekulacija bez značenja za konkretni život crkvene zajednice i odnose u njoj, kako bi nedovoljno upućeni mogao pomisliti. Teološki modeli pomoću kojih se tumači spasenjska ustanova uvijek se na svoj način odražavaju i utječu na koncepciju njezina ustrojstva, na izvanjsku sliku i pojavnost te na način kako ona ostvaruje svoje poslanje."[121] Navedena misao upućuje na dvostruku pozornost koja je potrebna prilikom govora i pisanja o Crkvi. S jedne strane su teološki modeli i koncepti tumačenja, a s druge strane stoji njezina pojavnost u svijetu kroz vidljive strukture. Prema riječima teologa Ančića, obje stvarnosti su povezane tako da međusobno utječu jedna na drugu. Ne može se reći da samo teološki model utječe na strukturu, kao niti da promjene strukture vode k promjenama teoloških modela. Navedeno se prepoznaje u čitanju Dogmatske konstitucije o Crkvi *Lumen gentium*.

Poznato je da se Dogmatska konstitucija o Crkvi *Lumen gentium* sastoji od osam poglavlja: „Otajstvo Crkve", „Božji narod", „Hijerarhijsko uređenje Crkve, posebice episkopat", „Laici", „Opći poziv na svetost u Crkvi", „Redovnici", „Eshatološki značaj putujuće Crkve i njezino jedinstvo s nebeskom Crkvom" te „Blažena Djevica Marija Bogorodica u otajstvu Krista i Crkve". Eklezijološki dokument *Odabrane eklezijološke teme povodom dvadesete obljetnice zatvaranja Drugog vatikanskog koncila*, koji je izašao 20 godina nakon Koncila, naglašava razumijevanje Crkve kao simultano postojanje misterija/otajstva i povijesnoga subjekta, a temelji se na prvom, drugom, trećem i sedmom poglavlju Dogmatske konstitucije *Lumen gentium* pa se stoga prikaz koji slijedi zadržava na navedenim dijelovima.

3.1.1. Prvo poglavlje Dogmatske konstitucije o Crkvi *Lumen gentium* – „Otajstvo Crkve"

Crkva je u Kristu kao sakrament ili znak i oruđe najtješnjeg sjedinjenja s Bogom i jedinstva cijeloga ljudskog roda, navodi prva točka dokumenta. Misterij ili otajstvo naglašava nevidljivu dimenziju Crkve. Crkva je složena stvarnost u kojoj uz vidljivi element

[121] Nediljko Ante ANČIĆ, Ekleziologija u ozračju suvremene demokracije, u: *Diacovensia*, 10 (2002.) 1, 74.

postoji i nevidljivi. Riječ *misterij* ima svoju biblijsku podlogu te se njezino značenje u dokumentu izvodi iz toga biblijskoga temelja. Otajstvo se u Svetom pismu povezuje uz Boga i njegovu nakanu da spasi svijet.[122] Spasenje se ostvaruje u povijesti po Kristu, a kao takvo se i objavljuje. Ono obuhvaća cjelokupnu povijest spasenja. Božji naum spasenja je otajstvo Božje volje i Božje mudrosti. Po otajstvu Božje ljubavi u svijetu je prisutna Crkva koja je „otkupiteljsko otajstvo, u čijem središtu kuca srce Dobroga Pastira, koji daje svoj život za ovce"[123]. To otajstvo predstavlja na temelju Ef 1,19 proboj Božje sile u čitav svijet. Otajstvena dimenzija se pokazala u Božjoj slabosti, u *slabosti križa*.

Drugi vatikanski koncil naglašava upravo ovu nevidljivu, ali konstitutivnu dimenziju Crkve koja je kroz povijest bila u drugom planu, i ističe da Crkvu gleda upravo pod tim vidom. Vidljivi dio Crkve postoji zbog nevidljivoga, a njihov odnos najbolje opisuje riječ *otajstvo* (*mysterion*) koja u Bibliji i kod saborskih otaca sadrži oba elementa.[124]

Uz otajstvenost,[125] dokument naglašava kristocentričnost Crkve. „Crkva nije za se, kao ni Krist, niti je za pojedince i njihovo posvećenje u odsječenosti od ostalih i bez povezanosti s njima. Ona je kao i Krist za čovjeka i za čovječanstvo kao cjelinu, iz kojeg se Očevim zovom i čovjekovim odgovorom oblikuje nova cjelina, Božji narod kao zajednica. Zajednici čovječanstva poslana je Crkva da propovijeda Evanđelje kako bi iz nje postala nova zajednica Božjeg naroda."[126]

Nadalje, kada se govori o Crkvi i njezinoj prisutnosti u svijetu, ta je prisutnost usko povezana s njezinom otajstvenom dimenzijom. „Crkva kao otajstvo spasenja ne smije ostati u skrovitosti. Ona sadržava i velika Božja djela i njegovu slavu u našoj ljudskoj povijesti. Svjetlom te Božje slave ljudska povijest mora biti osvijetljena i velika djela Božja u toj povijesti moraju donijeti svoj povijesni plod i tako pokazati svoje povijesne

---

[122] Rudolf BRAJAČIĆ – Mato ZOVKIĆ (ur.), *Dogmatska konstitucija o Crkvi – Lumen gentium 1*, Zagreb, 1977., 81.
[123] Rudolf BRAJAČIĆ – Mato ZOVKIĆ (ur.), *Dogmatska konstitucija o Crkvi – Lumen gentium 1*, 81.
[124] Usp. *Isto*, 82.
[125] Na važnost otajstvene dimenzije Crkve i potrebu približavanja ljudima govori i *Završni dokument* Druge izvanredne biskupske sinode održane 1985. godine kada kaže: „Trebamo otvoriti pristup dimenziji „božanskoga" i misterija te ljudima našega vremena pružiti tzv. „preambula fidei – istine prethodnice vjere.", u: DRUGA IZVANREDNA BISKUPSKA SINODA, *Završni dokument*, Zagreb, 11.
[126] Rudolf BRAJAČIĆ – Mato ZOVKIĆ (ur.), *Dogmatska konstitucija o Crkvi – Lumen gentium 1*, 84.

rezultate."[127] Otajstvenu dimenziju Crkve naznačuje i upotreba pojma *sakrament* za Crkvu.

Drugi vatikanski koncil, prema mišljenju teologa, želi ostati na liniji prethodnih koncila; ne želi izlagati nešto novo već želi otvarati nove vidike kada se govori o Crkvi. Lonergan kasnije govori o novim horizontima i o tome kako se treba otvoriti prema razmišljanju koje pomiče/otvara horizonte. Brajačić i Zovkić u usporedbi Prvoga i Drugoga vatikanskog koncila pišu da je Prvi vatikanski koncil istaknuo Crkvu koja je kao *znak uzdignut nad narode* te je bio snažan poticaj za vjeru i oznaka vjerodostojnosti Crkve, a Drugi vatikanski koncil izlaže samu bit Crkve, njezinu otajstvenost i sakramentalnost.[128]

Drugi vatikanski koncil Crkvi pristupa kao predmetu vjerovanja, a ne kao dokazu za vjerovanje. Bog Otac koji je stvorio cijeli svijet, a ljude učinio dionicima božanskoga života, sazvao je u svetu Crkvu one koji vjeruju u Krista – navodi se u drugoj točki. Crkva je od početka svijeta bila unaprijed slikovito prikazivana u povijesti izraelskoga naroda i u Starom savezu ustanovljena u posljednjim vremenima i očitovana izlijevanjem Duha Svetoga. (LG 2)

Crkva je odozgo i to je njezino porijeklo, ona je od Oca i na tome se temelji odnos Crkve prema Ocu; Očev plan stvaranja i spasavanja po Kristu čini temelj Crkve, a Crkva se postupno ostvaruje kroz faze. U govoru o fazama Crkve navodi se njih nekoliko: od postanka svijeta – predoznačena, u Starom zavjetu – pripravljena (savezi s Noom, Abrahamom i Izraelom), u posljednjim vremenima – uspostavljena i dolaskom Duha Svetoga – očitovana. Sjećanje na pojedine otajstvene faze nastajanja Crkve stvara u cijeloj zajednici Crkve zajednički okvir za otajstveni pristup. Ovdje se ne radi o povijesnim fazama nastanka Crkve, već o njezinom mističnom kontinuitetu kojega je bilo potrebno ugraditi u zajedničko sjećanje.

Konačni stadij Crkve je povezan s očekivanjem: „Dakako da je odnos Crkve kao otajstva koje obuhvaća sve pravedne u povijesnom tijeku prema vidljivoj Crkvi drukčiji nego odnos zajednice u eshatonu, kada vidljiva Crkva uopće neće postojati."[129] Na

[127] *Isto*, 84.
[128] Usp. *Isto*, 87.
[129] *Isto*, 97.

naučavanju crkvenih otaca i njihovoj viziji Crkve gradi se odnos prema eshatonu i promijenjena slika Crkve. Drugim riječima, nauk otaca ugrađen je u viziju budućnosti. „Crkva kao vidljiva institucija ne obuhvaća sve pravednike. Kao nevidljivo otajstvo ona ih obuhvaća, što će se, prema Saboru, najbolje očitovati u eshatonu kod Oca, ali to je već i sad nevidljiva stvarnost, od koje se Sabor ne ograđuje."[130]

Hrvatski komentar Dogmatske konstitucije o Crkvi nadalje kaže: „On (Koncil) tvrdi činjenično stanje, stvara događaje redom kojim su se zbili: stvaranje, podjeljivanje Božjeg života, grijeh, utjelovljenje, otkupljenje. To i tako je objavljeno. To i tako nam Sabor donosi. A to je glavno. Glavno je da se Sin utjelovio, da je glava svakoga stvorenja, da smo sada mi takvi kakvi smo i cijeli kozmos u njemu i tako na maksimalan način u Očevoj ljubavi, da je sretni vrhunac našega života mogućnost odraziti crte Sina Božjega na svom vlastitom licu."[131]

U trećoj točki Konstitucija navodi da je Krist došao izvršiti Očevu volju, osnovati nebesko kraljevstvo na zemlji, otkriti Očev misterij i svojom poslušnošću izvršiti otkupljenje: „Crkva, odnosno u otajstvu već prisutno Kristovo kraljevstvo, Božjom snagom vidljivo raste u svijetu" (LG 3). Ovdje se govori o povezanosti otajstva Crkve s Kristovim otajstvom. Kristološki i eklezijološki element su nedjeljivi, odnosno, kako navode komentatori Koncila, kristološki zamišljaj stvaranja uključuje eklezijološki.[132] U ovoj točki Koncil ne govori o povijesnoj volji o osnivanju Crkve kao vidljive društvene zajednice, nego o vezi otajstva Crkve i Kristovog otajstva. Crkva je utemeljena na cjelokupnom Kristovom otajstvu: utjelovljenju, smrti i uskrsnuću te euharistiji, a ne samo na jednome od njih.

Duh Sveti je poslan da Crkvu neprestano posvećuje, navodi se u četvrtoj točki, i da tako oni koji vjeruju imaju po Kristu u jednom Duhu pristup k Ocu: „Duh prebiva u Crkvi i u srcima vjernika kao u hramu (usp. 1 Kor 3, 16; 6, 19), u njima moli i svjedoči o njihovu posinstvu (usp. Gal 4, 6; Rim 8, 15-16 i 26). Crkvu koju uvodi u svu istinu (usp. Iv 16, 13) i ujedinjuje u zajedništvu i služenju, različitim je hijerarhijskim i karizmatskim

[130] *Isto*, 98.
[131] *Isto*, 94.
[132] Usp. *Isto*, 93.

darovima oprema i vodi te je resi svojim plodovima (usp. Ef 4, 11-12; 1 Kor 12, 4; Gal 5, 22)" (LG 4). Duh Sveti pomlađuje, obnavlja i vodi Crkvu k savršenom sjedinjenju s njenim Zaručnikom.

Cijela Crkva se pojavljuje kao puk skupljen u jedinstvu Oca, Sina i Duha Svetoga. Prema razmišljanju Nele Gašpar, spominjanje Duha Svetoga na Drugom vatikanskom koncilu nije samo po sebi znak pneumatologije, nego je to sadržaj prisutan u tekstovima koji pozivaju Crkvu na novu svijest o središnjoj važnosti Duha Svetoga u Crkvi i u svijetu.[133]

U četvrtoj točki komentatori izdvajaju sljedeće teološke činjenice: u Duhu Crkva ima pristup k Ocu, On daje život, boravi u Crkvi po srcima vjernika; nadalje, Duh Sveti svjedoči za vjernike da su narod Božji, uči Crkvu, ujedinjuje ju, vodi i oplođuje te, u konačnici, Duh Sveti je počelo crkvene obnove i jedinstvom s Ocem i Sinom sakuplja narod.[134]

Peta točka govori o Kraljevstvu Božjem i svoje je mjesto u Dogmatskoj konstituciji našla zbog razmišljanja da je ono središnja tema Evanđelja koja u sebi sadrži svu povijest i smisao spasenja u Crkvi. Tema je obrađena dvostruko: kroz povijesno utemeljenje Kraljevstva Božjeg i kroz povijesni razvoj Kraljevstva Božjeg.[135] Isus Krist je propovijedao dolazak Kraljevstva Božjeg koje se ljudima očituje u riječima, djelima i prisutnosti Kristovoj. Glavna je misao ove točke da je Crkva primila misiju naviještanja Kraljevstva Božjeg. Često su u povijesti Crkva i Kraljevstvo Božje pojmovno bili izjednačavani, a ovom je točkom Drugi vatikanski koncil jasno dao do znanja da se radi o povezanim, ali različitim pojmovima.[136]

Unutarnja narav Crkve očituje se slikama: ovčinjak, stado, Božja njiva, odabrani vinograd, gradnja Božja, kuća Božja, stan Božji, sveti hram, „nebeski Jeruzalem", „naša majka", čista zaručnica čistog Jaganjca. Pralikovi Crkve pobuđuju u slušateljima slike koje

[133] Nela GAŠPAR, *Teološki govor o Duhu Božjem. Od vječnosti do čovječnosti*, Zagreb, 2012., 112.
[134] Usp. Rudolf BRAJAČIĆ – Mato ZOVKIĆ (ur.), *Dogmatska konstitucija o Crkvi – Lumen gentium 1*, 108-120.
[135] Usp. *Isto,* 121-122.
[136] Usp. Richard R. GAILLARDETZ, *Teaching with Authority. A Theology of the Magisterium in the Church*, 22.

ih podsjećaju na stvarnosti iz prošlosti, ali kroz svoju simboliku upućuju na stvarnosti koje nisu u potpunosti iskustveno doživljajne. Slike pomažu da se ono iskustveno poveže s onim što je neizrecivo u postupnosti. U LG 6 čitamo: „No dok Crkva na toj zemlji putuje daleko od Gospodina, smatra se prognanicom, tako da traga za onim i razmišlja o onome što je gore, gdje Krist sjedi zdesna Bogu; ondje je život Crkve skriven s Kristom u Bogu, sve dok se ona sa svojim Zaručnikom ne pojavi u slavi (usp. Kol 3, 1-4)." U komentarima se za ovu točku može pročitati da ju se smatra najizrađenijom točkom u *Lumen gentiumu* te da su izbor i poredak slika pažljivo odabrani pa je zbog svega toga snaga Svetoga pisma snažno došla do izražaja. Prema egzegezi, u Svetom pismu se pojavljuje oko 80 slika o Crkvi, a toliko bogatstvo slika povezuje se s otajstvenom dimenzijom Crkve koja posjeduje nešto od neiscrpivosti Božjega otajstva. Mnoštvo slika o Crkvi ukazuje na njezinu cjelovitost i bogatstvo te daje do znanja da se Crkva ne može potpuno i na pravi način misliti isključivo kao Mistično tijelo Kristovo.[137]

Sljedeća točka bavi se upravo shvaćanjem Crkve kao Mističnoga tijela Kristova. Božji Sin saziva ljude iz svih naroda i na mistični način sastavlja kao svoje tijelo: „U tom se tijelu Kristov život razlijeva u vjernike koji se po sakramentima na skrovit i zbiljski način sjedinjuju s trpećim i proslavljenim Kristom" (LG 7). Tumačenje Crkve kroz sliku mističnoga tijela Kristova duboko je prisutno u ekleziologiji. Bila je dominantna prije Drugoga vatikanskog koncila, dok na samome Koncilu nije ostala jedina slika Crkve, ali je ostala dominantan pojam po kojemu su razumljivi i ostali pojmovi, pa i sam pojam narod Božji.[138] Komentar korišten u ovome radu sedmu točku dijeli na dva dijela. U prvome se govori o samome otajstvenom tijelu i solidarnosti njegovih udova koji su različiti, ali baš zato čine jedno tijelo (pojam otajstvenoga tijela, izgradnja otajstvenoga tijela po sakramentima i jedinstvo u mnoštvu), a u drugome dijelu se govori o Glavi toga tijela – Kristu (Krist je glava tijela, On suobličuje tijelo sebi, čini da tijelo raste, Krist svojim Duhom oživljuje, ujedinjuje i pokreće tijelo te ga ljubi kao zaručnicu).[139] Dogmatska konstitucija govori o participaciji u misteriju po sličnosti s Kristom koji je Glava Crkve.

[137] Usp. Rudolf BRAJAČIĆ – Mato ZOVKIĆ (ur.), *Dogmatska konstitucija o Crkvi – Lumen gentium 1,* 131.
[138] Usp. *Isto,* 143.
[139] Usp. *Isto*, 142-161.

„Zato smo uzeti u misterije Njegova života, učinjeni slični Njemu, s Njim umrli i uskrsnuli, dok ne budemo s Njim kraljevali", i: „On u svome tijelu, koje je Crkva, neprekidno daje darove služba, kojima se po njegovoj moći izmjenično pomažemo da se spasimo, i držeći se istine u ljubavi, po svemu rastemo u Njega, koji je naša Glava." (LG 7)

Posljednja točka prve glave govori o Crkvi kao vidljivoj i duhovnoj stvarnosti. Crkva je složena stvarnost, sastavljena od ljudskog i božanskog elementa. U prvome poglavlju naglasak je na govoru o Crkvi kao otajstvu – nevidljivoj stvarnosti. Budući da je ona i vidljiva stvarnost, u ovoj se točki govori o naravi njezine vidljive stvarnosti, za razliku od trećega poglavlja Dogmatske konstitucije u kojemu se govori o hijerarhijskom ustroju Crkve po kojemu je ona vidljiva. Crkva je vidljivo-nevidljiva stvarnost koja postoji u Katoličkoj Crkvi, kroz svoj povijesni hod susreće se s progonima od strane svijeta i s Božjom utjehom, a njezino su oružje strpljivost i ljubav. Istovremeno, Crkva je siromašna Crkva i Crkva siromaha istovremeno sveta i uvijek potrebna čišćenja.

„Ovdje je, dakle, govor o vidljivosti Crkve, ali ne neovisno od njezine nevidljivosti. Tu svrha govora o vidljivosti Crkve ide dalje od puke činjenice vidljivosti. Ovdje se pokazuje kako je u Crkvi nevidljivo i vidljivo sraslo u jednu stvarnost, kako je crkveno društvo hijerarhijski izgrađeno i Kristovo mistično Tijelo čini jedno, kako vidljiv zbor i duhovna zajednica nisu dvije različite stvari. Naglašujući vidljivost, Konstitucija je ujedno stavlja u odnos prema nevidljivosti. Ona je vanjsko lice i vidljivi izraz nevidljivoga."[140] Govorom o vidljivosti i nevidljivosti Crkve na kraju prve glave zaokružen je govor o Crkvi kao sakramentu – vidljivoj stvarnosti nevidljive Božje milosti. U ovoj točki se također očituje i eshatološka težnja Crkve, koja se u LG 8 iznosi riječima: „Ona je okrijepljena snagom uskrsnuloga Gospodina kako bi strpljivošću i ljubavlju svladala svoje unutrašnje i vanjske žalosti i teškoće te u svijetu vjerno, iako zasjenjeno, otkrivala njegovo otajstvo, sve dok se ono na kraju ne bude očitovalo u punom svjetlu." Ovaj tekst usmjerava pozornost na budućnost Crkve koja se opisuje kao svršetak koji se očekuje.

Crkvu se promatra kao misterij i povijesni subjekt, ali ne dualistički nego u korelaciji ovih dvaju elemenata. Objedinjavanjem tumačenja Crkve pomoću dviju slika – mističnoga

[140] *Isto,* 163.

Tijela Kristova i naroda Božjeg – pokazuje se uvažavanje prošlosti i sjećanje na prethodna tumačenja od kojih se zadržava ono što je temeljno – Crkva je mistično Tijelo Kristovo, ali je u drugom vidu sjećanja opisana kao novi narod Božji, utemeljujući se na Svetom pismu. Ova situacija ukazuje na slojevitost samoga sjećanja koje se u povijesti može protezati na događaje u horizontalnom smislu, različito udaljene od trenutka u kojemu nastaje nešto novo, ali je u vertikalnom smislu teološkoga značenja pojmova sjećanjem *prosijano* ono što čini integralni dio razumijevanja.

Koncil je izrazio želju da se Crkva promatra manje statički, a više u živom kretanju, tj. povijesno-spasenjski, što bi značilo da „Crkva nije dovršena veličina, jednom zauvijek određena i iznad prostora i vremena, već da ona po svojoj biti ostaje na putu i prikazuje Božje događanje s ljudima."[141] Iz navedenoga također proizlazi i eshatološki pogled na Crkvu. Otajstveni karakter Crkve određuje ju i kao povijesni subjekt, a korelacijski polazište za promatranje Crkve kao povijesnoga subjekta služi da se unutar povijesnih razdoblja pokaže njezina otajstvena dimenzija. Otajstvena dimenzija proizlazi iz slobodne Očeve volje da stvori svijet, spasi ga po svome Sinu te pošalje Duha Svetoga kao tješitelja.

Kao povijesni subjekt Crkva se temelji na sjećanju i očekivanju Isusa Krista, čemu je usmjerena i njezina misija. U povijesnom smislu, sjećanje na događaje koji su prethodili Isusovom dolasku i pripremali ga od sklapanja Saveza, preko prisjećanja na Božje djelovanje u situacijama izgnanstva, opomena preko proroka pa sve do navještaja, rođenja, života, muke, smrti i uskrsnuća Isusa Krista. Čuvari sjećanja u tom smislu su tekstovi Svetoga pisma. Može se reći da se sjećanjem bave biblijske znanosti.

Crkva, koja je novi narod Božji, izgrađuje se na temelju svjedočenja koja su usmeno prenesena, a potom i zapisana. Svaka nova generacija prisjeća se spasiteljskih događaja i na njima temelji svoju vjeru. Vjera znači čvrsto stajati u nečemu/nekomu[142] odnosno, prema Poslanici Hebrejima, ona je čvrsto stajanje u onome u što se nada, uvjerenje u stvari koje se ne vide (Heb 11, 1). Prijelaz iz povijesnoga sjećanja u teološko događa se kada se u obzir uzimaju djelovanje Duha Svetoga i Božja prisutnost u

[141] Joseph RATZINGER, *Koncil na putu. Osvrt na drugo zasjedanje*, 28.
[142] Usp. Hans WALDENFELS, *Kontekstualna fundamentalna teologija*, Đakovo, 1995., 442-445.

konkretnim povijesnim događajima. Sjećanje u teološkom smislu započinje tamo gdje se povijesne činjenice stavljaju u kontekst Božje prisutnosti u svijetu, odnosno gdje je polazište postavljeno tako da je Bog tema čovječanstva iz koje se otvaraju poglavlja svih drugih tema.

Obilježje teološkog sjećanja je da obuhvaća čitavu osobu. Ono nije isključivo racionalna kategorija, nije samo napor uma da se upamte podaci i dovedu u određeni odnos. Kao što se Božja Riječ utjelovila da bi Bog bio ljudima u svemu jednak, osim u grijehu, tako grešan čovjek koji po krštenju postaje dio tijela Crkve na mističan način nosi u sebi sjećanje na događaje zajednice u kojoj participira. Ne misli se ovdje na nekakav psihološki fenomen nalik onima opisanima kod Junga ili u kolektivnoj svijesti, već se misli na sjećanje koje se događa i fizičkom aktivnošću primatelja svete pričesti njegovim sudjelovanjem u euharistiji Crkve.

3.1.2. Drugo poglavlje Dogmatske konstitucije o Crkvi *Lumen gentium* – „Božji narod"[143]

[143] Ekleziološki gledano, temeljno pitanje kada se radi o Crkvi je pitanje otajstva Crkve. Kroz povijest se prepoznaju različiti naglasci: Belarmin je u prvi plan stavio institucionalni karakter Crkve, enciklika *Mystici corporis Christi* iz 1943. učinila je korak unaprijed, ali s obzirom na svoje zaoštreno poimanje o vidljivosti Crkve nije mogla izraziti pozitivan značaj od Rima odvojenih kršćana, a naglasila Crkvu kao mistično Tijelo Kristovo, što u svojoj krajnosti može voditi poistovjećivanju Crkve i Krista. Na Drugom vatikanskom koncilu, uz pojam mističnoga tijela Kristova koji se temelji na biblijskim svjedočanstvima, naglašava se Crkva kao narod Božji. Usp. Joseph RATZINGER, *Koncil na putu. Osvrt na drugo zasjedanje*, 27. O Crkvi kao narodu Božjem vidi u: Nediljko Ante ANČIĆ, Ekleziologija u ozračju suvremene demokracije, u: *Diacovensia*, 10 (2002.) 1, 77-78.; Anđelko DOMAZET, Ekleziološki temelji pluralizma u Crkvi, u: *Bogoslovska smotra*, 73 (2003.) 2-3., 297-298.; Branko MURIĆ, Narod Božji kao nositelj navještaja Crkve. Evangelii gaudium i misionarska preobrazba Crkve, u: *Diacovensia*, 22 (2014.) 2, 476-480. O bogatstvu ideje naroda Božjeg (povijesno – izražava ideju kontinuiteta Crkve i Izraela; antropološki – Crkva su prvotno ljudi, a onda je ustanova; vrijednosno s obzirom na povijest – Crkva je zajednica na povijesnom putu kroz zbivanja u povijesti usmjerena prema konačnom kraljevstvu Božjem) oslanjajući se na Congara piše u svom članku Rudolf Brajčić. U istome članku naglašava eshatološku dimenziju naroda Božjeg i napetost između *već* i *još ne* koja je njegova sastavnica. Usp. Rudolf BRAJČIĆ, Božji narod – nosilac mesijanizma, u: *Bogoslovska smotra*, 36 (1966.) 2, 348-352. O obilježjima naroda (zajedničko porijeklo, kultura i jezik, povijesti i domovina) koje primijenjuje na govor o Crkvi kao narodu Božjem u: Rudolf BRAJČIĆ, Antropologije ideje Božjega naroda, u: *Crkva u svijetu*, 1 (1966.) 5, 54-62. Tkođer, o Crkvi kao narodu Božjem vidi u: Ljiljana MATKOVIĆ, Svi su pozvani, u: *Crkva u svijetu*, 5 (1970.) 3, 288-289.; O Crkvi kao narodu Božjem u kontekstu govora o sinodalnosti vidi u: Željko TANJIĆ i Branko MURIĆ, Načelo sinodalnosti kao paradigma Crkve trećeg tisućljeća, u: *Bogoslovska smotra*, 86 (2016.) 2, 275-295. U doktorskoj disertaciji Eduard Tomić piše o različitim modelima Crkve, a u jednome dijelu govori o Crkvi kao narodu Božjem, o čemu vidi u: Eduard TOMIĆ, Pokoncilska ekleziologija franjevaca Bosne Srebrene, Zagreb, 2017., 19-23.

Pojmovi kojima se na hebrejskom jeziku označava izraelski narod jesu *ʿam* i *goj* te označavaju stabilno društveno ustrojstvo kojemu je temelj krvna povezanost. U Starome zavjetu ovi su se izrazi počeli udaljavati. Izraz *ʿam* se teologizira i počinje označavati *Jahvin narod* (*ʿam Jhwh*), a *gojim* označava *ostali narod*.

U Septuaginti se pojmovi još više odvajaju jer se *goj* većim dijelom prevodi kao *éthnos* (u Novom zavjetu kao *pogani*), a *ʿam* se prevodi s grč. *laós* ili *narod Božji* koji je takav snagom Božjeg izabranja i Saveza koji je Jahve s njima sklopio. Izrael je narod Božji po prihvaćanju Riječi koju Gospodin izgovara „na brdu, ispred ognja" (Pnz 9,10; 10,4). Počelo koje ujedinjuje izraelski narod da bi se nazivao narodom Božjim je Bog. Istovremeno, izraz *narod Božji* ukazuje i na vezivanje Boga uz Izrael. Primjena naziva *narod Božji* počiva na dvostrukom pristanku: Izraela uz Boga i njegova obećanja te samoga Boga uz Izrael po obećanjima koja je dao Izraelcima.

U Novom zavjetu se izraz *narod Božji* primjenjuje na Crkvu. Temeljni je tekst 1 Pt 2,9-10 koji je sačinjen od starozavjetnih dijelova tekstova iz Knjiga proroka Izaije i Hošee. Pavlovska ekleziologija se, prema L. Cerfauxu, temelji na pojmu naroda Božjeg, a pojam je zadržan i u otačkoj ekleziologiji. Kod Origena ovim se pojmom ukazuje na svećeničko dostojanstvo svih kršćana. Latinski oci iz ovoga pojma za Crkvu izvode njezin povijesni i dinamički aspekt hodočasnice na zemlji. Poslije V. stoljeća izraz se zadržao samo u liturgijskom govoru, a u srednjem vijeku se primjenjivao na vjernike laike za razliku od klerika i hijerarhije. *Catechismus Romanus* iz XVI. stoljeća o Crkvi govori kao o *populus fidelis per univerum orbem dispersus*. Pojam *narod Božji* se u ekleziološku upotrebu u Crkvu vraća u XX. stoljeću, a među najpoznatijim teolozima koji su ga zagovarali i prije Drugoga vatikanskog koncila je Yves Congar.[144]

Nakon utvrđivanja ovoga pojma na Drugom vatikanskom koncilu njegove se vrijednosti kao ekleziološkoga pojma prepoznaju u sljedećem:

- ideja naroda Božjeg jasno izražava kontinuitet između Izraela i Crkve
- ukazuje na značaj povijesnosti Crkve

[144] Usp. Gerd-Rainer HORN, *The Spirit of Vatican II. Western European Progressive Catholicism in the Long Sixties*, Oxford, 2015., 18-21.

- pridonosi slabljenju svakoga oblika individualizma i subjektivizma
- sadrži visoku antropološku vrijednost (*mesijanski narod* prema LG 9)
- Crkvu prikazuje kao narod među narodima
- pomoću njega se objašnjava zajedničko dostojanstvo svih kršćana (LG 32)
- Omogućuje prikladnu povezanost između sveopće Crkve i partikularnih Crkava
- pomaže boljem razumijevanju različitosti pripadanja jednoj Crkvi.

Ideja naroda Božjeg prikladno, ali ne u cijelosti, izražava otajstvo Crkve koje je nemoguće u potpunosti izraziti samo jednim pojmom, kao niti povezivanjem nekoliko prikladnih pojmova poput *narod Božji* i *Tijelo Kristovo*.[145] Upravo se ovim dvama pojmovima kao komplementarnima tumačio pojam Crkve na Drugom vatikanskom koncilu. Stvarnost Tijela Kristova određuje osobitost i posebnost Božjeg naroda, a pojam naroda Božjeg štiti od spiritualističkih tumačenja Crkve i ekleziološkoga monofizitizma. Na temelju povezanoga tumačenja ovih pojmova moguće je bilo i jasnije protumačiti i prihvatiti pojam zajedništva (*communio*) koji postaje postkoncilski najprisutniji pojam u ekleziologiji.

U LG 10-12 govori se o zajedničkom svećeništvu vjernika koje se razumije kao sudioništvo u Kristovom svećeništvu. To opće svećeništvo nastaje krštenjem, razvija se potvrdom, a potporu i dinamičko ispunjenje dobiva u euharistiji. Opće svećeništvo vjernika izražava se cijelim kršćaninovim životom, odnosi se na sve krštene, a izražava se kao sudjelovanje u Kristovoj svećeničkoj, proročkoj i kraljevskoj službi. O razlici toga općeg svećeništva i ministerijalnog svećeništva govori LG 10.

Nakon Drugoga vatikanskog koncila pojavili su se glasovi o neodgovarajućoj upotrebi izraza *narod Božji* jer je više puta bio shvaćen u izrazito pneumatološkim i premalo eksplicitno kristološkim oblicima te se smatralo da je neuravnotežen zbog svojega pučkog značenja i prešućivanja svojega postanka *odozgo.* O navedenome je bilo riječi u dokumentu Međunarodne teološke komisije iz 1984. godine, kao i na Drugoj izvanrednoj

[145] Usp. Karl RAHNER, People of God, u: *Encyclopedia of Theology. The Concise Sacramentum Mundi*, Karl RAHNER (ur.), New York, 1975., 1204.

biskupskoj sinodi 1985. godine.[146] Zanimljivo je da se u *Završnome dokumentu* Druge izvanredne biskupske sinode kao posebna tema ne pojavljuje *narod Božji*, već su posebne teme misterij Crkve, izvori iz kojih Crkva živi, Crkva kao zajedništvo te poslanje Crkve u svijetu.

Deveta točka Dogmatske konstitucije o Crkvi govori o tome kako je Bog htio posvetiti i spasiti ljude ne pojedinačno, kao da nema među njima nikakvih veza, već je od njih htio učiniti narod koji bi ga priznavao i vjerno mu služio. Nakon saveza s izraelskim narodom Bog sklapa savez u Kristu za sve ljude, ali ne po tijelu, nego po Duhu koji se naziva novi Božji narod. Na mjesto Zakona dolazi zapovijed ljubavi, a svrha mu je kraljevstvo Božje. Sve one koji s vjerom gledaju u Krista Bog je sazvao i ustanovio kao Crkvu da svima bude vidljivi sakrament toga spasonosnog jedinstva.
U LG 9 čitamo: „Prolazeći kroz kušnje i nevolje, ona je krijepljena snagom Božje milosti, koju joj je Gospodin obećao, da zbog ljudske slabosti ne otpadne od savršene vjernosti, nego da svojemu Gospodinu ostane dostojnom zaručnicom te ne prestane samu sebe obnavljati pod djelovanjem Duha Svetoga, dok po križu ne bude prispjela do svjetlosti koja ne poznaje zalaza."

U ovome dijelu naglašava se vidljiva dimenzija Crkve po ljudima koji joj pripadaju u određenom vremenu, no ipak se i na ovome mjestu naglašava i trajna prisutnost i djelovanje Duha Svetoga u Crkvi. Joseph Ratzinger je to izrazio sljedećim riječima: „Budući da je Crkva po svojoj biti *putujuća,* ona se ne može podrediti samo onom što je prošlo, premda u jedinstvenom događaju Krista ima svoje čvrsto i stalno središte. No, ujedno mora znati da je upravo taj Krist, na kojeg se ona osvrće i iz kojeg izvire, također i Gospodin koji će doći te da je, gledajući u njega, upravo i ona na putu u budućnost."[147] Ove rečenice na neki način opisuju napetost koja se događa između sjećanja i očekivanja kao dvaju polova kojima se pokazuje usmjerenost prema prošlosti i budućnosti, a koje nije ispražnjeno od značenja te se kao ispražnjeni pojam može odnositi na bilo koju

[146] Usp. Marcello SEMERARO, Narod Božji, u: *Enciklopedijski teološki rječnik*, Aldo STARIĆ (ur.), Zagreb, 2009.
[147] Joseph RATZINGER, *Koncil na putu. Osvrt na drugo zasjedanje*, 29.

stvarnost, već je s obzirom na Kristovu prisutnost u prošlosti i u budućnosti ovo sjećanje i očekivanje jasno definirano s obzirom na svoj sadržaj – Isusa Krista.

Napetost sjećanja i očekivanja je prisutna i u razumijevanju pojma *kristocentričnost*, u smislu prošlih događaja spasenja po vazmenom otajstvu Isusa Krista, ali i po nadi kojom je obilježena Crkva. Govoreći o Crkvi, Ratzinger kaže: „Pred njom je još njezina presudna budućnost i preobrazba; zato mora biti otvorena onom nadolazećem te uvijek iznova spremna odreći se povijesnih oblika i sigurnosti kako bi, oslobodivši se svojih utočišta, pošla ususret Gospodinu koji je zove i čeka."[148]

Ekonomija spasenja je u devetoj točki prikazana kroz govor o Božjoj želji da se svi ljudi spase, o savezu s Izraelom kao znaku spasonosne Božje volje, o Jeremijinom proročanstvu o Novom savezu te, konačno, o Novom savezu u Kristu raspetom i uskrsnulom što vodi do Novoga saveza i novoga naroda Božjeg.

U desetoj se točki govori o općem svećeništvu vjernika te se navodi: „Oni, naime, koji su kršteni, posvećuju se po preporođenju i pomazanju Duhom Svetim u duhovni dom i sveto svećenstvo da po svim djelima kršćanskoga čovjeka prinose duhovne žrtve te naviještaju silna djela onoga koji ih je iz tame pozvao u svoje divno svjetlo (usp. 1 Pt 2, 4-10)." (LG 10). Opće svećeništvo krštenih vjernika temelji se na Novome zavjetu, ali je u Katoličkoj Crkvi do Drugoga vatikanskog koncila tema općeg svećeništva vjernika bila u drugome planu. Iz nje proizlazi dostojanstvo i suodgovornost vjernika laika u Crkvi, a u protestantskoj Crkvi je opće svećeništvo svih vjernika vodilo prema nijekanju uloge ministerijalnog svećeništva. Glavne misli ovog dijela dokumenta povezane su uz govor o jedincatom svećeništvu Kristovom kao Velikoga Svećenika, svećeništvu svih koji vjerom i krštenjem uraštaju u Krista, izvršavanju općeg svećeništva vjernika te o odnosu općeg i ministerijalnog svećeništva.[149] Temeljna misao ovoga broja je međusobni odnos općeg i ministerijalnog svećeništva, koji se razlikuju bitno i po stupnju.

Točka broj jedanaest navodi sve sakramente i njihovu važnost u životu vjernika: „Opremljeni tolikim i tako spasonosnim sredstvima svi su Kristovi vjernici bilo kojega položaja i stalež, svaki na svojemu putu, pozvani od Gospodina na ono savršenstvo

[148] *Isto*, 29.
[149] Usp. Rudolf BRAJAČIĆ – Mato ZOVKIĆ (ur.), *Dogmatska konstitucija o Crkvi – Lumen gentium 1, 222.*

svetosti kojom je savršen sam Otac" (LG 11). Ovaj broj govori o eklezijalnosti sakramenata jer se Crkva rađa, živi i napreduje te djeluje snagom sakramenata. Krštenje zadobiva primat u odnosu na ostale sakramente jer se njime osobe uključuju u Crkvu, dobivaju neizbrisiv biljeg i poslanje naviještanja Evanđelja. Neki autori naglašavaju važnost pomaka koji se na Koncilu dogodio upravo u smjeru prema naglašavanju važnosti sakramenta krštenja u odnosu na sakrament euharistije, iako je ona nesporno vrhunac i središte vjerničkoga života.[150]

Točka broj 12 govori o udjelu u Kristovoj proročkoj službi te navodi, referirajući se na sv. Augustina, da se sveukupnost vjernika pomazanih Duhom Svetim ne može prevariti u vjeri, što se kao osobito svojstvo očituje nadnaravnim osjećajem vjere svega naroda. Sav narod jesu i biskupi i svi vjernici laici.

Taj osjećaj vjere pobuđuje i podržava Duh Sveti koji među vjernima dijeli posebne milosti kojima ih čini spremnima za prihvaćanje raznih djela ili dužnosti korisnih za obnovu i izgradnju Crkve. Koncil ovime prekida stoljetno suprotstavljanje karizme i službe u Crkvi, ističući važnost i jednoga i drugoga.[151] Po krštenju i po sv. potvrdi svi vjernici snagom Duha Svetog kojega su primili participiraju u životu i služenju Crkve.[152] Crkva kao zajednica Božjega naroda odraz je zajedništva u trojedinom Bogu i traži međusobnu komunikaciju svih vjernika, različitih službi i redova, da bi što bolje ostvarila svoje poslanje naviještanja i svjedočenja evanđelja.[153] Kroz cijeli odlomak proteže se nauk o osjećaju vjere (*sensus fidei*) koji omogućava ispravno razumijevanje onoga što Crkva vjeruje te joj omogućava da ispravno primijeni poruku spasenja o Isusu Kristu. Glavne misli ovoga broja su da je Božji narod nositelj Isusove proročke zadaće, da je Crkva nezabludiva u vjerovanju i vjerskom naučavanju te da Crkva snagom Duha istine dublje istražuje i potpunije primjenjuje vjeru,[154] kao i govor o darovima Duha Svetoga koji se koriste na

[150] Usp. Richard R. GAILLARDETZ, Building on Vatican II: Setting the Agenda for the Church of the 21st Century, u: *Theoforum*, 44 (2013.), 81.
[151] Usp. Richard R. GAILLARDETZ, *Teaching with Authority. A Theology of the Magisterium in the Church*, 21.
[152] Usp. *Isto*, 22.
[153] Usp. Nediljko Ante ANČIĆ, Prema sinodalnoj Crkvi, u: *Bogoslovska smotra*, 86 (2016.) 2, 26.
[154] Usp. Rudolf BRAJAČIĆ – Mato ZOVKIĆ (ur.), *Dogmatska konstitucija o Crkvi – Lumen gentium 1, 255.*

dobro cijele Crkve, a prepoznaju se u prvoj Crkvi kao karizme koje su prisutne u Crkvi svakoga vremena, a koje je potrebno ispravno prosuđivati i primjenjivati.[155]

Svi su ljudi pozvani u novi Božji narod, navodi se u točki broj 13. Da bi okupio sve ljude Bog je poslao svoga Sina, a onda Duha koji je princip sakupljanja i jedinstva: „Crkva ili Božji narod, uvodeći to kraljevstvo, ne oduzima ništa od vremenitoga dobra bilo kojega naroda, nego, naprotiv, podupire i prima bogatstva i običaje svakog naroda koliko su dobri, te ih primajući čisti, jača i uzdiže." Ovaj broj podsjeća da cijeli ljudski rod potječe od Boga i da Bog želi da se svi ljudi spase, zbog čega je poslao svoga Sina da vrati sve koji su se zbog grijeha udaljili od Boga. U cjelovitom pristupu spasenju čovjeka neizostavna je uloga Duha Svetoga koji je Gospodin i Životvorac, a Božji narod koji je sabran iz mnogih naroda svijeta može biti jedan i univerzalan po Kristu koji mu je Glava i Duhu koji ga oživljava,[156] o čemu LG 13 kaže: „Snagom toga katoličanstva pojedini dijelovi donose vlastite darove drugim dijelovima i cijeloj Crkvi tako da i cjelina i pojedini dijelovi rastu iz svih onih koji međusobno njeguju zajedništvo i teže prema punini u jedinstvu. Tako biva da se Božji narod okuplja ne samo iz različitih naroda, nego je i sam u sebi sastavljen od raznih redova."

U ovome broju jasno se daje do znanja što Crkva nije – narod u isključivo povijesnom i sociološkom smislu, jer iako je vidljiva stvarnost, Crkva vezana uz jedno područje, jednu kulturu ili jedan etnicitet: „Božji narod; ne narod kao bilo koji drugi narod, ali ipak nikakva sasvim nevidljiva stvarnost, nego živa i konkretna zajednica ljudi. Ne narod jedne kulture, jezika, teorija, nego Božji narod, Bogom sazvan, održavan u jedinstvu i raznolikosti."[157] Svi ljudi su pozvani od Boga i egzistencijalno su usmjereni prema novozavjetnom Božjem narodu, ali se razlikuju u stupnjevima usmjerenosti. Sljedeći brojevi govore o tim stupnjevima.

Oslanjajući se na Sveto pismo i Predaju, Koncil uči da je Crkva potrebna za spasenje. (LG 14) Krist je posrednik i put spasenja, on naglašava potrebu vjere i krštenja te time i potrebu Crkve u koju ljudi ulaze po krštenju. Točka 15 govori o tome da je Crkva

[155] Usp. *Isto*, 265.
[156] Usp. *Isto,* 272-273.
[157] *Isto,* 278.

povezana s onima koji nose kršćansko ime, a ne ispovijedaju potpunu vjeru ili ne drže jedinstvo zajednice s papom. Ovo je pitanje otvoreno na koncilskom zasjedanju zajedno s pitanjima bogoslužja, centralizma u Crkvi, odnosa prema ekumenskom pokretu, novoj orijentaciji u odnosima između Crkve i države, tzv. koncu novoga vijeka ili koncu konstantinovskoga doba, problemu vjere i znanosti, odnosu vjere i povijesti (zbog povijesno-kritičke metode postavlja se kao temeljni problem vjere), odnosu prema modernom etosu rada, tehnike i općenito novim problemima etike koji proizlaze iz tehničkoga svijeta.[158]

Šesnaesta točka govori o nekršćanima te na samome početku, pozivajući se na sv. Tomu Akvinskog, navodi da su i oni koji još nisu primili Evanđelje na različite načine usmjereni prema Božjem narodu. Odnosi se na Židove, muslimane, one koji traže nepoznatog Boga, one koji bez svoje krivnje ne poznaju Kristovo Evanđelje i njegovu Crkvu: „Božanska Providnost ne uskraćuje pomoć potrebnu za spasenje ni onima koji bez svoje krivnje još nisu došli do izričitoga priznanja Boga te nastoje, ne bez božanske milosti, ispravno živjeti."

Sedamnaesta točka govori o tome kako su apostoli primili od Isusa, a Crkva od apostola zapovijed da propovijeda spasonosnu istinu Radosne vijesti. U tom pothvatu Crkvu potiče Duh Sveti. Poslanje koje je Crkva dobila da naviješta i svjedoči Evanđelje izvire iz njezine naravi, a po krštenju svaki član zajednice Crkve ima zadaću naviještati Evanđelje koje je primio.

3.1.3. Treće poglavlje Dogmatske konstitucije o Crkvi *Lumen gentium* – „Hijerarhijsko uređenje Crkve i posebice episkopata"

Nakon govora o narodu Božjem, u kojemu se govorilo o vidljivim i nevidljivim dimenzijama koje čine Božji narod, Koncil je treće poglavlje posvetio govoru o ustrojstvu vidljivoga hijerarhijskoga uređenja Crkve koje ima svoje temelje u božanskom utemeljenju. Redoslijed prethodnih glava: o otajstvu Crkve te o Božjem narodu, prema

[158] Usp. Joseph RATZINGER, *Rezultati i problemi trećega koncilskog zasjedanja*, Zagreb, 2008., 14.

nekima su odrednice za treće poglavlje o hijerarhijskom uređenju, jer se ono ne može shvaćati izvan otajstva Crkve niti izvan Božjega naroda.[159] Uvod u ovu glavu naglašava činjenicu vlasti u Crkvi kao služenje te izražava slaganje s Prvim vatikanskim koncilom vezano uz papin primat i nezabludivost. U brojevima od 19 do 21 govori se o porijeklu episkopata, pozivu i izboru Dvanaestorice, biskupima – nasljednicima apostola – te sakramentalnosti episkopata. Slijedi zatim rasprava o biskupskom kolegiju u broju 22 te o odnosu biskupa u biskupskom kolegiju u broju 23. Broj 24 govori o poslanju biskupa te u naredna tri broja govori o njihovoj službi (zadaći) propovijedanja, posvećivanja i upravljanja. Treća glava završava govorom o svećenicima i đakonima.

Zbog rasprava nakon Drugoga vatikanskog koncila, prigovora vezanih uz hijerarhijski ustroj Crkve te različitih prijedloga o tome kako bi Crkva institucionalno trebala biti ustrojena, Međunarodna teološka komisija se u svom dokumentu nakon 20 godina po završetku Koncila posvetila i pojašnjenju ovoga područja. Svoja razmišljanja o ovoj temi cjelovito i u kontekstu više dokumenata Drugoga vatikanskog koncila u svojoj knjizi iznosi Richard R. Gaillardetz, propitujući narav i primjenu doktrinarnog naučavanja o autoritetu u Rimokatoličkoj Crkvi.[160]

3.1.4. Sedmo poglavlje Dogmatske konstitucije o Crkvi *Lumen gentium* – „Eshatološki značaj putujuće Crkve i njezino jedinstvo s nebeskom Crkvom"

Cijela je Crkva ispunjena unutarnjom dinamikom i napetošću koja teži prema zrelosti u slavi, a što ističe komentar Dogmatske konstitucije o Crkvi *Lumen gentium*.[161] Prije prikazivanja zaključaka do kojih su autori komentara došli, potrebno je navesti da je

[159] Usp. Rudolf BRAJAČIĆ – Mato ZOVKIĆ (ur.), *Dogmatska konstitucija o Crkvi – Lumen gentium 1,* 327.
[160] Usp. Richard R. GAILLARDETZ, *Teaching with Authority. A Theology of the Magisterium in the Church,* xi.
[161] Usp. Rudolf BRAJČIĆ – Ivan KOPIĆ – Nikola M. ROŠČIĆ – Anton STRLE – Dimitrije DIMITRIJEVIĆ, *Dogmatska konstitucija o Crkvi – Lumen gentium 2*, Zagreb, 1981., 675.

eshatologija ponovo otkrivena na Drugom vatikanskom koncilu,[162] ali da tome prethode procesi koji su započeli krajem XIX. i početkom XX. stoljeća.[163]

Iste godine kada je nastala Konstitucija *Lumen gentium*, evangelički teolog Jürgen Moltmann je izdao knjigu *Teologija nade*[164] u kojoj o eshatologiji govori da nije nešto što se samo vidi na kršćanstvu, nego da je eshatologija središte kršćanske vjere i očekivanje novoga dana.[165] Upravo iz ovakvog pozicioniranja eshatologije govor o očekivanju dobiva šire i punije značenje od jednostavnoga očekivanja unutar povijesnih događanja, jer ta događanja nadilazi. Drugi vatikanski koncil tumači eshatološki značaj Crkve kao „nadnaravni i nadzemaljski finalizam koji je sadržan i djelatan već u ovom zemaljskom vremenu u Crkvi kao Božjem narodu na putu, a ne još na cilju."[166] Evanđelje je u svijetu i u vremenu obećanje Kristove budućnosti. Sjećanje na rođenje, život, naučavanje, muku, smrt i uskrsnuće Isusovo te očekivanje ispunjavanja njegovih obećanja stvara napetost življenja kršćanstva. Moltmann o tome kaže: „Samo tko se spominje, može toj budućnosti, koja se zove uskrsnuće mrtvih, gledati u oči. I samo tko gleda u tu budućnost, uzmaže se doista spominjati onih koji su prošli te živjeti u njihovu prisustvu. Kultura spomena, za čijim smislom danas mnogi tragaju, treba biti podržavana kulturom nade; kada je, naime, spomen lišen nade u budućnost prošloga i onih koji su preminuli, on se strmoglavljuje u nostalgiju i na kraju krajeva u nemoćni zaborav, ili pak je ono čega se spominjemo toliko

[162] Usp. Rosino GIBELLINI, *Teologija dvadesetog stoljeća*, 279.
[163] Rasprave koje su vođene o Isusovom životu prethodile su ponovnom otkriću eshatologije, a od autora se navode Albert Schweitzer, Johannes Weiss, Karl Barth i Robert Bultmann. Vidi u: Rosino GIBELLINI, *Teologija dvadesetog stoljeća,* 279-281.
[164] U predgovoru hrvatskoga prijevoda knjige, Richard Bauckham tumači značenje teologije nade kod Moltmanna. Prema njegovim riječima, kršćanska eshatologija ne govori o budućnosti kao takvoj, već o Isusu Kristu i njegovoj budućnosti, a kršćanska nada se ne nalazi jedino u mogućnostima svojstvenim njezinoj naravi u ovome svijetu, već u transcendentalnim mogućnostima Boga. Ona nije utemeljena na unutarnjem potencijalu ovoga svijeta za ljudski napredak, već na obećanjeima Boga koji nadilazi ovaj svijet. Usp. Jürgen MOLTMANN, *Teologija nade*, 12-16.
[165] Usp. Rudolf BRAJČIĆ – Ivan KOPIĆ – Nikola M. ROŠČIĆ – Anton STRLE – Dimitrije DIMITRIJEVIĆ, *Dogmatske konstitucija o Crkvi – Lumen gentium 2*, 675. Komentar prenosi u cijelosti Moltmannovu misao: "Eshatologija nije nešto što se samo vidi na kršćanstvu, nego uopće središte kršćanske vjere, ton, prema kojemu se u kršćanstvu ugađaju svi ostali tonovi, boja jutarnje zore, očekivanje novoga dana, u koji se sve slijeva."
[166] *Isto*, 674.

tvrdokorno postojano da ga se više ne uspijevamo osloboditi, jer nas nikada ne napušta."[167]

Moltmann u svojim razmišljanjima kao nerazdvojnu cjelinu promatra prošlost i budućnost. Jedno je prema drugome usmjereno i jedno na drugo utječe. Međusobni utjecaj je prepoznatljiv u konkretnim povijesnim događajima, ali uz imanentnu dimenziju njihovoga odnosa Moltmann naglašava onu transcendentnu: „*Uskrisiti mrtve i spojiti razbijeno*, to je nada za budućnost okrenuta prema prošlosti. Nema povijesne budućnosti u kojoj bi se to moglo dogoditi. Mora biti neka budućnost za svu povijest i u tome njezino transcendentno utemeljenje. Jer smrtni ljudi neće moći uskrisiti mrtve niti spojiti razbijeno. Nema te ljudske budućnosti koja bi mogla *ozdraviti* zločine prošlosti. Ali da bi se moglo živjeti s tom prošlošću punom ruševina i žrtava, a da ih se ne mora potiskivati niti ponavljati, potrebna nam je transcendentna nada u uskrsnuće mrtvih i u iscjeljenje razbijenoga. Utemeljena na uskrsnuću raspetoga Krista, kršćanska je nada u svojoj jezgri nada u uskrsnuće. Bez nade za prošlost nema ni nade za budućnost, jer ono što nastaje, prolazi, što se rađa, umire, a čega još nema, toga jednom neće biti. Nada u uskrsnuće nije usmjerena prema budućnosti u povijesti, nego prema budućnosti za povijest, budućnosti u kojoj će biti razriješene tragične dimenzije povijesti i prirode."[168]

Ovaj složeni odnos opisuje Gibellini kada govori o teologiji nade i *eshatologiji budućnosti* Jürgena Moltmanna riječima: „To znači da pravac spasonosnoga vremena uzlazi prema budućnosti završnog ispunjenja, ali svoje odlučujuće središte ima u događajima prošlosti."[169]

U tumačenju Dogmatske konstitucije o Crkvi autori iznose dvostruko značenje oznake *eshatološki*[170] koja se pojavljuje u naslovu. Prema prvome značenju, želi se reći da je u Crkvi već sada prisutno ono što će se objaviti u punini na koncu vremena. Prema

---

[167] Jürgen MOLTMANN, Korak dvijetisućite godine. Napredak i ponor, u: *Teološke perspektive za XXI. stoljeće*, Rosino GIBELLINI (ur.), Zagreb, 2006., 44.
[168] *Isto*, 43.
[169] Rosino GIBELLINI, *Teologija dvadesetog stoljeća*, 287.
[170] Na hrvatskom govornom području o tome usp. Mato ZOVKIĆ, Spomen Božjih djela – zalog nade u sigurnu budućnost, 184-188. Autor razlikuje eshatološki apokaliptički pristup, a o eshatologiji govori u kontekstu proslave velikoga jubileja 2000. godine. Prema njegovom mišljenju, jubilej je vjernički *kairos* da vjernici kao putujući narod Božji čine Crkvu eshatološkom zajednicom koja se ne straši pred kataklizmičkim najavama.

drugome značenju, ono što se označava eshatološkim odnosi se na posljednje stvari i Isusov ponovni dolazak.[171] Za razliku od prevladavajućega drugog značenja, u Konstituciji se naglašava prvo značenje: „U prvom se značenju izraza *eshatološki,* dakle, radi o kontinuitetu, o međusobno neprekinutoj povezanosti našeg zemaljskog života s onim što ćemo ga živjeti u nebu; radi se o realnoj, premda zastrtoj prisutnosti *onoga* života već u *ovom* životu. U drugom značenju misao se sama po sebi zaustavlja samo na onome što sada još uopće ne postoji, nego će nastupiti tek na svršetku."[172]

Tekst sedme glave smješten je između ova dva tumačenja i njegov je cilj pokazati u kojem pravcu je usmjerena Crkva na putu na kojemu se na zemlji ne postiže konačno stanje. Četiri točke ove glave naslovljene su: „Eshatološka narav našega poziva", „Nebeska i putujuća Crkva", „Odnos između nebeske i putujuće Crkve" te „Pastoralne smjernice Koncila".

Prva točka govori o dovršenju Crkve i obnovi svemira te o tome da je budućnost Crkve prisutna već u njezinom zemaljskom stanju. Razvija se misao o obilježju putujuće Crkve u relaciji *već* i *još ne*. Prošli događaji Kristove muke, smrti i uskrsnuća su odlučujući događaji povijesti spasenja koji su se dogodili, ali se njihova moć neprestano i dalje ostvaruje. Temelj eshatološkoga značenja Crkve je Kristovo uzdignuće s desne Ocu i dar Duha Svetoga o kojemu ova točka govori. Preko eshatološkog značenja Crkve, čitavi svemir dobiva eshatološko značenje. Njegovo djelovanje očituje se po uspostavi Crkve kao općega sakramenta spasenja te euharistije i vjerničkim životom u eshatološkoj perspektivi.[173] Riječima Konstitucije LG 48: „Obnova, dakle, koju kao obećanu očekujemo, već je započela u Kristu i napreduje u slanju Duha Svetoga te se po njemu se nastavlja u Crkvi."

Druga točka govori o nebeskoj i putujućoj Crkvi, a u trećoj se opisuje njihov odnos. Nebeska i putujuća Crkva usmjerene su na budućnost koju se očekuje. Očekivanje se događa u čekanju, a ono nije isključivo vremenski protežno, nego ima transcendentalno

[171] Usp. Rudolf BRAJČIĆ – Ivan KOPIĆ – Nikola M. ROŠČIĆ – Anton STRLE – Dimitrije DIMITRIJEVIĆ, *Dogmatske konstitucija o Crkvi – Lumen gentium 2*, 677-678.
[172] *Isto*, 678.
[173] Usp. *Isto*, 693-712.

obilježje koje se uočava na temelju biblijskoga teksta Otk 6, 9 sl.[174] Iako se u biblijskom tekstu govori o čekanju mučenika na osvetu, u kasnijem koncilskom tekstu može se vidjeti da je riječ *osveta* shvaćena u kontekstu nadnaravne ljubavi kojom su povezani svi vjernici. Koncil naglašava kristološko-pneumatološki i trinitarni značaj te povezanosti.[175] U ovim je točkama naglašena ekleziologija Tijela Kristova i govor o povezanosti udova i njihovom međusobnom utjecaju jednih na druge. Time se snažnije ističe transcendentalna dimenzija očekivanja. Očekivano se ostvaruje u Crkvi po znakovima – sakramentima – i čini prisutnim u konkretnom vremenskom trenutku ono što se očekuje, a do izražaja najviše dolazi u euharistiji. Koncilskim riječima LG 50, 3: „Slaveći, dakle, euharistijsku žrtvu, najtješnje se pridružujemo bogoštovlju nebeske Crkve time što smo u zajedništvu i častimo spomen u prvom redu slavne vazda Djevice Marije, ali i blaženoga Josipa i blaženih apostola i mučenika i sviju svetih."

Cijeli dio govori o postanku i temelju štovanja svetaca, nasljedovanju njihova primjera, preporučivanju u njihov zagovor te o svecima u liturgijskom slavlju. U tekstu koji prethodi navedenom ne spominju se eksplicitno niti sjećanje niti očekivanje, ali daju kontekst povezivanju ovih pojmova u teološku sintagmu. U LG 50, 2 se navodi: „Dok, naime, promatramo život onih koji su vjerno slijedili Krista, na nov način bivamo potaknuti na traganje za budućim Gradom (usp. Heb 13, 14 i 11, 10) te se ujedno učimo najsigurnijem putu kojim možemo – usred svjetovnih promjenjivosti te u skladu sa staležom i svakomu pojedincu vlastitim stanjem – prispjeti do savršenoga jedinstva s Kristom, odnosno do svetosti."

Promatranje života onih koji su vjerno slijedili Krista upućuje na sjećanje vjernika koji su živjeli u prošlosti, a čiji se život prepoznaje svjedočanskim, upravo zato jer je u konkretnom vremenu davao svjedočanstvo sjećanju na samoga Isusa Krista. Usko povezano s takvim životnim stilom je očekivanje koje iz njega proizlazi, a koje je u navedenom tekstu opisano kao na novi način potaknuto traganje za budućim Gradom.

Posljednja točka ove glave donosi određene praktične upute i pojašnjenja, a odnose se na potvrdu nauka u odredbama prijašnjih koncila, opomenu protiv pretjerivanja

[174] Usp. *Isto*, 736.
[175] Usp. *Isto*, 742.

i upućivanje prema biti štovanja svetaca, pojašnjenje razlike između štovanja Boga i svetaca te na kraju zaključak i pregled čitavoga sedmog poglavlja *Lumen gentiuma*. Dijelovi Konstitucije o štovanju svetaca dali su svoj doprinos razumijevanju eshatološke dimenzije Crkve o čemu u LG 51 piše: „Svi mi, naime, koji smo djeca Božja i u Kristu tvorimo jednu obitelj (usp. Heb 3, 6), dok u uzajamnoj ljubavi i u jednoj hvali Presvetoga Trojstva dijelimo zajedništvo jedni s drugima, odgovaramo najdubljem pozivu Crkve i već s predokusom sudjelujemo u bogoslužju konačne slave."

Iz prikaza Dogmatske konstitucije o Crkvi koji se u ovome radu temelji na komentarima koji su u Hrvatskoj objavljeni 1977. i 1981. godine, vidljivo je da se *sjećanje i očekivanje* ne upotrebljavaju kao pojmovi kojima se opisuje Crkva kao narod Božji. Kada se govori o narodu Božjem, referirajući se na drugo poglavlje *Lumen gentiuma*, to je iz pozicije značenja riječi u kontekstu povijesti izraelskog naroda i povijesti Crkve. Prateći tijek *Lumen gentiuma* upućuje se na naglaske vezane uz zajedničko svećeništvo svih vjernika te razliku općeg i ministerijalnog svećeništva, govor o sakramentima, katolicitetu i različitim stupnjevima pripadnosti narodu Božjem, o apostolima koji su dobili poslanja naviještanja u kojemu ih vodi Duh Sveti koji na naviještanje potiče sve koji su kršteni u ime Oca i Sina i Duha Svetoga. Sam prikaz govor o narodu Božjem smješta, kao i Dogmatska konstitucija o Crkvi, između govora o Crkvi kao otajstvu te Crkvi koja je hijerarhijski ustrojena. Govor o eshatološkom značenju Crkve u sedmoj glavi također ne navodi eksplicitno da je *očekivanje* ono što opisuje narod Božji u relaciji s Kristom, već je ključ za tumačenje eshatološka dimenzija putujuće Crkve.

3.2. *Dokument Međunarodne teološke komisije Odabrane ekleziološke teme povodom dvadesete obljetnice zatvaranja Drugog vatikanskog koncila*

Dokument Međunarodne teološke komisije *Odabrane ekleziološke teme povodom dvadesete obljetnice zatvaranja Drugog vatikanskog koncila* ispituje neke važnije teme Dogmatske konstitucije o Crkvi *Lumen gentium*. Dvadeset godina nakon Drugog vatikanskog koncila ovaj dokument ekleziološkim pitanjima pristupa tako da teolozi članovi Međunarode teološke komisije na temelju proučavanja samoga teksta dokumenta

Lumen gentium analiziraju eklezijološka pitanja koja su se pokazala važnima i aktualnima u razdoblju od 20 godina po završetku Drugoga vatikanskog koncila.

Dokument kritički upućuje na neke od temeljnih pozicija Drugoga vatikanskog koncila koje su donijele plodove tijekom 20 godina po njegovom završetku, ali izdvaja i one koje su bile zanemarivane, a neke čak i iskrivljene toliko da se gotovo izgubio njihov smisao. Kao jednu od referentnih točaka navodi *Codex iuris canonici* (CIC) iz 1983. godine kao dokument koji je nastao iz istog izvora kao i dogmatska konstitucija *Lumen gentium*.[176] Međunarodna teološka komisija u dokumentu *Odabrane eklezijološke teme povodom dvadesete obljetnice zatvaranja Drugog vatikanskog koncila* za navedena dva dokumenta navodi da jedno drugome predstavljaju dvije velike eklezijološke mjere.[177] Autori dokumenta, članovi Međunarodne teološke komisije, svjesni su da njihov dokument izlazi godinu dana prije Druge izvanredne sinode biskupa koja je već bila najavljena u vrijeme kada je dokument objavljen te ga plasiraju kao doprinos raspravama i ostvarenju zadataka koje je Sinoda stavila pred sebe. Jedno od pitanja koje je izazivalo prijepore bilo je pitanje povijesnog Isusa, osnivanja Crkve i primjene povijesno-kritičke metode u biblijskom istraživanjima.

Drugi vatikanski koncil naziva Isusa Krista osnivačem Crkve (LG 5), iako se u vrijeme Koncila na temelju povijesno-kritičke metode koja se počela primjenjivati u biblijskim istraživanjima pojavljuju glasovi koji govore da Isus nije osnovao Crkvu nego da je on u svom djelovanju davao prioritet govoru o kraljevstvu Božjem te da Crkvu nije imao na umu. Rezultat takvih prijepora bilo je odvajanje utemeljenja Crkve i povijesnog Isusa. Znanstvenici su strogo razlučivali pojmove *utemeljenje* i *osnivanje* (u smislu institucionalizacije). Rođenje Crkve, a ne utemeljenje ili osnivanje, treba, prema njima, promatrati kao postpashalni događaj koji se interpretira isključivo u povijesnom ili sociološkom smislu. Uvažavajući povijesno-kritičku metodu, Drugi vatikanski koncil je u

[176] O povezanosti *Codex iuris canonici* i *Lumen gentium* vidi u: Tomislav IVANČIĆ, Narod Božji u novom Kodeksu, u: *Crkva u svijetu*, 20 (1985.) 3, 260-268. Autor podsjeća da se pojam narod Božji u predkoncilsko teologiji odnosio na laike nasuprot klericima, a prema koncilskom shvaćanju narod Božji je cjelina Crkve po sakramentu krštenja svih njezinih članova, prije podjele na laike i klerike.

[177] INTERNATIONAL THEOLOGICAL COMISSION, *Select Themes of Ecclesiology on the Occasion of the Twentieth Anniversary of the Closing of the Second Vatican Council*, 1.

dogmatskoj konstituciji *Lumen gentium*, naslanjajući se na Denzingera, nastavio učenje prema kojemu je Isus Krist osnovao Crkvu. Krist je htio Crkvu i utemeljio ju je, a Crkva svoju egzistenciju duguje Kristu koji se žrtvovao na križu.[178]

3.2.1. Pojam, polazište i utemeljenje Crkve

Riječ *ekklesia* je teološki pojam bogat značenjem koje je nastajalo od početka povijesti otkupljenja preko Novoga zavjeta do današnjih dana. Pojam *ekklesia* (hebr. *qahal*) u Starome zavjetu se upotrebljava za okupljanje naroda Božjeg i kao pojam prisutan je u Septuaginti. U teološkom smislu riječ *Crkva* ne postoji prije Uskrsa, nakon kojega dobiva formu zajednice ljudi sjedinjenih Duhom Svetim (usp. Rim 9, 24). U Matejevom evanđelju prisutna su tri značenja koja su prepoznatljiva u svakom vremenu te prisutna i danas: Crkva kao okupljanje zajednice, svaka lokalna zajednica te univerzalna Crkva (usp. Mt 16, 18; 18, 17).

Crkva je plod života Isusa Krista, a njezino se osnivanje ne može svesti isključivo na neke događaje i neke Isusove riječi. Ustanovljenju Crkve prethodi i pretpostavljaju ga cjelokupni Isusov spasiteljski pothvat u njegovoj smrti, uskrsnuću i slanju Duha Svetoga. Biblijski događaji i riječi koje se izdvajaju, iako je već navedeno da se niti jedna riječ niti čin ne mogu uzeti sami za sebe i izdvojeno iz cjeline Isusova života, govore o Petrovom pozivu (Mk 3, 16 i Mt 16, 16 sl.) te o ustanovljenju euharistije (Mk 14, 22 sl., Mt 26, 26 sl., Iv 22, 14 sl. i 1 Kor 11, 23 sl.).

Temeljni stav dokumenta Međunarodne teološke komisije o utemeljenju Crkve je da su mnogi temeljni elementi Crkve, koji će se pojaviti nakon Uskrsa, uočljivi u Isusovom zemaljskom životu i utemeljeni su u njemu.[179] S obzirom da je Isus povijesna osoba, može se zaključiti da je već i po samom utemeljenju Crkva povijesni događaj koji nije

[178] Heinrich DENZINGER – Peter HÜNERMANN, *Zbirka sažetaka vjerovanja, definicija i izjava o vjeri i ćudorđu*, Đakovo, 2002., 539 i 575.
[179] Usp. INTERNATIONAL THEOLOGICAL COMISSION, *Select Themes of Ecclesiology on the Occasion of the Twentieth Anniversary of the Closing of the Second Vatican Council*, I.3.

jednokratan već se kao proces razvija i ide ukorak s povijesti spasenja, a o čemu govori Dogmatska konstitucija o Crkvi (LG 2).

Dokument Međunarodne teološke komisije navodi deset koraka i faza u nastanku Crkve koji, iako i odvojeni, imaju jasno značenje za utemeljenje Crkve i tek kada ih se uzme zajedno očituju puninu svojega značenja i smisla. Navedeni su redom:

1) Starozavjetna obećanja o narodu Božjem jesu obećanja koje je pretpostavljao i Isus u svojim govorima i koja kao takva zadržavaju svoju vrijednost za spasenje ljudi.
2) Isusov poziv svim služiteljima koji je usmjeren na obraćenje i poziv da mu vjeruju.
3) Poziv i postavljanje Dvanaestorice kao znak buduće rekonstitucije cijeloga Izraela.
4) Davanje novoga imena Šimunu, koji postaje Petar, i njegovo posebno mjesto u krugu učenika te njihova misija (njihovo poslanje).
5) Odbijanje Isusa od strane Izraelaca i raskol između Židova i Isusovih učenika.
6) Činjenica da je Isus, time što je na Posljednjoj večeri ustanovio euharistiju, ustrajao u navještaju univerzalnoga kraljevstva Božjeg koje se sastoji u njegovom daru vlastitoga života za dobro svih ljudi.
7) Zahvaljujući Isusovom uskrsnuću, obnova narušenoga zajedništva između Isusa i njegovih učenika i postpashalna inicijacija u eklezijalni (crkveni) život.
8) Slanje Duha Svetoga koji Crkvu čini božanskom kreacijom, o čemu Luka govori u svojem evanđelju.
9) Misija među pogane i Crkva poganih.
10) Konačan raskol između *pravog Izraela* i judaizma.

Usporedno s procesom nastajanja Crkve, trajna i definitivna temeljna struktura Crkve je na svome početku jer je zemaljska Crkva mjesto okupljanja za eshatološki narod Božji. Zemaljska Crkva nastavlja misiju koju je Isus povjerio učenicima. Referirajući se na LG 5, dokument zaključuje da se, u perspektivi, Crkvu može zvati i promatrati kao zemaljsko sjeme kraljevstva Božjeg Isusa Krista.

Crkva, utemeljena od Krista, ne ovisi o njemu samo zbog vanjskoga povijesnog ili društvenog porijekla, nego ona dolazi od Gospodina u puno dubljem smislu: jer ju stalno

njeguje i izgrađuje Duh Sveti. Prema Svetom pismu, a kako ga razumije i Tradicija, Crkva je rođena iz žrtve Isusa Krista (Iv 19, 34 i LG 3), ona je dobivena iz krvi Sinovljeve (Dj 20, 28 i Tit 2, 14). Ova temeljna struktura Crkve izražena je na različite načine kroz različite biblijske slike: zaručnica Kristova, stado Kristovo, Božja građevina, hram, narod, kuća, njiva, polje (LG 6), a iznad svega Tijelo Kristovo (LG 7), slika koju Pavao razvija u 11. poglavlju 1 Kor, aludirajući bez sumnje na euharistiju, što mu je pružilo veliku osnovu za njegovo tumačenje (1 Kor 10, 16 sl.). Ista formulacija se javlja i u Kol 1, 18 te Ef 1, 22; 5, 23. Krist je Glava Tijela – Crkve.

3.2.2. Crkva kao novi narod Božji

Drugi vatikanski koncil Crkvu označava kao misterij (otajstvo) da bi time naglasio istovremenu prisutnost transcendentne božanske stvarnosti u Crkvi i njezin povijesni karakter. Dokument Međunarodne teološke komisije konstatira da je punina koju izražava stvarnost Crkve poznata samo Bogu, a ljudski jezik je ograničen i ne može u potpunosti izraziti otajstvo Crkve. Zbog nedostatnosti ljudskoga jezika Crkva upotrebljava mnoštvo slika, prikaza i analogija koje tek parcijalno izražavaju pojedini dio punine stvarnosti Crkve. Različite formulacije upućuju na transcendentno i ukazuju na ograničenost bilo koje vrste redukcionizma, bilo konceptualnog bilo simboličkoga. Slike koje se upotrebljavaju dolaze iz svakodnevnoga života pastira, obrađivanja zemlje, umijeća građenja ili obiteljskoga života i braka, a sve te slike koje se koriste u Novom zavjetu imaju svoju pripremu u proročkim knjigama, o čemu se govori u Dogmatskoj konstituciji o Crkvi. Crkva je ovčinjak čija su jedina i nužna vrata Krist; ona je obrađena zemlja ili Božja njiva prema 1 Kor 3,9. Nadalje, prema istom biblijskom tekstu, Crkva se naziva Božjom građevinom. Na temelju Gal 4, 26 i Otk 12, 17 Crkva se naziva *onim Jeruzalemom gore* i *našom majkom* te se opisuje kao neokaljana zaručnica Jaganjca bez mane (LG 6). Sve slike nemaju istu evokativnu snagu. Tijekom povijesti Crkve najjaču evokativnu snagu iskazuje slika *tijela.* Bez upotrebe slike Tijela Kristova za Isusovu zajednicu učenika stvarnost Crkve bila bi teško shvatljiva i dostupna. Pavlove poslanice razvijaju ovu sliku u različitim smjerovima, a prisutna je i u Dogmatskoj konstituciji o Crkvi (LG 7).

Dokument apostrofira ono što je vidljivo, a to je da, iako se *Lumen gentium* referira na sliku Tijela Kristova za Crkvu, veću važnost kao da pridaje slici naroda Božjeg, budući da je cijelo drugo poglavlje naslovljeno tako. Iz toga bi se također moglo zaključiti da je temeljna ekleziologija Drugoga vatikanskog koncila ekleziologija naroda Božjeg. Slika Crkve kao naroda Božjeg kao da dobiva prednost nad slikama Tijela Kristova ili hrama Duha Svetoga, a razlozi za to su u vrijeme nastanka Dogmatske konstitucije o Crkvi *Lumen gentium* bili teološki i pastoralni. Dokument Međunarodne teološke komisije ih sažeto tumači tako što pojašnjava da slika naroda Božjeg bolje prikazuje sakramentalnu stvarnost koja je zajednička svima krštenima i povezana je s njihovim dostojanstvom u Crkvi i odgovornošću u svijetu te istovremeno ukazuje na komunitarnu i povijesnu dimenziju Crkve.

3.2.3. Narod Božji

Kao što je već naglašeno u prethodnom tekstu, izraz *narod Božji* u sebi nosi značenje koje nije vidljivo samo površnim propitivanjem. Kao i svaki teološki izraz, on traži refleksiju, produbljivanje i pojašnjavanje da bi se izbjegle krive interpretacije. Na lingvističkoj razini, riječ dolazi od lat. *populus* te nije izravno i doslovno prevedena grčka riječ *laos* iz Septuaginte. U Septuaginti riječ *laos* ima karakterističnо i specifično značenje koje nije samo religijsko, već i soteriološko te na pojmovnoj razini svoju puninu značenja dobiva u Novome zavjetu. Dogmatska konstitucija o Crkvi *Lumen gentium* pretpostavlja biblijsko značenje pojma *narod* i uključuje sve konotacije koje mu daje Novi zavjet. Izrazu *narod Božji* daje značenje smještajući ga u biblijski kontekst unutar kojega se pojavljuje i razvija. Odbacuje bilo koju interpretaciju pojma *narod* u izrazu *narod Božji* koja bi se izričito temeljila na biološkoj, rasnoj, političkoj ili ideološkoj paradigmi. Narod Božji nastaje *odozgo* na temelju i iz božanskoga plana, odnosno iz odabira, Saveza i poslanja.[180]

[180] Susan K. Wood navodi da govor o Crkvi kao narodu Božjem omogućava rast i razvoj u Crkvi. Naslanja se na starozavjetni govor o narodu Božjem, a predstavlja i most prema drugim kršćanima s kojima se dijeli vjera u trojedinoga Boga i krštenje. Vidi u: Susan K. WOOD, Continuity and Development in Roman Catholic Ecclesiology, u: *Ecclesiology*, 7 (2011.) 2, 161.

Upravo na navedenim postavkama Drugi vatikanski koncil temelji razumijevanje izraza *narod Božji*. U Dogmatskoj konstituciji o Crkvi ide i iznad ovako opisanoga razumijevanja kada upotrebljava izraz *novi narod Božji* (LG 9). U njemu su okupljeni oni koji vjeruju u Isusa Krista i koji su ponovo rođeni krštenjem u vodi i Duhu Svetom (usp. Iv 3, 3-6). Duh Sveti je snaga u Crkvi koja ju neprestano obnavlja i pomlađuje (LG 4), tako da izraz *narod Božji* prima svoje ispravno značenje iz konstitutivne reference na trojstveni misterij ostvaren po Isusu Kristu u Duhu Svetom (LG 4 i UR 2). Ova otajstvena stvarnost prisutna je na vidljivi način u svijetu kao zajedništvo vjere, nade i djelotvorne ljubavi (LG 8), kojima je izvor euharistija (LG 3, LG 7). Sudjelovanjem u euharstijskom slavlju svaki se vjernik intimno sjedinjuje sa svojim Spasiteljem, a što je povezano s međusobnim jedinstvom svih vjernika. Plod je to aktivnoga pripadanja Crkvi i preobrazbe cjelovite egzistencije kršćana u duhovnom slavlju. Ova duhovna dimenzija zajedništva iznimno je važna za Crkvu, ali je važno da ona zaživi u srcima vjernika te da se ostvari *izvana*, u zajedništvu na društvenoj objektivnoj i institucionalnoj razini.

Na društvenoj razini Crkva je pozvana živjeti u *sjećanju i očekivanju* Isusa Krista i naviještati Radosnu vijest svim ljudima. Crkva nikada nije samo društvena institucija, ali je njezina društvena razina važna jer ona živi i razvija se u svijetu koji utječe na nju, kao što vrijedi i obratno: da Crkva živi u svijetu na koji ona utječe.

3.2.4. Crkva kao otajstvo i povijesni subjekt

U tumačenju Crkve kao otajstva i kao povijesnoga subjekta isprepleću se dvije povezane i nedjeljive dimenzije, koje se teološki ispravno mogu razumjeti upravo tumačenjem pomoću pojmova *sjećanja i očekivanja* Isusa Krista kako ih navodi dokument Međunarodne teološke komisije.

Dvostruka dimenzija Crkve, o kojoj je nakon Drugoga vatikanskog koncila bilo puno govora, prema ovome dokumentu najbolje dolazi do izražaja u korištenju slike Crkve kao naroda Božjeg. Razlog tome je činjenica da je čitava druga glava Dogmatske konstitucije o Crkvi *Lumen gentium* naslovljena "Božji narod". Kada koncilski dokument govori o Crkvi kao otajstvu, referira se na činjenicu da Crkva proizlazi iz svetoga Trojstva. Kada govori

o Crkvi kao povijesnom subjektu, u prvi plan stavlja činjenicu da je Crkva prisutna kroz povijest kojoj doprinosi na različite načine u različitim vremenima.

Dokument Međunarodne teološke komisije naglašava da uvijek treba u obzir uzimati obje dimenzije kada se govori o Crkvi te da treba izbjegavati bilo kakav oblik dualizma i suprotstavljanja ovih dviju stvarnosti.[181] Prema ovome dokumentu, upravo karakter Crkve kao otajstva određuje njezinu prirodu kao povijesnoga subjekta, a može se drugačije reći i da gledanje na Crkvu kao povijesni subjekt omogućava Crkvi da se ona u vremenu izrazi kao otajstvo (misterij). Dokument će stoga zaključiti da je Crkva istovremeno otajstvo (misterij) i povijesni subjekt na takav način da misterij kreira i konstituira povijesni subjekt, a da povijesni subjekt čini vidljivim otajstvo u konkretnom vremenu.[182]

Kada se pojam *otajstvo* upotrebljava za Crkvu, onda se on odnosi na slobodan izbor Očeve mudrosti i dobrote da ljudima komunicira samoga sebe. On to čini misijom svoga Sina i Duha Svetoga za nas ljude i radi našega spasenja. Stvaranje i ljudska povijest izrastaju iz ovoga čina samoga Boga, čiji je princip, prema Iv 1, 1, u Isusu Kristu, Riječi koja je postala Tijelom. Značenje otajstva u ovom slučaju nije općenito niti neograničeno otvoreno različitim tumačenjima, već se tumači s obzirom na Isusa Krista na partikularan, jedinstven i ekskluzivan način. Trinitaran misterij (Trinitarno otajstvo) je prisutan i djelotvoran u Crkvi. S jedne strane, otajstvo Kristovo kao Glave potpuno je univerzalno, uključivo i rekapitulira načelo *Christus totus*, koje obuhvaća i uključuje otajstvo Crkve. S druge strane, otajstvo Krista ne podrazumijeva čisto i jednostavno otajstvo Crkve. Crkva ima eshatološki karakter. Kontinuitet između Isusa Krista i Crkve zato nije direktan nego posredovan. Osiguran je djelovanjem Duha Svetoga koji, time što je duh Isusa Krista, djeluje na način da Crkvi donosi gospodstvo Isusa Krista koje se očituje i realizira u poslušnosti Očevoj volji.

Crkva je otajstvo jer u njoj djeluje Duh Sveti, a svoju puninu i ispunjenje ima u Isusu Kristu, svojoj Glavi, a srž u Trojstvu te je kao takva istovremeno i povijesni subjekt.

---

[181] Usp. INTERNATIONAL THEOLOGICAL COMISSION, *Select Themes of Ecclesiology on the Occasion of the Twentieth Anniversary of the Closing of the Second Vatican Council*, III. 1.
[182] Usp. *Isto*.

Ovo obilježje Crkve Drugi vatikanski koncil želi naglasiti upotrebom kategorije *narod Božji*. Kao što je prethodno već bilo rečeno, narod Božji je najavljen u Starom zavjetu i kao povijesni subjekt, kao kategorija naroda Božjeg nosi u sebi konotacije odnosa Saveza s Bogom, a u Novom zavjetu je ova karakteristika potvrđena. Time što stoji u Kristu po Duhu Svetom, novi narod Božji proširuje horizonte tumačenja i značenja kategorije *narod Božji* dajući mu univerzalno značenje. Referirajući se na Isusa Krista i Duha Svetoga novi narod Božji je konstituirao svoj identitet kao povijesni subjekt.

Temeljno svojstvo naroda Božjeg, koje ga razlikuje od svih ostalih, nalazi se u zajedničkom životu kojega ljudi žive u *sjećanju i očekivanju* Isusa Krista i posvećenosti toj misiji, odnosno poslanju. Ovo temeljno svojstvo naroda Božjeg aktualizira se kroz slobodu i odgovornost izbora svakoga pojedinca, a sve je to moguće zbog potpore institucionalnoga i strukturiranoga uređenja Crkve koje je vidljivo u prisutnosti Riječi Božje, novoga Zakona, euharistije, ostalih sakramenta, karizmi i službi u Crkvi.

Na svim razinama *sjećanje i očekivanje* narodu Božjem osiguravaju specifičnost, dajući mu povijesni identitet koji ga u svim situacijama čuva od pogibelji raspadanja i gubitka samosvijesti. Dokument Međunarodne teološke komisije eksplicitno naglašava da se *sjećanje i očekivanje* ne mogu odvojiti od poslanja radi kojega je Božji narod trajno okupljen. Za poslanje koje proizlazi iz *sjećanja i očekivanja* Isusa Krista moglo bi se reći da su kasniji događaji temelj onih prethodnih, zato što narod Božji po vjeri te zbog *sjećanja i očekivanja* Isusa Krista zna ono što drugi ljudi (narodi) ne znaju niti će ikada biti sposobni znati o smislu egzistencije i o ljudskoj povijesti. To znanje koje narod Božji ima, a koje je Radosna vijest, on mora naviještati svim ljudima zbog svojega poslanja koje je utvrdio sam Isus (Mt 28, 10), a kojega se u konkretnim povijesnim vremenima prisjeća. Ako bi ta misija, odnosno poslanje naviještanja Radosne vijesti propala, bez obzira na svu ljudsku mudrost i *mudrost Grka* na koju se referira sv. Pavao, bez obzira na sav znanstveni i tehnološki napredak čovjek bi ostao u ropstvu i mraku.

Razmišljajući u tom kontekstu, poslanje koje konstituira povijesni cilj naroda Božjeg uzrokuje takvu ljudsku aktivnost kakvu niti jedna druga ljudska aktivnost ne može nadomjestiti. Ta posebna aktivnost, odnosno posebno djelovanje naroda Božjeg ima u sebi istovremeno negativno-kritičku i pozitivno-stimulativnu dimenziju. Negativno-kritička

dimenzija dolazi do izražaja upravo u prepoznavanju i otkrivanju ograničenja svega što je povijesno uvjetovano, a pozitivno-stimulativna dimenzija otvara razmišljanje prema transcendentnom i ukazuje na činjenicu da je unutar svakog vremena prisutna i otajstvena dimenzija koja narodu Božjem daje posebnost i čini ga potpuno drugačijim od svega drugoga što postoji u vremenu.

U takvom kontekstu ljudski se život shvaća kao put kroz koji se može postići spas svakoga čovjeka, a podcijeniti ispravnu funkciju poslanja, odnosno misije koju narod Božji ima, vodi k pogoršanju zbroja problema i zala koje svijet trpi, navodi Međunarodna teološka komisija. Otajstvena dimenzija Crkve se snažno očituje u liturgiji, a poslanje Crkve je biti su-vječna.[183]

3.2.5. Punina i relativnost povijesnoga subjekta

Sjećanje i očekivanje Isusa Krista su prema ovom dokumentu konstitutivni elementi naroda Božjeg, ali pozivanje na njih u kontekstu povijesti može dati nepotpunu sliku i samo relativno govori o kvaliteti života Crkve. *Sjećanje* i *očekivanje* u istome dahu govore o identitetu i razlici. *Sjećanje i očekivanje* izražavaju identitet u smislu upućivanja novoga naroda Božjeg na Krista po Duhu Svetome, što čini narod Božji ne drugačijom, nezavisnom i različitom stvarnošću, nego stvarnošću ispunjenom tim *sjećanjem i očekivanjem* koje ga vezuje uz Isusa Krista. U tako postavljenoj situaciji do izražaja dolazi relativni karakter naroda Božjeg, jer taj narod ne može postati autonomno tijelo ukoliko nije potpuno ovisan o Isusu Kristu. Iz toga slijedi da se novi narod Božji ne bavi potvrđivanjem vlastitoga genija niti predlaganjem ili nametanjem takvoga genija svijetu u cjelini, nego novi narod Božji, odnosno Crkva, ne može ništa drugo nego naviještati i

[183] Usp. Ante CRNČEVIĆ, Liturgijska obnova u svjetlu poslijesaborskih smjernica, u: *Bogoslovska smotra*, 75 (2005.) 3, 761. Crnčević će o odnosu su-vremenosti i su-vječnosti u istome tekstu napisati: „Zanemarujući otajstveno lako je zaboraviti da poslanje Crkve u svijetu nije da bude su-vremena, nego su-vječna. Svijetu je potrebna dimenzija vječnoga, neprolaznoga, i to je najveći doprinos što ga kršćanstvo može pružiti svijetu. Zasigurno je lakše ići ukorak s vremenom nego ukorak s vječnošću. A upravo je liturgija privilegirano mjesto iskustva otajstvenog i vječnog."

komunicirati u *sjećanju i očekivanju* Isusa Krista, njezinoga životu darujućega izvora, kao što se navodi u Gal 2, 20a: "Ne živim više ja, nego Krist živi u meni!"

Sukladno tome, ako *sjećanje i očekivanje* uprisutnjuju nazočnost Drugoga, a istovremeno izražavaju relativnost u odnosu na Drugoga, onda znači da i sami podrazumijevaju nepotpunost. Iz tog razloga narod Božji, bilo gledajući kroz pojedinog člana bilo kao sveukupnost, podsjećaju da su uvijek *na putu* (*in via*), odnosno da je Crkva uvijek na putu i nikada do kraja ostvarena.

Zadatak naroda Božjeg je jednostavno činiti sebe vjernijim i poslušnijim u svom *sjećanju i očekivanju* Isusa Krista. Pozicija Crkve kao naroda Božjeg stoga je nespojiva s bilo kakvom vrstom arogancije ili osjećaja superiornosti. Zbog Krista, njezina je situacija izdiže prema naporu obraćenja, jer narod Božji ne traži više od drugih nego što traži od samoga sebe. Ono što Crkva kao narod Božji nudi nije nešto što njoj pripada po njezinom pravu, već je to primila od Boga.[184]

3.2.6. Novi narod Božji u svojoj povijesnoj egzistenciji

U prethodnim dijelovima pojašnjeno je na temelju čega novi narod Božji crpi svoju baštinu iz Svetoga pisma, kao i to da svoju bit prima od Duha Svetoga. Opis iz Petrove poslanice govori o tome kako je *Ne-narod* postao *Narod Božji* po onome koji ih je odozgo ujedinio da se ostvari jedinstvo u Bogu (1 Pt 2, 10). Duh Sveti dovodi novi narod Božji u život po *sjećanju i očekivanju* Isusa Krista i daje mu zadatak naviještati Radosnu vijest *sjećanja i očekivanja* Isusa Krista za sve ljude. U ovom *sjećanju i očekivanju* Isusa Krista ne radi se o stvarnosti koja je nametnuta povrh ili položena usporedno s već postojećim životom i aktivnostima, nego o stvarnosti koja je imanentna postojećem životu i aktivnostima. Narod Božji ne tvori neku partikularnu grupu koja se razlikuje od drugih grupa ljudi na razini njihovih dnevnih aktivnosti, interesa ili zanimanja. Djelatnosti pripadnika naroda Božjeg nisu različite od onih djelatnosti kojima svi ljudi, ma tko oni bili, humaniziraju svijet. Za sve pripadnike naroda Božjeg, ali i za sve druge ljude postoje

[184] Usp. INTERNATIONAL THEOLOGICAL COMISSION, *Select Themes of Ecclesiology on the Occasion of the Twentieth Anniversary of the Closing of the Second Vatican Council*, III. 1.

uobičajeni, zajednički uvjeti ljudskoga života koje su svi pozvani dijeliti u solidarnosti i s obzirom na različite pozive. S druge strane, biti pripadnik naroda Božjeg daje kršćanima posebnu odgovornost prema ovome svijetu.

U Dogmatskoj konstituciji o Crkvi *Lumen gentium* to je stanje opisano prema *Pismu Diogenetu* riječima da su kršćani ovome svijetu ono što je duša tijelu (LG 38). Sam Duh Sveti je duša Crkve (LG 7) pa kršćani primaju od toga istog Duha poslanje da u svijetu realiziraju nešto toliko vitalno kao što je vitalno ono što Duh Sveti u Crkvi ostvaruje. To nije pitanje dodatnoga djelovanja preko ili iznad postojećih tehnoloških, umjetničkih ili društvenih akcija čovječanstva nego je to konfrontacija ljudskih aktivnosti u svim formama s kršćanskom nadom, odnosno sa zahtjevom *sjećanja i očekivanja* Isusa Krista. Dokument ovaj proces naziva ljudskim projektom *iznutra* kojim su kršćani, a posebno laici, pozvani biti vođeni Duhom Gospodnjim te time mogu doprinijeti posvećenju svijeta svjedočenjem vjere, nade i ljubavi, na što upućuje i dogmatska konstitucija o Crkvi (LG 31).

Narod Božji nije obilježen načinom življenja i poslanja koji bi bio zamjena za ono što je već dano ljudskoj egzistenciji na različite načine, nego *sjećanje i očekivanje* Isusa Krista trebaju služiti obraćenju i preoblikovanju iznutra ljudske egzistencije i djelovanja koje je već prisutno i koje živi u određenoj skupini ljudi.

Dokument Međunarodne teološke komisije navodi da *sjećanje i očekivanje* čine *formalni element* u skolastičkom smislu toga izraza, dajući strukturu konkretnom postojanju ljudi. To konkretno postojanje tada se može nazvati *materijom*, također u skolastičkom smislu, odnosno materijalnim elementom koji, iako je obdaren odgovornošću i slobodom, može dobiti različite pojavne oblike kako bi ukazao i osuvremenio način života prema Duhu Svetom. Takvi se načini života ne mogu unaprijed odrediti. Oni dolaze u bogatoj raznolikosti i ne mogu se predvidjeti, a svi se mogu povezati s neprestanim djelovanjem jednoga jedinog Duha Svetoga. Svim različitim načinima života koji se nadahnjuju na djelovanju Duha Svetoga po *sjećanju i očekivanju* Isusa Krista zajedničko je da se izražavaju u uobičajenim okolnostima obiteljskoga i društvenog života, na što ukazuje i Drugi vatikanski koncil (LG 31). Navedeno tumačenje omogućava korištenje sintagme *sjećanje i očekivanje* kao analitičkoga pojma u ovome radu.

Dokument Međunarodne teološke komisije, budući da slijedi problematiku Dogmatske konstitucije o Crkvi *Lumen gentium*, nastavlja preispitivati važnost inkulturacije te razmišljanje o narodu Božjem smješta u taj kontekst, nakon čega razmatra pojmove *partikularna* i *univerzalna Crkva*, *hijerarhijski ustroj Crkve*, *opće* i *ministerijalno svećeništvo*, da bi pred kraj ponovo usmjerio razmišljanje o Crkvi prema povezanosti Krista i Crkve, što je dokument logično dovelo do završetka u kojemu se tumači razumijevanje eshatološkoga karaktera Crkve. Ovakav slijed poglavlja dokumenta vodi čitatelja od Isusa kao povijesne osobe i Nazarećanina kojega se narod Božji sjeća do Krista kojega očekuje, a čime nebeska dimenzija Crkve dobiva prednost pred zemaljskom, iako bez zemaljske dimenzije ne može biti govora o Crkvi kao povijesnoj stvarnosti. Dokument podsjeća da je Crkva kao narod Božji, u svojim sadašnjim uvjetima kao povijesni subjekt, već eshatološka i da je ta putujuća Crkva jedno s nebeskom Crkvom referirajući se na Dogmatsku konstituciju o Crkvi (LG 7). Crkvu se ne može i ne smije svesti samo na zemaljsku dimenziju jer joj na njezinom putu Duh Sveti daje svježinu i obnavlja ju te vodi prema susretu sjedinjenja sa Zaručnikom (LG 4). No, s druge strane, eshatološki karakter Crkve nju ne oslobađa od svakodnevnih odgovornosti. Dapače, moglo bi se reći da zbog svog eshatološkog karaktera Crkva treba biti pozornija na sve ono što raduje i žalosti njene suvremenike te sve promatrati iz pozicije *sjećanja i očekivanja* Isusa Krista, pozicije koja otkriva smisao.

3.3. *Sjećanje i očekivanje – teološki primjeri*

3.3.1. Karl Rahner – transcendentalno kao područje sjećanja i očekivanja

„Čovjek samome sebi može kazati što on jest samo time što kaže što želi i što može postati."[185]

Iako čovjek živi unutar povijesnoga vremena, usmjeren je prema transcendentnom zbog svoga nadnaravnoga egzistencijala. O sjećanju se u tom kontekstu može govoriti kao o osvješćivanju čovjekove usmjerenosti i ovisnosti o transcendentnom, prema kojemu su usmjerena i njegova očekivanja. Rahner o tome govori: „Dakle, kršćanska je antropologija po čovjekovoj biti kršćanska futurologija i kršćanska eshatologija"[186]

Rahnerova teološka pozicija obilježena je transcendentalno-antropološkom metodom. Rahner je smatrao da je potrebno razumjeti suvremenoga čovjeka da bi vjerski izričaji mogli doprijeti do njega. Referirajući se na Wegera, teologinja Nela Gašpar će napisati: „A suvremeni čovjek nikada nije samo suvremeni čovjek. Ima u čovjeku i jedna stvarnost što ide u čovjekov bitak uopće, što je postavka, uvjet mogućnosti svega što čovjek spoznaje, čini, doživljava, podnosi, čemu se nada i što ga čini tjeskobnim. Tu stvarnost Rahner naziva ´transcendentalnom´ i nju ispituje uz pomoć transcendentalne metode koju nije izumio, ali ju je prvi uveo u teologiji htijući njome pokazati da u čovjeku mora opstojati jedna apriorna struktura ljudskoga duha kao radikalna otvorenost Transcendenciji, Bogu."[187]

Drugačije rečeno, svaki čovjek je time što je čovjek usmjeren prema Bogu, bez obzira je li on te usmjerenosti svjestan ili nije, bez obzira prihvaća li on tu usmjerenost ili je odbija. Čovjekovu usmjerenost prema Bogu, koju čovjek ima time što je stvoren kao čovjek, Rahner naziva nadnaravnim egzistencijalom. Analizom iskustava suvremenoga

---

[185] Karl RAHNER, *Temelji kršćanske vjere: uvod u pojam kršćanstva*, 521.
[186] *Isto*, 521.
[187] Nela GAŠPAR, Božje samopriopćenje – Rahnerovo polazište za sistematsko shvaćanje Trojstva, u: *Za tragovima Božjim. Teološka traganja Karla Rahnera i Hans Urs von Balthasara*, Ivica RAGUŽ (ur.), Đakovo, 2007., 95.

čovjeka Rahner ga želi uputiti na stvarnost nadnaravnoga egzistencijala.[188] Čovjek ima površno iskustvo u susretu s kategorijalnim stvarnostima ovoga svijeta koje je aposteriorno, a iskustvo koje proizlazi iz njegovoga transcendentalnog ustrojstva je apriorno. "Transcendentalnost nije transcendencija, nego apriorna struktura ljudskoga duha u svijetu koji se ne susreće samo s pojedinim definiranim i kategorijalnim iskustvima, nego snagom svoje radikalne otvorenosti doživljava bitak općenito, otvoren je otajstvu, usmjeren na beskonačno. Transcendentalnost je, dakle, apriorna struktura ljudskoga duha, tj. nije stečena, nego zadana samim ljudskim postojanjem kao radikalna otvorenost na Transcendenciju i kao uvjet mogućnosti različitih iskustava svakodnevnoga života."[189]

Prema Raguževom tumačenju *Slušatelja Riječi*, Rahnerova filozofija religije želi prevladati shvaćanje fundamentalne teologije kao dvokatne teologije ili ekstrinsecizma.[190] Raguž navodi: „To znači da obveza prihvaćanja stvarne činjenice Božje objave, što je osnovni objekt fundamentalne teologije, ne dolazi više iz izvana-ekstrinsečno, snagom izvanjskoga autoriteta, već iz njegove same naravi."[191] Čovjek je za Rahnera uvijek metafizičko biće, navodi Raguž[192], te na temelju Rahnera nešto kasnije u tekstu pojačava izričaj kada kaže da je čovjek *nužno* metafizičko biće: „No, mogućnost moguće Božje objave ne pripravlja samo bitak, nego i struktura čovjekova duha. Čovjekov duh apsolutno je otvoren i okrenut prema bitku, njegov beskonačni duh ne ograničava zbilju, jer je definiran upravo tom beskonačnom otvorenošću."[193]

Navedeno vodi k zaključku da je čovjek biće otvoreno prema transcendenciji, ali istovremeno čovjek je i biće iskustveno uronjeno u povijest. Pitanje odnosa transcendencije i povijesti temeljno je Rahnerovo pitanje kojemu su posvećena mnoga istraživanja[194]. Za potrebe ovoga rada ne ulazi se u razrade i povijesne pristupe ovoj temi,

---

[188] Usp. Nela GAŠPAR, Božje samopriopćenje – Rahnerovo polazište za sistematsko shvaćanje Trojstva, 96.
[189] *Isto*, 98.
[190] Usp. Ivica RAGUŽ, „Slušatelji Riječi" kao filozofski aspekt fundamentalne teologije Karla Rahnera, u: *Za tragovima Božjim. Teološka traganja Karla Rahnera i Hans Urs von Balthasara*, Ivica RAGUŽ (ur.), Đakovo, 2007., 19.
[191] Usp. Ivica RAGUŽ, „Slušatelji Riječi" kao filozofski aspekt fundamentalne teologije Karla Rahnera 19.
[192] Usp. *Isto*, 21.
[193] *Isto*, 22.
[194] Usp. Karl-Heinz WEGER, *Uvod u teološku misao Karla Rahnera*, Zagreb, 1986., 14-15.

nego se naglašavaju dijelovi koji su važni za odnos *sjećanja i očekivanja*. Temeljni pojmovi potrebni za njihovo razumijevanje jesu *kategorijalno* i *transcendentalno*. Kada Rahner koristi pojam *kategorijalno*, on se odnosi na konkretnu, empirijsku, prostorno-vremensku čovjekovu stvarnost, njegovu povijest i povijest čovječanstva.[195] Kada koristi pojam *transcendentalan*, odnosi se na „natpovijesnu, apriornu i u sve ljude nužno usađenu dinamičku čovjekovu upravljenost na stvarnost što nadilazi iskustveni povijesni svijet."[196] U korištenju ovoga pojma govori se o čovjekovoj transcendentalnosti i važno ga je razlikovati od pojma *transcendentan/ transcendencija*, koji označava objektivnu stvarnost Božju.[197] Pojednostavljeno, čovjek doživljava i spoznaje na temelju vlastitih iskustava, od kojih su neka aposteriorna, a neka apriorna. Apriorna se ostvaruju iskustvom transcendentalnoga, dok je samo transcendentno nedostupno bilo kakvom čovjekovom iskustvu.

Unutar ovih određenja moguće je postaviti pitanje *sjećanja i očekivanja* u odnosu na transcendentalno, koje je, prema Rahneru, moguće spoznati i artikulirati unutar povijesnoga, kao onoga usmjeravajućega u *sjećanju i očekivanju* čovjeka kao osobe koja živi u zajedništvu koje je Crkva. Možda se prebrzo zaključuje na temelju samo ovdje iznesenoga da je za stvarnost Crkve prema modelu oblikovanom na temelju Rahnerovih zaključaka važno *sjećanje i očekivanje* koje izlazi izvan kategorijalnih okvira svakodnevnih iskustava. Da bi iskustvo bilo cjelovito potrebno je upućivati na njegovu transcendentalnost. Crkva koju se u suvremenom svijetu promatra sve više kao jednu od institucija ili stvarnosti koje podliježu istim zakonitostima kao i bilo koja druga zajednica ili institucija, svoju različitost čini vidljivom kroz naglašavanje mogućnosti transcendentalnog iskustva svakog čovjeka i pokazivanje učinaka istoga u iskustvima svojih vjernika. Rahnerovim riječima: „Svugdje gdje čovjek prihvaća svoj život, gdje se otvara i pada u Božjoj nepojmljivosti, dakle svugdje gdje on svoju nadnaravnu transcendentalnost preuzima u interkomunikaciji, ljubavi, vjernosti i u zadaći koja je i unutarsvjetovno otvorena prema budućnosti čovjeka i čovječanstva, događa se i sama

[195] Usp. Karl-Heinz WEGER, *Uvod u teološku misao Karla Rahnera*, 16.
[196] *Isto*, 22-31.
[197] Usp. *Isto*, 23.

povijest spasenja i objave Boga koji se posredovanjima potpune dubine i širine ljudskoga života priopćuje čovjeku."[198]

3.3.2. Johann Baptist Metz – sjećanje kao nada za budućnost

„Čovjek nije svoj vlastiti eksperiment, nego je on svoj vlastiti spomen."[199]

Crkva je, prema ovom autoru, institucija društveno-kritičke slobode vjere te institucija „drugog reda"[200] kroz institucionaliziranje kritike društva.

Kritičko-osloboditeljska funkcija Crkve vidljiva je u tome što Crkva štiti čovjeka od toga da sebe doživljava kao materijal i sredstvo za izgradnju jedne tehnološke i racionalne budućnosti, kroz eshatološki pridržaj prema svakoj apstraktnoj zamisli napretka i humaniteta, što podsjeća da čitava povijest stoji pred Božjim eshatološkim pridržajem, što cijela povijest nikad ne može postati sam politički pojam te što Crkva ima političku snagu koja se temelji na kršćanskoj snazi.[201]

Kada Metz govori o spomenu, upućuje na *opasno sjećanje* koje dovodi u tjesnac i u pitanje čovjekovu sadašnjost jer se u njoj sjeća onog nepodnošljivog u budućnosti.[202] Nadovezujući se na biblijsku tradiciju, on vjeru promatra kao spomen *memoria*, odnosno kao stav u kojemu se čovjek sjeća danih obećanja i veže se uz njih tako da mu ona određuju život.[203] Prema njemu, „(u) interpretaciji vjere ne stoji na prvom mjestu intelektualni model prianjanja uz vjerske istine niti egzistencijalistički model neraspoložive

---

[198] Karl RAHNER, *Temelji kršćanske vjere: uvod u pojam kršćanstva*, 500.

[199] Johann Baptist METZ, *Memoria passionis. Provokativni spomen u pluralističkom društvu*, Zagreb, 2009., 11.

[200] Johann Baptist METZ, *Politička teologija*, Zagreb, 2004., 85.

[201] Johann Baptist METZ, *Politička teologija,* 21-22.

[202] *Isto*, 71. *Opasnim sjećanjem* se u kontekstu Crkve u Meksiku bavio Ricardo Gonzalez Sanchez u disertaciji *Dangerous Memories in Time of Cultural Amnesia: Challenges for The Church in Mexico.* U tom se radu teološki pristupa pojmu sjećanja, a širi kontekst navedene doktorske disertacije je društveno-politička i kulturna situacija u Meksiku te se izazovi ispituju u tom kontekstu. Vidi: Ricardo GONZALEZ SANCHEZ, *Dangerous Memories in Time of Cultural Amnesia: Challenges for The Church in Mexico*, Boston, 2010.

[203] Usp., Johann Baptist METZ, *Politička teologija,* 69.

egzistencijalne odluke, nego figura spomena."[204] Metz razlaže posljedice koje ima razumijevanje Crkve kao javnoga oblika spomena, jer se vjera razumije kao *memoria* (opasnost samorazumijevanja i potreba kritičkog djelovanja). Tradicionalne naučiteljske forme potrebno je, prema njemu, pokušati razumjeti kao znakove sjećanja čovječanstva.[205]

Politička teologija koja se temelji na takvim razmišljanjima ima tri temeljne kategorije: spomen, pripovijedanje i solidarnost.[206] Iako se pod pojmom spomena može razumjeti sposobnost pamćenja ili sjećanja te sadržaj pamćenja ili sjećanja, kod Metza je naglasak na drugom pristupu. Usmjeren je na sadržaj kršćanskoga spomena koji služi praktičnim zadaćama. Sadržaj vjere je *memoria passionis, mortis et resurrectionis Jesus Christi.* Radi se o konkretnom spomenu – sjećanju koje ima praktičnu i pokretačku moć svojim pozivom na nasljedovanje. Ovo konkretno sjećanje oblikovano je u dogmama Crkve, a Crkva je *javni predajnik kršćanskoga spomena*.[207] Pojašnjavajući značenje spomena kod Johana Baptista Metza, Gibellini navodi sljedeće: „Nije, dakle, riječ o spomenu shvaćenom u nostalgično-romantičnome smislu, kao sjećanju na prošlost radi njezine preobrazbe i pomirenja s njom, nego – u vezi s dugom poviješću pojma, koja ide od platonske anamneze sve do kritičke teorije društva i koja joj je razvila praktične dimenzije – kao *opasnom spomenu* (*gefäherliche Erinnerung*), jer stavlja u pitanje sadašnjost, budi uspavane nade, otvara obzore budućnosti i zove na djelovanje."[208] Iz navedenoga je vidljivo da je spomen/sjećanje nerazdvojno povezano s budućnosti i očekivanjima jer djelovanje proizlazi iz očekivanja. Iz i na temelju konkretnoga djelovanja, Metz propituje i razloge vjere i vjeru u Boga.

Pitanje o Bogu kod Metza je pitanje o spasu onih koji nepravedno i nedužno trpe, odnosno to je pitanje o tome kako govoriti o Bogu pred neizmjernom poviješću trpljenja svijeta, svijeta koji je Božji svijet, kojeg je Bog stvorio. S druge strane, prema Metzovim riječima, to je pitanje istovremeno i pitanje o budućnosti čovjeka: „Povratak

[204] *Isto*, 69.
[205] Usp. *Isto*, 74.
[206] Usp. Rosino GIBELLINI, *Teologija dvadesetog stoljeća*, 316-322.
[207] Usp. *Isto*, 317.
[208] *Isto*, 317.

teodicejskoga pitanja pokazuje se za teologiju također kao novo pitanje o spasenjskom spomenu za budućnost čovjeka."[209] Pitanje Boga ostaje u središtu i, prema Metzu, ono je ključno u određivanju očekivanja, što se može zaključiti na temelju njegovoga spominjanja budućnosti iako ne upotrebljava direktno pojam očekivanja.

Iz navedenoga proizlazi da je sjećanje usko povezano s očekivanjem jer ono je usmjereno prema budućnosti koja nije puki događaj, već iščekivanje u nadi koja proizlazi iz temeljnoga sjećanja na muku, smrt i uskrsnuće Isusa Krista. Složenica kojom povezuje ove dvije stvarnosti je *eshatološko sjećanje*.[210]

Anamnetički duh kao duh spomena koji je sposoban za Boga Metz razlikuje od anamnetičkoga duha kojega se platonistički uzdiže iznad vremena i povijesti. Taj anamnetički duh je, prema Metzu, pred velikim izazovom. „Odlučujuće je pitanje može li se *anamnetički duh*, za koji je historizam najtvrdokorniji oblik zaborava, razviti kao produktivna kritika u našem znanstveno-objašnjavajućem ili hermeneutički-razumijevajućem svijetu diskursa – a da ne bude sumnjičen kao arhaička redukcija – te ne bi li se tako mogla vratiti u naš duhovni svijet vizija eshatološkoga težišta svijeta i njegovoga oročenog vremena."[211]

Eshatološki spomen dolazi u prvi plan u političkoj teologiji, a Metz već od svojega programatskog proglasa *O teologiji svijeta* iz 1968. godine zastupa ideju da svaka eshatološka teologija mora postati politička teologija kao kritička teologija društva koja teži preobrazbi svijesti.

Iz kratkog prikaza osnovnih elemenata Metzove teologije koji su potrebni za tumačenje *sjećanja i očekivanja* može se zaključiti da je u njegovim razmišljanjima naglasak na sjećanju koje za Crkvu ima višestruku ulogu od povijesne činjenice Isusova života, muke i smrti i uskrsnuća do povijesne činjenice muke i smrti velikoga broja ljudi koji su tijekom Drugoga svjetskoga rata nevini patili i stradavali. Traženje smisla u besmislenoj smrti za koju se očekuje uskrsnuće kod Metza postaje temeljem govora o

[209] Johann Baptist METZ, *Memoria passionis. Provokativni spomen u pluralističkom društvu*, 15.
[210] Usp. Richard R. GAILLARDETZ, *Teaching with Authority. A Theology of the Magisterium in the Church*, *82.*
[211] Johann Baptist METZ, *Memoria passionis. Provokativni spomen u pluralističkom društvu*, 87.

Bogu. Napetost na koju Metz ukazuje, iako se može činiti da se zadržava na prošlosti i sjećanju, puni smisao ima u razmišljanju o eshatologiji kao političkoj teologiji[212]. Model koji se na temelju navedenoga može oblikovati za potrebe ovoga rada naglasak ima na sjećanju kojemu je u središtu konkretna povijesna stvarnost, a unutar koje se traži sjećanje/spomen na Boga u biblijskoj predaji i odgovornost za svijet koja proizlazi iz tog spomena.[213]

3.3.3. Elisabeth Schüssler Fiorenza – očekivanje budućega na temelju sjećanja

„Sjećanja koja čuvamo otkrivaju tko jesmo!"[214]

Knjiga *Njoj na spomen* polazi od temeljne pretpostavke da žene u prošlosti nisu bile samo marginalizirane i viktimizirane kako bi se površno moglo činiti. Žene su bile povijesni subjekti koji su stvorili, oblikovali i održavali društveni život kao takav, osobito ranokršćanske društveno-vjerske odnose. Autorica ove knjige nastoji učiniti žene vidljivima unutar povijesnog narativa i staviti ih u središte. Njezina temeljna premisa istodobno utvrđuje i problematizira činjenicu da su žene, baš kao i muškarci, djelovale u povijesti i oblikovale društveno-politički, kulturni i vjerski život u prošlosti.[215]

Autorica utvrđuje društveno-političke odnose u određenoj povijesnoj fazi te propituje i problematizira androcentrizam i patrijarhat. Naglašen je povijesni pristup te se žene kao one koje krštenjem jesu Crkva istražuje u povijesnom smislu, o čemu

---

[212] O političkoj teologiji vođene su mnoge rasprave od same njezine pojave. Osnovne informacije se mogu naći u: Rosino GIBELLINI, *Teologija dvadesetog stoljeća*, Zagreb, 1999., 307-346.

[213] Usp. Johann Baptist METZ, Prijedlog univerzalnog programa kršćanstva u doba globalizacije, u: *Teološke perspektive za XXI. stoljeće*, Rosino GIBELLINI (ur.), Zagreb, 2006., 396. Metz u navedenom članku tumači pojam sućutnost koji postaje važan za razumijevanje čovjeka i njegovo djelovanje: „Slika čovjeka, koja upravlja sućutnošću, pokazuje, naime, kako je čovjek povredljiv sve do u svoje korijene. Ta radikalna povredljivost ljudskoga života na neki je način negativna definicija njegova *dostojanstva*; ona nam zabranjuje biotehniku, odnosno – kako se to sada kaže – antropotehniku, u kojoj je čovjek posve objektiviran te zapravo još vrijedi sako kao preostali biotehnički proizvod. Ta povredljivost čovjeka ocrtava opseg i domet odgovornosti s kojom bi se morao suočiti biotehnički *eksperiment čovjek*.", u: *Isto*, 403.

[214] Elisabeth SCHÜSSLER FIORENZA, *Njoj na spomen. Feministička teološka rekonstrukcija početaka kršćanstva*, Zagreb, 2011., 27.

[215] Usp. Elisabeth SCHÜSSLER FIORENZA, *Njoj na spomen. Feministička teološka rekonstrukcija početaka kršćanstva,* 22.

Schüssler Fiorenza kaže: „Stoga se povijest najbolje može shvatiti ne kao točan zapis ili transkript prošlosti, nego kao perspektivni diskurs koji nastoji artikulirati živo sjećanje za sadašnjosti i budućnost."[216]

Da bi se otkrilo sjećanje u kojemu su žene prisutne i aktivne u ranokršćansko vrijeme, autorica navodi sljedeća metodološka pravila kod čitanja tekstova o ženama u židovstvu: tekstovi se moraju čitati kao androcentrički tekstovi; uveličavanje kao i marginalizacija žena u tim tekstovima su projekcija muške stvarnosti; formalni kanoni zakona su uglavnom restriktivniji od stvarnih odnosa muškaraca i žena; stvarni društveno-vjerski status žena treba određivati prema njihovoj ekonomskoj autonomiji i društvenim ulogama, a ne s obzirom na ideološke izjave.[217] U pristupu biblijskim tekstovima razvija hermeneutiku sumnje, sjećanja, proklamacije, oslobađajuće vizije i imaginacije.[218] Sjećanje na povijest žena kao pripadnica Crkve iz njezine perspektive ukazuje na mogućnosti drugačijeg tumačenja i pristupa biblijskim i povijesnim tekstovima. Rani pokret kršćana, odnosno zajednice vjernika koje se okupljaju kao kućne Crkve, autorica naziva *zajedništvom jednakih* (*discipleship of equals*) koje se očituje kao jednakost u duhu ili jednakost odozdo, odnosno naziva ih Crkvom (*ekklesia*).[219] Crkva je već u terminološkom smislu za ovu autoricu dinamična stvarnost koja ima svoje utemeljenje kao narod Božji u Starom zavjetu, a vidljivi izraz dobiva djelovanjem Duha Svetoga o kojemu govori Novi zavjet.[220]

Temeljeći svoje zaključke na egzegetskim istraživanjima i istraživanjima života prvih kršćanskih zajednica, autorica sakuplja sjećanja koja su tijekom povijesti bila marginalizirana. Sjećanja služe tome da bi se na temelju njih izrekla očekivanja žena u Crkvi. Budućnost je ono čemu su usmjerena istraživanja. Promjena koja se u Crkvi treba dogoditi, prema autorici, treba se dogoditi na više razina, iako se može steći dojam da je

---

[216] *Isto*, 27.
[217] Usp. *Isto*, 170.
[218] O feminističkoj kritičkoj hermeneutici Elisabeth Schüssler Fiorenza vidi u; Gordana BARUDŽIJA, *Crkva-učeništvo-sofiologija. Ključni teološki pojmovi u teologiji Elisabeth Schüssler Fiorenza*, Zagreb, 2012., 22-30.
[219] Usp. Elisabeth SCHÜSSLER FIORENZA, *Discipleship of Equals. A Critical Feminist Ekklesia-logy of Liberation*, New York, 2007., 105.
[220] Usp. Elisabeth SCHÜSSLER FIORENZA, *Discipleship of Equals. A Critical Feminist Ekklesia-logy of Liberation*, 199.

naglasak na strukturalnim promjenama koje bi se trebale dogoditi promjenom patrijarhalnih odnosa i organizacije. Autorica se poziva na Drugi vatikanski koncil, prema kojemu je Crkva narod Božji u kojemu je konstitutivni element sakrament krštenja, a ne sakrament svetoga reda. Takva Crkva koja je narod Božji je inkluzivna i omogućava participiranje svih, a nije hijerarhijski obilježena.[221] Govor o čovjeku kod ove autorice najbolje opisuje kovanica koju upotrebljava za cjelokupnu Crkvu kao zajednicu Kristovih sljedbenika – *ekklesia of wo/men*. Izraz *Crkva žena*, koji preveden na hrvatski jezik djeluje isključiv prema muškarcima, na engleskom jeziku u kovanici *Women-Church* koju u radovima upotrebljava kao *ekklesia of wo/men* vizualno je jasnija poruka koju želi poslati, a to je da su Crkva i žene i muškarci.

Govor ove autorice o Bogu također ima za cilj ukazati na korištenje jezika kao mehanizam manipulacije ženama samom činjenicom da se o Bogu govori u muškome rodu. Božja transcendentnost se ne pojavljuje kao tema, a Bog je Bog koji se objavljuje u Starome zavjetu, objavio se u Isusu Kristu u Novome zavjetu i prisutan je u Crkvi po djelovanju Duha Svetoga. Da bi se ukazalo na neadekvatnost jezika o Bogu, pisanjem na način G-d ili G*d želi naglasiti da Bog nije niti muškoga niti ženskoga roda. To smatra potrebnim jer je kroz povijest zbog upotrebe gramatičkoga muškog roda dolazilo do stvaranja slike o Bogu kao o muškarcu.

Iz kratkog prikaza osnovnih elemenata teologije koju razvija Elisabeth Schüssler Fiorenza može se zaključiti da su *sjećanje i očekivanje* smješteni unutar govora o Crkvi kao povijesnoj stvarnosti. Povijest žena autorica smatra zapostavljenom unutar povijesti Crkve te joj pristupa hermeneutikom sjećanja. Stavljajući naglasak na govor o Crkvi kao narodu Božjem ne zanemaruje dimenziju prisutnosti i djelovanja Duha Svetoga u svakom povijesnom vremenu života Crkve, ali je u fokusu njezinoga istraživanja društveno-povijesna dimenzija Crkve. Na temelju podatka o strukturi prvih kršćanskih zajednica svoja očekivanja usmjerava prema promjenama u Crkvi koje se odnose na promjenu hijerarhijski strukturirane Crkve u zajedništvo jednakih.

[221] Usp. *Isto*, 228-229.

Anne Patricie Tuohy u doktorskoj disertaciji *Transforming the Categories of Western Theology: A critical comparison between the politica ltheology of Johannes Baptist Metz and the feminist theological hermeneutics of Elisabeth Schussler Fiorenza* kritičko-retorički uspoređuje teologiju Johanna Baptista Metza i Elisabeth Schüssler Fiorenze. Navodi da Metzov teološki govor polazi od metafore *krize*, a teološki govor Schüssler Fiorenze od metafore *drugosti*.[222] Metz polazi od svijesti o krizi tradicije, autoriteta, razuma i religije, a o krizi identiteta govori na temelju uočene sve veće privatizacije religije koja proizvodi apatiju, zaboravljivost i sve veću patnju čovjeka. Schüssler Fiorenza je, kada se radi o identitetu, usmjerena na borbu za identitet u različitosti, jer uočava opasnost od pokušaja uklapanja drugoga u univerzalne teorije.[223]

Autorica zaključuje da Metz upućuje kritiku *velikim pričama* zbog toga što izazivaju krize identiteta, Schüssler Fiorenza *velike priče* kritizira zato što prešutno podržavaju strukture moći i dominacije te utišavaju legitiman glas koji im se suprotstavlja.[224] Kod Metza je, prema ovoj autorici, za budućnost ključno *opasno sjećanje* koje budućnost istinski čini mogućom, a kod Schüssler Fiorenze je to *Crkva žena* (*ekklesia of women*) koja je zajednica utemeljena na iskustvu, tradiciji i odlukama svih koji čine zajednicu.[225]

[222] Usp. Anne Patricie TUOHY, *Transforming the Categories of Western Theology: A critical comparison between the politica ltheology of Johannes Baptist Metz and the feminist theological hermeneutics of Elisabeth Schussler Fiorenza*, Victoria, 1999., 221.
[223] Usp. Anne Patricie TUOHY, *Transforming the Categories of Western Theology: A critical comparison between the politica ltheology of Johannes Baptist Metz and the feminist theological hermeneutics of Elisabeth Schussler Fiorenza*, 222-223.
[224] Usp.*Isto*, 223.
[225] Usp.*Isto*, 225-226.

3.4. Eklezиološki vid *sjećanja i očekivanja* – kriteriji

Na temelju relevantne literature obrađene u prethodnim poglavljima, u ovom dijelu rada definiraju se kriteriji za eklezиološki vid *sjećanja i očekivanja*. Na temelju čega se u obrađenim tekstovima mogu prepoznati elementi eklezиološkoga vida *sjećanja i očekivanja*? Što upućuje na eklezиološko obilježje *sjećanja i očekivanja*?

Teološki primjeri navedeni u prethodnom poglavlju otkrivaju tri obilježja:

- transcendentalno koje se povezuje uz nadnaravni egzistencijal i eshatologiju koja je u sebi futurologija
- naglašeno povijesno utemljenje koje se povezuje uz sjećanje na trpljenje i patnju svakog patnika u povijesti u kojoj se očituje patnja Spasitelja
- povijesno utemeljenje koje se povezuje uz očekivanje od Crkve kao povijesne datosti u konkretnom vremenu.

Obilježja koja se otkrivaju na temelju dokumenta Međunarodne teološke komisije:

- sjećanje i očekivanje čine *formalni element* u skolastičkom smislu toga izraza, dajući strukturu konkretnom postojanju ljudi
- konkretno postojanje ljudi može se nazvati *materijom*, također u skolastičkom smislu, i može dobiti različite pojavne oblike kako bi ukazao i osuvremenio način života prema Duhu Svetom
- životu u *sjećanju i očekivanju* Isusa Krista i posvećenosti misiji naviještanja Isusa Krista temeljno je svojstvo naroda Božjeg koje ga razlikuje od svih ostalih ljudi.
- na svim razinama *sjećanje i očekivanje* narodu Božjem osiguravaju specifičnost, dajući mu povijesni identitet koji ga u svim situacijama čuva od pogibelji raspadanja i gubitka samosvijesti
- narod Božji po vjeri te zbog *sjećanja i očekivanja* Isusa Krista zna ono što drugi narodi ne znaju o smislu egzistencije i ljudskoj povijesti; to znanje koje narod Božji ima, a koje je Radosna vijest, on mora naviještati svim ljudima zbog svojega poslanja kojega je utvrdio sam Isus (Mt 28, 10), a kojega se u konkretnim povijesnim vremenima prisjeća

- posebno djelovanje naroda Božjeg ima u sebi istovremeno negativno-kritičku i pozitivno-stimulativnu dimenziju (negativno-kritička dimenzija dolazi do izražaja upravo u prepoznavanju i otkrivanju ograničenja svega što je povijesno uvjetovano, a pozitivno-stimulativna dimenzija otvara razmišljanje prema transcendentnom i ukazuje na činjenicu da je unutar svakoga vremena prisutna i otajstvena dimenzija koja daje posebnost narodu Božjem i čini ga potpuno drugačijim od svega drugoga što postoji u vremenu)
- *sjećanje* i *očekivanje* u istome dahu govore o identitetu i razlici
- *sjećanje i očekivanje* izražavaju identitet u smislu upućivanja novoga naroda Božjeg na Krista po Duhu Svetome, što čini narod Božji ne drugačijom, nezavisnom i različitom stvarnošću, nego stvarnošću ispunjenom tim *sjećanjem i očekivanjem* koje ga vezuje uz Isusa Krista
- narod Božji je relativnog karaktera, jer taj narod ne može postati autonomno tijelo ukoliko nije potpuno ovisan o Isusu Kristu
- novi narod Božji, odnosno Crkva, ne može ništa drugo nego naviještati i komunicirati u *sjećanju i očekivanju* Isusa Krista
- ako *sjećanje i očekivanje* uprisutnjuju nazočnost Drugoga, a istovremeno izražavaju relativnost u odnosu na Drugoga, onda znači da i sami podrazumijevaju nepotpunost
- narod Božji, bilo gledajući kroz pojedinog člana bilo kao sveukupnost, podsjeća da je uvijek *na putu* (*in via*), odnosno da je Crkva uvijek na putu i nikada do kraja ostvarena
- zadatak naroda Božjeg je jednostavno činiti sebe vjernijim i poslušnijim u svom *sjećanju i očekivanju*
- u *sjećanju i očekivanju* Isusa Krista ne radi se o stvarnosti koja je nametnuta povrh ili položena usporedno s već postojećim životom i aktivnostima, nego o stvarnosti koja je imanentna postojećem životu i aktivnostima
- *sjećanje i očekivanje* Isusa Krista trebaju služiti obraćenju i preoblikovanju ljudske egzistencije iznutra i djelovanja koje je već prisutno i koje živi u određenoj skupini ljudi.

Eklezиološki vid *sjećanja i očekivanja* prepoznatljiv je dakle po usmjerenosti na Isusa Krista kojom tumače govor o Crkvi kao narodu Božjem. Imajući na pameti istovremeno otajstvenu stvarnost Crkve, *sjećanje i očekivanje* više ukazuju na njenu povijesnu dimenziju. Da povijesna dimenzija Crkve ne bi bila isključiva i da se govor o Crkvi ne bi zadržao samo na toj razini, *sjećanje i očekivanje*, polazeći od Crkve kao naroda Božjeg na različite načine prisutnoga u povijesti, naglašavaju identitet Crkve po kojemu se ona razlikuje od svih drugih povijesnih tvorevina upravo po *sjećanju i očekivanju* Isusa Krista.[226] Identitetska dimenzija Crkve prožeta je otajstvenom dimenzijom te se stoga može govoriti o teološkoj i ekleziološkoj dimenziji sjećanja i očekivanja. Bez otajstvene dimenzije sjećanje na Isusa Krista bila bi puka povijesna činjeničnost, a o očekivanju Isusa Krista ne bi moglo biti riječi.

[226] Iako je bio veliki zagovaratelj pojma *narod Božji* i prije samoga Koncila, Yves Congar bio je svjestan i opasnosti ukoliko se prenaglasi društvena dimenzija govora o Crkvi u kontekstu ovoga pojma pa je bio sklon njegovom uravnotežavanju s pojmom *mistično Tijelo Kristovo*. O tome će Horn napisati: „"Yet, as Congar came to realize in the course of the 1960s, the substitution of 'the mystical body of Christ' by 'the people of God' entailed some negative consequences as well. In particular, Congar affirmed, the eschatological and messianic potential of the church cannot be adequately expressed by the anthropocentric notion of the people of God. When considering the 'promises realized by the Incarnation of the Son and the gift of the Holy Ghost, the ones to whom the promises were made, i.e. the people of God, obtain a position which one can only adequately express by emphasizing the categories and the theology of the mystical body of Christ", u: Gerd-Rainer HORN, *The Spirit of Vatican II. Western European Progressive Catholicism in the Long Sixties*, Oxford, 2015., 23.

4. Analiza znanstvenih radova teologinja

U tekstu koji slijedi prikazuju se znanstveni radovi teologinja. Teologinje se navode abecednim redom. Uz ime i prezime, navodi se i godina kada je teologinja stekla doktorski znanstveni stupanj, a u bilješci se navode broj CROSBI[227] Profila i Matični broj znanstvenika (MBZ). Znanstveni radovi koje je teologinja objavila prije stjecanja formalne znanstvene titule navode se u bilješci. Činjenica da su popisani znanstveni radovi teologinja te da je prikaz dostupan široj javnosti doprinosi raspravi o prisutnosti žena u znanosti te oslikava jedan vid odnosa Katoličke Ckrve prema ženama u kontekstu njihovoga bavljenja znanstvenim teološkim radom na način da pišu i objavljuju te da su njihovi znanstveni radovi javno dostupni.

4.1. *Metodologija i tijek istraživanja*

„Potrebno je spašavanje povijesne svijesti, misleći prije svega na davanje smisla budućnosti."[228]

Na temelju analize znanstvenih radova teologinja u Hrvatskoj, objavljenih između 1990. i 2015. godine i provedenih pomoću ekleziološki definiranih pojmova *sjećanja i očekivanja*, namjera ovoga rada je predstaviti rezultate i vrednovati njihov doprinos razumijevanju Crkve u Hrvatskoj.

Hipoteze

1) Radovi teologinja u Hrvatskoj nakon devedesetih godina XX. stoljeća pokazuju da teologinje u različitim teološkim disciplinama, u kontekstu vlastitih istraživanja i težišta

[227] CROSBI je kratica za online bazu Hrvatske znanstvene bibliografije dostupne na mrežnoj stranici https://www.bib.irb.hr/.

[228] Ivan ŠAŠKO, Liturgijski spomen(čin) i pročišćenje spomena, u: *Kršćanstvo i pamćenje. Kršćansko pamćenje i oslobođenje od zlopamćenja*, Bože VULETA – Rebeka ANIĆ – Ivan MILANOVIĆ LITRE (ur.), Split – Zagreb, 2004., 169.

rada, indirektno problematiziraju odnos *sjećanja i očekivanja*, premda on izravno ne tvori objekt njihovoga rada.

2) *Sjećanje i očekivanje* se nameću kao važna tema, čak i indirektno, iz čega je vidljivo da su se teologinje bavile izazovnim temama te time doprinijele teološkim istraživanjima sveukupno.

3) Implicitni doprinos znanstvenih radova teologinja pomaže Crkvi u Hrvatskoj da razumije sebe.

Istraživanje je započelo temeljitim pretraživanjem relevantnih teoloških časopisa koji izlaze u Republici Hrvatskoj. Prvo su pregledani časopisi *Bogoslovska smotra*, *Crkva u svijetu*, *Diacovensia*, *Kateheza*, *Nova prisutnost*, *Obnovljeni život*, *Riječki teološki časopis* i *Služba Božja*. Popisane su autorice tekstova i podaci: naslov, časopis, broj i godište te stranica na kojoj je tekst objavljen. Podaci se nalaze u *Excel*-tablici, koja je radnoga karaktera i nije priložena ovome radu jer bibliografski podaci koji se u njoj nalaze izlaze iz okvira rada, a podaci koji su iskorišteni u radu nalaze se u popisu korištenih izvora. Prvi korak je bio nedovoljno definiran, tako da su popisani tekstovi ženskih osoba koje su u dostupnim časopisima objavile bilo koji tip teksta. Nije bilo definirano vremensko razdoblje unutar kojega su radovi objavljeni niti vrsta tekstova tako, da su se uz znanstvene tekstove kategorizirane kao izvorni znanstveni rad i pregledni radovi, tu našla prvotna priopćenja, recenzije, uvodnici i tekstovi koji su crtice, izvješća, poezija ili nedefinirano. Zbog obilja građe bilo je potrebno odrediti precizniji okvir rada. Vremensko razdoblje je određeno s obzirom na iznesene argumente u prethodnom poglavlju i time je napravljena prva redukcija. Budući da je pristup istraživanju polazio iz fundamentalno teološkoga područja, sa željom da se unutar ekleziologije istraži doprinos znanstvenih radova teologinja razumijevanju Crkve, kao i s obzirom na činjenicu da u istraživanju objekt istraživanja nisu žene nego su to objavljeni tekstovi, odlučeno je da se prikupljeni materijali reduciraju na sljedeći način. Doprinos razumijevanju Crkve traži se isključivo u znanstveno-teološkom smislu, bez obzira što svojevrstan doprinos daju i svi ostali objavljeni tekstovi na način da se iz njih može iščitati vlastito razumijevanje i stav autorice ili da se može razmišljati o tome koliko određena razmišljanja i stavovi autorica oblikuju razumijevanje i doživljaj Crkve kod onih koji će njihove tekstove pročitati. Broj autorica,

a time i tekstova, se drugom redukcijom smanjio na broj znanstvenih tekstova za koje je postojala realna pretpostavka da ih je moguće obraditi.

U daljnjem radu pojavio se novi izazov. Nakon pregledavanja časopisa, krenulo se u prikupljanje podataka o objavljenim znanstvenim radovima teologinja koji se nalaze u bazi CROSBI. Pokazalo se da je opseg građe širi. Uz časopise koji su odabrani po ključu relevantnosti u Hrvatskoj, znanstvene radove su teologinje objavljivale u časopisima koji nisu isključivo teološki časopisi (kao što su *Društvena istraživanja*, *Disputatio philosophica*, *Filozofska istraživanja*, *Vrhbosnensia* i dr.). Dio znanstvenih radova je objavljen u zbornicima, a dio je objavljen u stranim časopisima na stranim jezicima. U izvore su uvršteni svi pronađeni znanstveni radovi koji su za potrebe analize detaljno obrađeni ili konzultirani preko sažetaka.

Na kraju su usklađeni prikupljeni podaci o znanstvenim radovima dostupni u fizičkom obliku u knjižnici Katoličkoga bogoslovnog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, u *online* obliku u bazi HRČAK i osnovni podaci u bazi CROSBI, kao i podaci dostupni u bibliografijama časopisa.[229] Za neke su se autorice, uz biografske podatke koji su dostupni na mrežnim stranicama institucija u kojima su zaposlene, mogli pronaći i podaci o objavljenim znanstvenim radovima. Traženjem putem navedenih dostupnih baza podataka za neke autorice nisu pronađeni objavljeni znanstveni radovi. Razlog može biti što su neke od autorica doktorirale 2015. godine, ili kod nekih koje su doktorirale prije razlog može biti premještanje fokusa rada sa znanosti na neko drugo područje.

U radu je primijenjena metodologija bilježenja izvora prema metodologiji *Bogoslovske smotre*. Autorice se navode abecednim redom prema prezimenima, u bilješci se navodi CROSBI broj i matični broj znanstvenika, a uz broj objavljenih znanstvenih radova navodi se na kojim su jezicima pisani. Za svaku se autoricu navodi naslov doktorske disertacije, a ostali se znanstveni radovi grupiraju prema prepoznatim kategorijama, ovisno o području i temama kojima se autorica bavi. U analizi se zaključci grupiraju i potkrepljuju

[229] Korištene su bibliografije časopisa *Kateheza* od 1979. do 2012. te *Službe Božje* i *Crkve u svijetu* od 1992. do 2012. Usp. Jasna s. Krista MIJATOVIĆ – Ana s. Thea FILIPOVIĆ, *Bibliografija katehetskih i religijskopedagoških članaka objavljenih u časopisima "Crkva u svijetu" i "Služba Božja" od 1992.-2012. godine*, Zagreb, 2013.; Rudi PALOŠ: Bibliografija časopisa "Kateheza" 1979.-2012., u: *Kateheza: časopis za vjeronauk u školi, katehezu i pastoral mladih*, 34 (2012.) 3-4, 330-408.

navodima iz znanstvenih radova autorice. U radu se velika pozornost posvećuje povezanosti doktrinarnog i empirijskog u ekleziologiji. Empirijsko pomaže u tumačenju i razumijevanju doktrinarnog u konkretnom povijesnom trenutku. U ovom doktorskom radu su razdvojeni doktrinarni i empirijski dio, a njihovim se povezivanjem želi otkriti doprinos koji zaslužuje pozornost i na razini teorijske razrade, ali i kao pokazatelj ekelziološke situacije u Hrvatskoj istražene iz jedne konkretne i specifične pozicije – znanstvenoga angažmmana teologinja u Republici Hrvatskoj. Kao što Murray navodi citirajući Lonergana,[230] ovakav pristup je neophodan i otvara prostor timskoga rada. Utoliko, zbog specifičnosti istraživanja koje je povezano uz izradu doktorske disertacije, jasno je da nedostatak timskoga rada uzrokuje određene manjkavosti.

[230] Usp. Paul D. MURRAY, Searching the Living Truth of the Church in Practice: on the Transformative Task of Systematic Ecclesiology, u: *Modern Theology*, 30 (2014.) 2, 269.

4.2. *Teologinje u Hrvatskoj između 1990. i 2015. godine*

Pojam *teologinja* se općenito upotrebljava za žensku osobu koja je studirala i završila studij teologije. Formalno-pravno, naziv osobe koja je završila studij teologije do prije uvođenja bolonjskoga procesa bio je *diplomirani teolog*. Prihvaćanjem promjena koje je bolonjski proces donio, nazivi se mijenjaju u *magistar/magistra teologije* i *magistra (master) teološko-religijskoh znanosti*.[231] Najviši postignuti akademski stupanj je doktorat znanosti kojim se postiže 8. stupanj kvalifikacija prema Hrvatskom kvalifikacijskom okviru.[232] S obzirom da se u radu istražuje znanstveni doprinos, korišteni pojam *teologinje* će se upotrebljavati na način da se odnosi na žene koje su doktorirale teologiju. Zanimljivo bi bilo istraživanje o doprinosu svih teologinja – žena koje su završile studij teologije – razumijevanju crkvenosti u Hrvatskoj, naročito zbog toga što je veliki broj njih zaposlen unutar odgojno-obrazovnog sustava na radnome mjestu vjeroučiteljice u osnovnim i srednjim školama, ali to je pitanje kojim bi se bilo potrebno baviti unutar zasebnoga istraživanja.

Predmet ovoga istraživanja nisu niti teologinje, niti njihov položaj ili status u Crkvi.[233] U fokusu ovoga rada su znanstveni radovi teologinja koji implicitno – time što na znanstveni način obrađuju određeno teološko pitanje – pridonose razumijevanju Crkve u Hrvatskoj kroz znanstveni doprinos unutar određenog područja, koje se otkriva po pojmovima *sjećanje* i *očekivanje*.

---

[231] Usp. https://www.kbf.unizg.hr/studiji/ (3.6.2021.)

[232] Prema *Zakonu o Hrvatskom kvalifikacijskom okviru* (NN22/13), cjelovita kvalifikacija stječe se na razini 8.2. poslijediplomskim sveučilišnim doktorskim studijem i obranom doktorske disertacije.

[233] O temi koja se bavi pitanjem žene/žena u Crkvi u Hrvatskoj vidi u: Rebeka ANIĆ, *Više od zadanoga. Žene u Crkvi u Hrvatskoj u 20. stoljeću*, Split, 2003.; Ana Thea FILIPOVIĆ, Žene u Crkvi u Hrvatskoj – ne/zadovoljne svojim položajem? Auto/percepcija žena i muškaraca o ne/ravnopravnosti položaja žena i muškaraca u Crkvi u Hrvatskoj, Ante ČOVO – Dijana MIHALJ (ur.), u: *Muško i žensko stvori ih. Žene i muškarci u življenju i službi Božjeg poslanja*. Zbornik radova, Split, 2008., 165-184.; Rebeka Jadranka ANIĆ, *Žene u Crkvi i društvu*, Sarajevo – Zagreb, 2010.; Mladen PARLOV, *Žena u Crkvi, Crkva o ženi*, Split, 2011.; Ana Thea FILIPOVIĆ, Uključenost i isključenost Crkve te uključenost i isključenost u Crkvi s obzirom na Katoličku crkvu u Hrvatskoj od 1990. godine do danas, u: *Bogoslovska smotra*, 84 (2014.) 3, 641-671.; Ines KEZIĆ, Pitanje žena u Crkvi – pitanje je razvijanja darova za zajednicu, u: *Koncil je nezaobilazan. Okrugli stol „Glasa Koncila" uz 30. obljetnicu II. Vatikanskog koncila*, Ivan MIKLENIĆ (prir.), Zagreb, 1996., 38-39.

Vremensko razdoblje unutar kojega su objavljeni znanstveni radovi teologinja odabran je zbog više razloga. Prvo, tek nakon 1990. godine su se u društveno-političkom smislu stvorili uvjeti za to da žene studiraju teologiju. Iako je formalno-pravno ženama bilo moguće studirati teologiju u Hrvatskoj, pa nastavno na to i doktorirati, s obzirom na svrhovitost takve odluke u egzistencijalnom smislu to nije bila praksa. Od 1990. godine žene u sve većem broju upisuju i studiraju teologiju.[234]

Žene koje su objavljenim radovima u znanstvenim časopisima u Hrvatskoj dale doprinos razumijevanju Crkve i prije 1990. godine pojavile su se pišući nakon Drugoga vatikanskog koncila. Nepostojanje formalnoga stupnja doktora znanosti ne umanjuje njihov doprinos i važnost jer se uglavnom radi o osobama koje su imale određeni stupanj teološkog obrazovanja. Među njima potrebno je istaknuti Ljiljanu Matković-Vlašić.[235] Neke autorice su formalno teološko obrazovanje i stupanj doktora znanosti stekle izvan Hrvatske prije 1990. godine.[236]

Drugo, razdoblje između 1990. i 2015. godine je društveno-politički zanimljivo povijesno razdoblje. Hrvatska je od jedne republike unutar Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije postala neovisna Republika Hrvatska 1991. godine, međunarodno priznata iste godine. Između 1991. i 1995. godine u Hrvatskoj je trajao Domovinski rat. Nakon Domovinskoga rata započeli su dugotrajni procesi oporavka, demokratizacije i privatizacije. Proces pristupanja Europskoj uniji bio je također dugotrajan i zahtjevan, a

[234] O studenticama na katoličkim teološkim učilištima vidi u: Rebeka ANIĆ, *Više od zadanoga. Žene u Crkvi u Hrvatskoj u 20. stoljeću*, 27-34.

[235] Najpoznatija među njima je Ljiljana Matković-Vlašić, katolička intelektualka, prva žena koja je nakon Drugoga vatikanskog koncila objavila znanstveni članak u časopisu *Bogoslovska smotra*, vidi: Ljiljana MATKOVIĆ-VLAŠIĆ, Svetost laika, u: *Bogoslovska smotra*, 37 (1968.) 3-4, 433-439. Pitanje laika, žena i mirotvorstva teme su koje autorica obrađuje kroz eseje, crtice i poeziju sve do danas. Autorica nije evidentirana u bazi Hrvatske znanstvene bibliografije CROSBI. Pretragom je pronađeno 37 objavljenih radova u znanstvenim teološkim časopisima, od kojih su tri kategorizirana kao znanstveni radovi. S obzirom na doprinos ove autorice, potrebno je sustavno istražiti njezin rad i doprinos Katoličkoj Crkvi u širim dimenzijama od okvira koji je zacrtan ovim istraživanjem. Popis objavljenih radova se nalazi u prilogu. Detaljan popis važnih radova u neznanstvenim časopisima ove autorice vidi u: Rebeka ANIĆ, *Više od zadanoga. Žene u Crkvi u Hrvatskoj u 20. stoljeću*, 481.-482.

[236] Anamarija Grünfelder je na Sveučilištu Leopold-Franzens u Innsbrucku 1974. godine doktorirala iz povijesti, povijesti umjetnosti i katoličke teologije sa specijalizacijom iz crkvene povijesti. Osamdesetih je godina u teološkim časopisima problematizirala pitanje žena u Crkvi nakon Drugoga vatikanskog koncila. Od devedesetih godina autorica se više bavi povijesnim temama. S obzirom da je Anamarija Grünfelder katolička teologinja koja je objavljivala znanstvne radove u Hrvatskoj između 1990. i 2015. godine, njezini radovi ulaze u analizu.

završen je 2013. godine kada je Republika Hrvatska postala država članica Europske unije.

S obzirom na navedene činjenice koje daju kontekst istraživanju, može se zaključiti da je znanstveni teološki rad unutar vremenskoga razdoblja od 1990. do 2015. godine vođen u okolnostima koje teologinjama nisu pružale sigurnost. Općenito, nije bilo egzistencijalne sigurnosti, a u specifičnom smislu nije bilo sigurnosti jer su se bavile istraživanjem unutar područja koje je u Hrvatskoj tek počelo prihvaćati znanstvenice.

Ovo važno pitanje u radu stavlja se u kontekst ekleziologije kao jedne teološke discipline koja ima zadatak poticati Crkvu na propitivanje o samoj sebi. Što je Crkva? Što ona sama o sebi kaže? Koje promjene koncilska ekleziologija omogućava? Koje su se od njih dogodile u Hrvatskoj?[237] Crkva postaje sve više jedna od ponuda na velikom tržištu pluralizma[238] pa je zanimljivo i korisno vidjeti kako ona sama koristi i usmjerava svoje potencijale.

[237] O važnosti neprestanog propitivanja Crkve o njezinom vlastitom identitetu te o ostvarenjima očekivanja Drugoga vatikanskog koncila u Crkvi u Hrvatskoj vidi u: Nediljko Ante ANČIĆ, Uz 40. obljetnicu konstitucije Lumen Gentium, u: *Crkva u svijetu*, 39 (2004.) 4, 458.

[238] Usp. Medard KEHL, *Die Kirche. Eine katholische Ekklesiologie*, Würzburg, 2001., 171.f

4.3. *Prikaz*

Jadranka Rebeka ANIĆ[239] doktorirala je 2001. godine na Katoličkom teološkom fakultetu u Beču. Za analizu su uzeti radovi objavljeni od 2001. do 2015. godine. Autorica je objavljivala znanstvene radove i prije stjecanja formalne naobrazbe i doktorata znanosti.[240] S obzirom na zadane kriterije, pronađeno je 36 znanstvenih radova ove autorice, od kojih je 15 objavljeno na hrvatskom jeziku, 12 na njemačkom i 9 na engleskom jeziku. Doktorsku disertaciju autorica je obranila na Katoličkom teološkom fakultetu Sveučilišta u Beču, a kao knjigu objavila ju je 2003. godine pod naslovom *Više od zadanog. Žene u Crkvi u Hrvatskoj u 20. stoljeću*.[241]

Znanstveni rad autorice fokusiran je na problematiku i pitanje žena u Crkvi u Hrvatskoj općenito,[242] a otvara pitanje feminističke teologije i njezine percepcije u

[239] CROSBI Profil: 25628, MBZ: 277285.

[240] Radovi objavljeni prije 2001. godine koji su kategorizirani kao znanstveni: Jadranka Rebeka ANIĆ, Solidarnost u učenju Ivana Pavla II., u: *Kultura solidarnosti. U službi svijetu, u službi Spasitelju. Zbornik radova sa znanstvenog simpozija održanog u Zagrebu, 5.-7. lipnja 1997.*, Bože VULETA – Rebeka ANIĆ (ur.), Split, 1997., 123-153.; Jadranka Rebeka ANIĆ, Solidarnost u učenju Ivana Pavla II., u: *Revija za socijalnu politiku*, 4 (1997.) 4, 349-355.; Jadranka Rebeka ANIĆ, Žena – slika Božja, u: *Bogoslovska smotra*, LX (1990.) 3-4, 290-301.

[241] Jadranka Rebeka ANIĆ, *Više od zadanoga. Žene u Crkvi u Hrvatskoj u 20. stoljeću*, Split, 2003.

[242] Usp. Jadranka Rebeka ANIĆ, Žene u društvu i Crkvi u Hrvatskoj od 1907. do 2000. godine, u: *"Jeremija, što vidiš?" (Jr 24, 3). Crkva u hrvatskom tranzicijskom društvu*, Pero ARAČIĆ (ur.), Đakovo, 2001., 99-126.; Jadranka Rebeka ANIĆ, Ženski katolički pokret od 1907. do 1925. godine, u: *Hrvatski katolički pokret. Zbornik radova s Međunarodnoga znanstvenog skupa održanog u Zagrebu i Krku od 29. do 31. ožujka 2001.,* Zlatko MATIJEVIĆ (ur.), Zagreb, 2002., 331-346.; Jadranka Rebeka ANIĆ, *Više od zadanoga. Žene u Crkvi u Hrvatskoj u 20. stoljeću*, Split, 2003.; Jadranka Rebeka ANIĆ, Žensko pitanje u Crkvi u Hrvatskoj, u: *Mogućnosti organiziranog djelovanja laika u Hrvatskoj, Simpozij hrvatskih vjernika laika*, Đuro HRANIĆ (ur.), Zagreb, 2002., 529-555.; Jadranka Rebeka ANIĆ, Otvorenost Crkve za poslanje žene, u: *Bogoslovska smotra*, 72 (2002.) 2-3, 383-403.; Jadranka Rebeka ANIĆ, Weiblichkeit als Schicksal. Frauen in der römisch-katholischen Kirche Kroatiens, u: *Theologische Frauenforschung in Mittel-Ost-Europa, Jahrbuch der Euräischen Gesellschaft für theologische Forschung von Frauen*, Elżbieta ADAMIAK – Rebeka ANIĆ – Kornélia BUDAY (ur.), Leuven, 2003., 25-48.; Jadranka Rebeka ANIĆ, *Die in der Kirche Kroatiens im 20. Jahrhundert*, Wien, 2004.; Jadranka Rebeka ANIĆ, Zwischen Tradition und Postmoderne. Frauen in der Kirche und Gesellschaft Kroatiens, u: *Theologie von Frauen für Frauen? Chancen und Probleme der Rückbindung feministischer Theologie an die Praxis*, Irmtraud FISCHER (ur.), Wien – Berlin – Münster, 2007., 61-293.; Jadranka Rebeka ANIĆ, Crkva – zajednica Isusovih prijatelja i za žene?, u: *Nova prisutnost: časopis za intelektualna i duhovna pitanja*, 13 (2015) 1, 5-24.

Hrvatskoj,[243] kao i posebno pitanje nasilja nad ženama i u obitelji.[244] U kontekstu temeljne problematike kojom se bavi, autorica otvara pitanja ravnopravnosti žena i muškaraca[245] te pitanje roda.[246] Iz svoje znanstveno-teološke pozicije bavi se i drugim temama, kao što

[243] O temi feminističke teologije u: Jadranka Rebeka ANIĆ, Feministička teologija i njezini odjeci u Hrvatskoj, u: *Mjesto i uloga teologije u Crkvi i društvu*, Nediljko Ante ANČIĆ – Nikola BIŽACA (ur.), Split, 2004., 273-300.; Jadranka Rebeka ANIĆ, Nostalgija, sjećanje i povijesni zaborav sa stajališta žena, u: *Kršćanstvo i pamćenje. Kršćansko pamćenje i oslobođenje od zlopamćenja*, Bože VULETA – Rebeka ANIĆ – Ivan MILANOVIĆ LITRE (ur.), Split – Zagreb, 2004., 86 – 96.

[244] Radovi u kojima se autorica eksplicitno bavi nasiljem: Jadranka Rebeka ANIĆ, Nasilje u obitelji – teološko-pastoralni vid, u: *Nasilje nad ženama. Teološko-pastoralni vid*, Bože VULETA (ur.), Split, 2006., 210-226.; Jadranka Rebeka ANIĆ, Nasilje nad ženama u obitelji - teološko-pastoralni vid, u: *Nasilje nad ženama. Teološko-pastoralni vid*, Bože VULETA (ur.), Split, 2006., 17-97.; Jadranka Rebeka ANIĆ, Demitologizacija nespojivosti ljubavi i nasilja u obiteljskom kontekstu: teološki pristup, u: *Crkva u svijetu*, 45 (2010.) 2, 193-217.

[245] Tekstovi u kojima je tema ravnopravnosti direktno ili indirektno problematizirana: Jadranka Rebeka ANIĆ, Filozofsko-teološke postavke Ivana Pavla II. o dostojanstvu i pozivu žene, u: *Ivan Pavao II.: Poslanje i djelovanje: Zbornik radova – Promišljanja hrvatskih znanstvenika*, Ines SABOTIČ – Željko TANJIĆ – Gordan ČRPIĆ (ur.), Zagreb, 2007., 149-167.; Jadranka Rebeka ANIĆ, Između emancipacije i ravnopravnosti. Žene i muškarci u Hrvatskoj, u: *Muško i žensko – stvori ih. Žene i muškarci u življenju i u službi Božjeg poslanja*, Ante ČOVO – Dijana MIHALJ (ur.), Split, 2008., 33-74.; Jadranka Rebeka ANIĆ, Emancipation and Gender Equality in the Croatian Context, u: *Gender and Religion in Central and Eastern Europe*, Elzbieta ADAMIAK – Malgorzata CHRZASTOWSKA – Charlotte METHUEN – Sonia SOBKOWIAK (ur.), Poznan, 2009., 165.-187.; Jadranka Rebeka ANIĆ, Emancipacija i ravnopravnost u hrvatskom kontekstu, u: *Rodna perspektiva u međureligijskom dijalogu u XXI veku: zbornik radova*, Svenka SAVIĆ – Rebeka ANIĆ (ur.), Novi Sad, 2009., 135-155.; Jadranka Rebeka ANIĆ, Ljudska prava žena u kršćanstvu, u: *Ljudska prava žena: Razvoj na međunarodnoj i nacionalnoj razini 30 godina nakon usvajanja Konvencije UN-a o uklanjanju svih oblika diskriminacije žena: zbornik radova*, Ivana RADAČIĆ – Jelka VINCE PALLUA (ur.), Zagreb, 2011., 59-80.; Jadranka Rebeka ANIĆ – Paul M. ZULEHNER – Petra STEINMAIR-PÖSEL, Ravnopravnost u slijepoj ulici? Žene, muškarci i iscrpljena suvremena obitelj, u: *Nova prisutnost: časopis za intelektualna i duhovna pitanja*, 12 (2014.) 3, 483-489.; Jadranka Rebeka ANIĆ, Franziskanerinnen in der „Männerkirche". Zustand und Erneuerung, u: *Zwischen Gebet, Reform und sozialem Dienst. Franziskanische Frauen in den Umbrüchen ihrer Zeit*, Michaela SOHN-KRONTHALER – Willibald HOPFGARTNER – Paul ZAHNER (ur.), Innsbruck – Wien, 2015., 279-302.

[246] Pitanjem roda autorica se bavi u: Jadranka Rebeka ANIĆ – Zilka SPAHIĆ-ŠILJAK, Rod i religija, Sarajevo, 2008.; Jadranka Rebeka ANIĆ, II. Rodna perspektiva – katolička tradicija, u: *Vjernice i građanke*, Zilka SPAHIĆ-ŠILJAK – Jadranka Rebeka ANIĆ (ur.), Sarajevo, 2009., 47-122.; Jadranka Rebeka ANIĆ, *Kako razumjeti rod? Povijest rasprave i različita razumijevanja u Crkvi*, Zagreb, 2011.; Jadranka Rebeka ANIĆ, Gender, Politik und die katholische Kirche. Ein Beitrag zur Dekonstruktion der "Genderideologie", u: *Feministische Theologie in Europa – mehr als ein halbes Leben*. *Ein Lesebuch fuer Hedwig Meyer-Wilmes,* Elżbieata ADAMIAK – Marie-Theres WACKER (ur.), Berlin, 2013., 64-79.; Jadranka Rebeka ANIĆ, Rod, politika i Katolička crkva – Prinos dekonstrukciji „rodne ideologije", u: *Concilium,* 48 (2012.) 4, 29-41.; Jadranka Rebeka ANIĆ – Jadranka BRNČIĆ, Gender and the Croatian Bishops' Conference, u: *Concilium*, 51 (2015.) 51, 121-126.; Jadranka Rebeka ANIĆ, Gender, Gender 'Ideology' and Cultural War: Local Consequences of a Global Idea – Croatian Example, Feminist Theology, 24 (2015.) 1, 7-22.

su odgoj i obrazovanje,[247] starije osobe i marginalizirani u društvu,[248] laici i mladi,[249] kao i neke povijesne osobe.[250]

Martina s. Ana BEGIĆ[251] doktorirala je 2014. godine na Katoličkom bogoslovnom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu. Za analizu su uzeti radovi objavljeni 2014. i 2015. godine. Autorica je objavljivala znanstvene radove i prije stjecanja formalne naobrazbe i doktorata znanosti.[252] S obzirom na zadane kriterije, pronađena su dva znanstvena rada ove autorice, objavljena na hrvatskom jeziku.[253]

Znanstveni rad autorice polazište ima u istraživanju doprinosa moralnoga teologa dr. Andrije Živkovića te, kako sama autorica navodi na početku doktorske disertacije naslovljene *Dr. Andrija Živković moralni teolog u kontekstu svoga vremena*: „Polazimo od

---

[247] O odgoju i obrazovanju u: Jadranka Rebeka ANIĆ, Spolne razlike u religioznosti pod vidom obrazovanja, u: *Bogoslovska smotra*, 78 (2008.) 4, 873-903.; Jadranka Rebeka ANIĆ, Geschlechterdifferenz in der Religiosität unter dem Gesichtspunkt der Bildung, u: *Frauen und Religion*, Márta BODÓ (ur.), Cluj, 2010., 111-148.

[248] Pitanje starijih osoba autorica obrađuje interdisciplinarno u: Jadranka Rebeka ANIĆ – Marija GEIGER ZEMAN – Zdenko ZEMAN – Lynette ŠIKIĆ-MIĆANOVIĆ, New home – last station: everyday life in homes for older persons, u: *Final program: Ageing, Anti-ageing & Ageism. Constructions and politics of being old in Europe,* Klagenfurt, 2015., 15.; Jadranka Rebeka ANIĆ – Marija GEIGER ZEMAN – Zdenko ZEMAN – Lynette ŠIKIĆ-MIĆANOVIĆ, New home – last station: everyday life in homes for older persons, *ESA-RN1 Compilation*, 2015.

[249] Jadranka Rebeka ANIĆ – Peter MIŠČIK, Laien-Frauen-Jugend, u: *Kirche im Aufbruch. Zur pastoralen Entwicklung in Ost(Mittel)Europa - eine qualitative Studie. Gott nach dem Kommunismus*, András MÁTÉ-TÓTH – Pavel MIKLUŠČAK (ur.), Wien, 2001., 151-172.

[250] Autorica piše o Marici Stanković u: Jadranka Rebeka ANIĆ, Kršćanstvo – religija radosti i vedrine. Duhovna baština Marice Stanković (1900.- 1957.), u: *Nova prisutnost: časopis za intelektualna i duhovna pitanja*, V (2007.) 2, 211-225. i Jadranka Rebeka ANIĆ, Gott ist Freude. Das Erbe der Marica Stanković (1900-1957), u: *Archivio per la storia delle donne*, Adriana VALERIO (ur.), Paceco, 2007., 213-229., a u koautorstvu o Josipu Juraju Strossmayeru i Mariji Jurić Zagorki u: Jadranka Rebeka ANIĆ – Gordana BARUDŽIJA, Marija Jurić Zagorka i Josip Juraj Strossmayer, u: *Rodna perspektiva u međureligijskom dijalogu u XXI veku: zbornik radova*, Svenka SAVIĆ – Rebeka ANIĆ (ur.), Novi Sad, 2009., 206-222.

[251] CROSBI Profil: 4836, MBZ: 190444.

[252] Radovi objavljeni prije 2014. godine koji su kategorizirani kao znanstveni: Martina s. Ana BEGIĆ – Luka TOMAŠEVIĆ, Enciklika Caritas in veritate – Ljubav u istini, u: *Služba Božja*, 50 (2010) 2, 161-183.; Martina s. Ana BEGIĆ, Prisutnost i rad dr. Andrije Živkovića na četvrtom Velehradskom kongresu, u: *Riječki teološki časopis*, 18 (2010.) 1, 251-266.

[253] Objavljeni radovi su doktorska disertacija: Martina s. Ana BEGIĆ, *Dr. Andrija Živković moralni teolog u kontekstu svoga vremena*, Zagreb, 2014., te znanstveni članak u zborniku: Martina s. Ana BEGIĆ – Marijan BIŠKUP, Kršćanska etika u spisima nekih hrvatskih dominikanaca, u: *Da istina evanđelja ostane kod vas (Gal 2,5). Zbornik u čast prof. dr. c. Ivana Dugandžića, ofm, povodom 70. godine života*, Mario CIFRAK –Dario TOKIĆ (ur.), Zagreb, 2014., 521-557.

pretpostavke da ćemo na temelju postojeće bibliografije i neobjavljene arhivske građe doći do novih spoznaja koje će omogućiti stvaranje cjelovitog uvida u stvaralaštvo uglednog katoličkog teologa, njegovo značenje u vremenu kada su djela pisana, kao i za naše vrijeme."[254]

Lucija BOLJAT[255] doktorirala je 2014. godine na Fakultetu kanonskoga prava Papinskoga lateranskog sveučilišta u Rimu. Za analizu su uzeti radovi objavljeni 2014. i 2015. godine. Autorica je znanstvene radove objavljivala i prije stjecanja formalne naobrazbe i doktorata znanosti.[256] S obzirom na zadane kriterije, računajući doktorsku disertaciju, pronađeno je šest znanstvenih radova ove autorice objavljenih na hrvatskom jeziku.

Znanstveni rad autorice polazište ima u kanonsko-pravnom području te se znanstveni radovi bave pitanjima ženidbe i braka,[257] a okvir iz kojega se fokusirala na ovo područje daje tema doktorata *Vjernik laik u službi crkvenog suca. Povijesni razvoj, perspektive, problematike*.[258] U znanstvenim radovima autorice prepoznaje se pristup koji polazi od očekivanja s obzirom na kanonsko-pravni okvir koji regulira kršćansku ženidbu

[254] Martina s. Ana BEGIĆ, Dr. Andrija Živković moralni teolog u kontekstu svoga vremena, Zagreb, 2014., 1.

[255] CROSBI Profil: 32086, MBZ: 343931.

[256] Radovi objavljeni prije 2014. godine koji su kategorizirani kao znanstveni: Lucija BOLJAT, Javnost i tajnost postupka proglašenja ništavosti ženidbe, u: *Kanonsko pravo i medicina*, Josip ŠALKOVIĆ (ur.), Zagreb, 2013., 301-310.; Lucija BOLJAT, Koordinacija, suradnja i podređenost crkvenih sudova, u: *Strukturalne pretpostavke sudske vlasti u Crkvi*, Josip ŠALKOVIĆ (ur.), Zagreb, 2012., 91-102.; Lucija BOLJAT, Društva i pokreti u partikularnoj Crkvi, u: *Vjernici, društva, pokreti*, Josip ŠALKOVIĆ (ur.), Zagreb, 2011., 175-190.; Lucija BOLJAT, Postupak Kongregacije za nauk vjere u ispitivanju doktrinâ, u: *Posebni sudski postupci i postupanja*, Josip ŠALKOVIĆ (ur.), Zagreb, 2010., 299-319.; Lucija BOLJAT – Josip ŠALKOVIĆ, Vjernik laik u službi suca na crkvenom sudu, u: *Ništavost ženidbe: procesne i supstantivne teme*, Josip ŠALKOVIĆ (ur.), Zagreb, 2009., 255-275.

[257] Objavljeni znanstveni radovi koji se bave pitanjima ženidbe i braka mogu se pronaći: Lucija BOLJAT, Utjecaj bračnoga ugovora na ništavost ženidbe, u: *Zaručništvo i priprava za ženidbu*, Josip ŠALKOVIĆ (ur.), Zagreb, 2015., 181-212.; Lucija BOLJAT, Bliža priprava za ženidbu i specifične situacije zaručnika, u: *Zaručništvo i priprava za ženidbu*, Josip ŠALKOVIĆ (ur.), Zagreb, 2015., 329-346.; Lucija BOLJAT – Olja BARŠČEVSKI, (Ne)spojivost bračnoga ugovora i dobra suprugâ, u: *Bogoslovska smotra*, 84 (2014.) 2, 283-302.; Lucija BOLJAT – Josip ŠALKOVIĆ, Kanonsko-pravni aspekti priprave za ženidbu i prevencija ništavosti, u: *Bogoslovska smotra*, 85 (2015.) 3, 813-840.

[258] Usp. Lucija BOLJAT, *Vjernik laik u službi crkvenog suca. Povijesni razvoj, perspektive, problematike*, Zagreb, 2014.

i brak. Doprinos njezinih radova razumijevanju Crkve u Hrvatskoj moguće smjestiti u kontekst Crkve primarno kao društveno-povijesne stvarnosti.

Klara ĆAVAR[259] doktorirala je 2001. godine, tako da su za analizu uzeti radovi objavljeni od 2001. do 2015. godine. S obzirom na zadane kriterije, pronađeno je 11 znanstvenih radova ove autorice, od kojih je devet objavljeno na hrvatskom, a dva na talijanskom jeziku. Autorica je na na Papinskom učilištu Urbaniana u Rimu doktorirala radom iz područja ženidbenog prava. Naslov rada je *Matrimonio con esclusione del valore sacramentale nella dottrina e nella giurisprudenza attuali*. Prema podacima navedenima na mrežnoj stranici Sveučilišta u Zadru, doktorska disertacija je objavljena u Sarajevu 2005. godine.[260] Autorica se u znanstvenim radovima bavi pitanjima crkvene ženidbe na način da propituje motivaciju za crkveno vjenčanje i potrebu ispravnosti nakane[261], pitanjem odnosa vjere i nakane te njihove uloge za valjanost sklopljene ženidbe[262], pitanjem ženidbene privole[263] te pitanjem postupka u pretpostavljenoj smrti ženidbenog druga.[264] Od 2008. godine autorica uz teme vezane uz crkvenu ženidbu koje su joj u fokusu, vlastita istraživanja usmjerava prema laicima[265] i njihovom udruživanju u Crkvi,[266]

---

[259] CROSBI Profil: 31099, MBZ: 335991.

[260] Usp. https://tko.unizd.hr/nastavnici/klara-cavar (zadnja provjera 29.4.2020.). Na popisu radova navodi se Klara ĆAVAR, *Matrimonio con esclusione del valore sacramentale nella dottrina e nella giurisprudenza attuali, Estratto di tesi di Dottorato, Pontificia Università Urbaniana*, Sarajevo, 2005.

[261] O navedenim temama autorica piše u: Klara ĆAVAR, Kršćanska ženidba u slučaju isključenja sakramentalnog dostojanstva, u: *Obnovljeni život,* 57 (2002.) 3, 395-406.

[262] O valjanosti sklopljene ženidbe u: Klara ĆAVAR, Vjera i sakrament ženidbe, u: *Vrhbosnensia*, 8 (2004) 2, 305-321.; Klara ĆAVAR, Isključenje sakramentalnosti ženidbe, u: *Ništavost ženidbe: procesne i supstantivne teme*, Josip ŠALKOVIĆ (ur.), Zagreb, 2009.,153-171.

[263] Ženidbenom privolom se autorica bavi u: Klara ĆAVAR, Simulacija ženidbene privole. Problematika kan. 1101, u: *Magister interpresque legis ecclesiae: zbornik u čast fra Velimiru Blaževiću, zaslužnom članu franjevačke provincije Bosne Srebrene i profesoru Franjevačke teologije u Sarajevu, u povodu 70. obljetnice života*, Sarajevo 2006., 67-80.

[264] Vidi u: Klara ĆAVAR, Postupak u pretpostavljenoj smrti ženidbenog druga, u: *Posebni sudski postupci i postupanja*, Josip ŠALKOVIĆ (ur.), Zagreb, 2010., 91-101.

[265] Vidi u: Klara ĆAVAR, Laici u Zakonicima iz 1917. i 1983., u: *Franjo Herman i kodeks iz 1917. Suum cuique tribuere. Zbornik radova Znanstvenog simpozija s međunarodnim sudjelovanjem prigodom 125. obljetnice rođenja Franje Hermana (1882.) i 90. obljetnice proglašenja prvog Kodeksa kanonskog prava (1917.)*, Nikola ŠKALABRIN (ur.), Đakovo, 2008.,187-204.

[266] Vidi u: Klara ĆAVAR, Kanonska konfiguracija Crkvenih pokreta, u: *Vjernici, društva, pokreti*, Josip ŠALKOVIĆ (ur.), Zagreb, 2011.,157-174; Klara ĆAVAR, Vjernička društva – pravo vjernika na udruživanje u Zakoniku iz 1983., u: *Magistra Iadertina,* 9 (2014.), 7-23.

pitanjima povezanim uz razvoj kanonske pravne medicine[267] te pitanjem mira u Starom i Novom zavjetu te u teologiji.[268]

Jasna ĆURKOVIĆ NIMAC[269] doktorirala je 2008. godine. Za analizu su uzeti radovi objavljeni od 2008. do 2015. godine. Autorica je objavljivala znanstvene radove i prije stjecanja formalne naobrazbe i doktorata znanosti.[270] S obzirom na zadane kriterije, pronađeno je 19 znanstvenih radova ove autorice, od kojih je 12 objavljeno na hrvatskom, četiri na engleskom, a tri na talijanskom jeziku. Autorica je na Akademiji Alfonsiana u Rimu doktorirala radom iz područja etike. Naslov rada je *Posttraumatski stresni poremećaj u antropološko-teološkoj perspektivi. Posebna referenca na samoubojstva vojnika nakon rata u Hrvatskoj.*[271] Znanstveni radovi ove autorice bave se pitanjima sjećanja u kontekstu Domovinskoga rata i veterana Domovinskoga rata,[272] identiteta,[273] odnosa medija i pamćenja[274] te pamćenja i nasilja[275]. Uz ovo primarno područje interesa, autorica u

[267] Vidi u: Klara ĆAVAR, Nastanak, definicija i svrha kanonske pravne medicine, u: *Kanonsko pravo i medicina. Izabrana pitanja*, Josip ŠALKOVIĆ (ur.), Zagreb, 2013., 29-50.

[268] Vidi u: Klara ĆAVAR, Pace, u: *Dizionario di Ecclesiologia*, Roma, 2010., 989-996.

[269] CROSBI Profil: 24402; MBZ: 310142.

[270] Radovi objavljeni prije 2008. godine: Jasna ĆURKOVIĆ NIMAC, Vlado Gotovac – Idiot Vječnosti, *Nova Prisutnost: časopis za intelektualna i duhovna pitanja,* 5 (2007.) 2, 133-144.; Jasna ĆURKOVIĆ NIMAC, Tra memoria ed oblio. Alcuni aspetti antropologici ed etici nella costruzione dell'identità, *Studia Moralia,* 44 (2006.) 2, 489-505.

[271] Izvorno je rad napisan talijanskim jezikom *Disturbo postraumatico da stress nella prospettiva antropologico-teologica. Riferimento particolare al suicidio dei soldati dopo la guerra in Croazia.*

[272] Vidi u: Jasna ĆURKOVIĆ NIMAC, Identitet hrvatskog veterana u tjesnacu krivnje i bolnog sjećanja. Interdisciplinarni pristup PTSP-u kao uvod u teološku raspravu, u: *Bogoslovska smotra,* 79 (2009.) 2, 223-245.

[273] Vidi u: Jasna ĆURKOVIĆ NIMAC, Izgradnja identiteta na temelju pamćenja i zaborava, u: *Identitet Like: korijeni i razvitak,* Željko HOLJEVAC (ur.), Zagreb-Gospić: Institut Ivo Pilar, 2009., 607-621.; Jasna ĆURKOVIĆ NIMAC, Religious Identity in Communist Croatia, u: *Social, Cultural, Ethnic, Religious Identities in Communism*, Fagaras, Romania, 2014.; Jasna ĆURKOVIĆ NIMAC, Identiatea religoasă în Croaţia sub regimul communist, u: *Identităţi sociale, culturale, etnice şi religioase în communism*, Cosmin BUDEANCĂ – Florentin OLTEANU (ur.), Făgăras, 2015., 520-528.; Jasna ĆURKOVIĆ NIMAC, Religija kao socijalni kapital u kontekstu sigurnosne politike suvremenog Europskog društva, u: *Bogoslovska smotra,* 1 (2014.) 84, 111-136.

[274] Vidi u: Jasna ĆURKOVIĆ NIMAC, Mediji i pamćenje. Prostetičko pamćenje i njegova uloga i stvaranju nove globalne zajednice, u: *Kultura, društvo, identitet – Europski realiteti*, Osijek, Hrvatska, 2013.

[275] Vidi u: Jasna ĆURKOVIĆ NIMAC, Toward an Ethics of Memory. Is memory the root cause of violence or a path to violence avoidance?, u: *The Ethics of War and Peace*, Maribor, 2014.; Jasna ĆURKOVIĆ NIMAC, An Ethical Outlook on the Influence of Memory on Violence, u: *De Ethica. A Journal of Philosophical, Theological and Applied Ethics,* 2 (2015.) 1, 35-48.

znanstvenim radovima obrađuje teme vezane uz zaslužne pojedince u hrvatskoj prošlosti,[276] jedan se rad bavi etičkim aspektima New Agea,[277] a jedan percepcijom pape Franje u hrvatskom tiskovinama[278] te se nekoliko radova bavi pitanjem etike i književnosti/poezije.[279]

Darija DAMJANOVIĆ BARIŠIĆ[280] doktorirala je 2013. godine na Fakultetu za povijest i kulturnu baštinu Crkve u Rimu (Facoltâ di Storia e Beni Culturali della Chiesa). Za analizu su uzeti radovi objavljeni od 2013. do 2015. godine. Autorica je objavljivala znanstvene radove i prije stjecanja formalne naobrazbe i doktorata znanosti.[281] S obzirom na zadane kriterije, uz doktorsku disertaciju *Povijest ranokršćanske Crkve u Sirmiumu od*

[276] Vidi u: Jasna ĆURKOVIĆ NIMAC, Božo Milanović i etičke implikacije njegova političkog djelovanja, u: *Božo Milanović – Tragovi jedne vizije*, Pazin, 2010.; Jasna ĆURKOVIĆ NIMAC, Religiozna uporišta u liberalnoj ideji Vlade Gotovca = Las consideraciónes religiosas en la idea de Vlado Gotovac, u: *Crkva u svijetu,* 45 (2010.) 1, 56-77.; Jasna ĆURKOVIĆ NIMAC, Božo Milanović i etičke implikacije njegova političkog djelovanja, u: *Nova prisutnost: časopis za intelektualna i duhovna pitanja,* 11 (2013.) 3, 349-365.; Jasna ĆURKOVIĆ NIMAC, Ključne poruke u Dobrilinim poslanicama od 1858. do 1882., u: *Dr. Juraj Dobrila 1812.-1912. i stoljeće Krasne zemlje 1912.-2012.*, Pazin, 2012.; Jasna ĆURKOVIĆ NIMAC, Ključne poruke u Dobrilinim poslanicama od 1858. do 1882., u: *Riječki teološki časopis,* 44 (2015.) 2, 399-416.

[277] Vidi: Jasna ĆURKOVIĆ NIMAC, "Nova etika". Analiza nekih etičkih aspekata New Age pokreta, u: *Obnovljeni život: časopis za religioznu kulturu,* 66 (2011.) 3, 309-323.

[278] Jasna ĆURKOVIĆ NIMAC, Papa Francesco nei quotidiani croati: l'analisi del contenuto dei quotidiani nazionali „Vecernji list" („Evening Gazette") e „Jutarnji list" („Morning Gazette"), u: *Religioni e Società Rivista di scienze sociali della religione,* 81 (2015.) 98-110.

[279] Jasna ĆURKOVIĆ NIMAC, Etička kritika u književnosti. Rasprava između R. Posnera i M. C. Nussbaum o javnoj ulozi književnosti, u: *Filozofska istraživanja,* 32 (2012.) 2, 327-342.; Jasna ĆURKOVIĆ NIMAC, Etika i poezija. „Drevna svađa" u grčkoj filozofiji i njezina moderna recepcija, u: *Bogoslovska smotra,* 82 (2012.) 2, 427-224.; Jasna ĆURKOVIĆ NIMAC, Ethics and Poetry. An "Ancient Quarrel" in Greek Philosophy and its Modern Reception, u: *International Conference "The Power of the Word: Poetry, Theology and Life"*, London, 2011.

[280] CROSBI Profil: 18301, MBZ: 292833.

[281] Radovi objavljeni prije 2013. godine koji su kategorizirani kao znanstveni: Darija DAMJANOVIĆ BARIŠIĆ, Povijesna pozadina arijanskog krivovjerja u Sirmijskoj metropoliji, u: *Diacovensia*, 19 (2011.) 1, 63-74.; Darija DAMJANOVIĆ BARIŠIĆ, Autentične pasije sirmijsko-panonskih mučenika, u: *1700 godina Svetih srijemskih mučenika: zbornik radova s međunarodnog simpozija o 1700. obljetnici Sirmijsko-panonskih mučenika (304.-2004.): zbornik posvećen pokojnom Andriji Šuljaku*, Darija DAMJANOVIĆ (ur.), Đakovo, 2011., 71-90.; Darija DAMJANOVIĆ BARIŠIĆ, Un affresco dalla necropoli dell'antica città romana di Certissia in Croazia. A proposito del cantaro, dei pavoni e degli elementi astrali, u: *Rivista di archeologia Cristiana,* 85 (2009.) 1, 237-260.; Darija DAMJANOVIĆ BARIŠIĆ, O ranokršćanskoj pasiji Četvorice Ovjenčanih (Passio ss. Quattuor Coronatorum), u: *Scrinia Slavonica,* 9 (2009.) 1, 331-350.; Darija DAMJANOVIĆ BARIŠIĆ, Note e osservazioni sul reliquiario d'oro di Pola, u: Il cristianesimo in Istria fra tarda anticita' e alto medioevo. Novita' e riflessioni, Emilio MARIN – Danilo MAZZOLENI (ur.), Citta' del Vaticano, 2009., 233-245.

304. do 582. Prvi mučenici i biskupi, život kršćana u Crkvi,[282] u obzir je uzet i jedan pronađeni znanstveni članak koji se naslanja na doktorsku disertaciju obradom teme starokršćanske sirmijske kršćanske zajednice.[283]

Sanda DOBROVOLJSKI SMOLJO[284] doktorirala je 2015. godine na Papinskom sveučilištu Gregoriana u Rimu, tako da je za analizu uzeta doktorska disertacija *Utjecaj katoličkog identiteta na razvoj kršćanske intersubjektivnosti unutar dinamike katoličkog para*.[285] Prije toga autorica je objavila jedan znanstveni rad na hrvatskom jeziku.[286] S obzirom na primarni interes unutar područja psihologije, autorica se bavi pitanjima razvojne psihologije, duhovnosti i terapijskih procesa. S obzirom na početak znanstvene karijere autorice, može se zaključiti da će se nastaviti u smjeru iščitavanja očekivanja pojedinaca s obzirom na vlastito mentalno i duhovno zdravlje te time dati doprinos razumijevanju Crkve u Hrvatskoj.

Andrea FILIĆ[287] doktorirala je 2012. godine na Katoličkom bogoslovnom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu. Za analizu su uzeti radovi objavljeni od 2012. do 2015. godine. Autorica je objavljivala znanstvene radove i prije stjecanja formalne naobrazbe i doktorata znanosti.[288] S obzirom na zadane kriterije, uz doktorsku disertaciju *Efeška kristološka*

---

[282] Naslov doktorske disertacije je slobodan prijevod s engleskog jezika izvornika: Darija DAMJANOVIĆ BARIŠIĆ, La storia della chiesa paleocristiana a Sirmium dall'anno 304 al 582. I primi martiri ed i vescovi, la vita dei cristiani nella chiesa (The History of the early christian church in Sirmium from 304. to 582. The first martyrs and bishops, the life of Christians in the church), Rim, 2013.

[283] Članak koji je pronađen: Darija DAMJANOVIĆ BARIŠIĆ, Starokršćanska sirmijska zajednica u svjetlu epigrafskih izvora, u: *Crkva u svijetu*, 49 (2014.) 4, 497-512.

[284] CROSBI Profil: 1265, MBZ: 379641.

[285] Doktorska disertacija je pisana talijanskom jezikom i obranjena u Rimu na Papinskom sveučilištu Gregoriana, a naslov glasi: *The influence of Catholic identity on the development of Christian intersubjectivity within the dynamics of the catholic couple.*

[286] Sanda DOBROVOLJSKI SMOLJO, Obitelj – povlašteno mjesto razvijanja zdrave ljudske osobnosti, u: *Izgrađivati zrelu ljudsku osobnost za plodne međuljudske odnose, Zbornik radova Međunarodnog znanstvenog simpozija u Đakovu, 17. – 18. listopada 2014.,* Josip BOŠNJAKOVIĆ (ur.), Đakovo, 2014., 11-28.

[287] CROSBI Profil: 22195, MBZ: 286184.

[288] Radovi objavljeni prije 2002. godine koji su kategorizirani kao znanstveni: Andrea FILIĆ, Povijesno-teološke pretpostavke efeškog raskola [431.] prema djelima Tomislava Janka Šagi-Bunića, Zagreb, 2011.; Andrea FILIĆ, Povijesno-teološki kontekst razvoja kalcedonske diofizitske formule, u: *„Multorum fratrum*

kontroverzija prema djelima T. J. Šagi-Bunića – od raskola (431.) do sjedinjenja (433.) pronađen je jedan objavljeni znanstveni rad na hrvatskom jeziku.[289]

Ana Thea FILIPOVIĆ[290] doktorirala je 2002. godine na Fakultetu odgojno-obrazovnih znanosti Papinskoga salezijanskog sveučilišta u Rimu. Za analizu su uzeti radovi objavljeni od 2002. do 2015. godine. Autorica je objavljivala znanstvene radove i prije stjecanja formalne naobrazbe i doktorata znanosti.[291] S obzirom na zadane kriterije pronađeno je 50 znanstvenih radova ove autorice, od kojih je 35 objavljeno na hrvatskom

vehementissima postulatione et maxime tua iussione compulsus". *Zbornik radova u čast prof. dr. sc. fra Marijanu Mandacu prigodom 70. obljetnice života*, Ivica RAGUŽ (ur.), Split, 2010., 101-134.; Andrea FILIĆ, In memoriam Tomislav Zdenko Tenšek (1. listopada 1943. – 30. kolovoza 2007.), u: *Bogoslovska smotra,* 77 (2007.) 3, 597-601.; Andrea FILIĆ, „Marija prihvaća utjelovljenje Sina Božjega u vjeri" u misli Tomislava Šagi-Bunića, u: *Mater Verbi Incarnati. Marija iz Nazareta prihvaća Sina Božjega u povijesti. Zbornik radova XXI. međunarodnog mariološko-marijanskog kongresa (Hrvatska jezična sekcija), Rim, 4.-8. prosinca 2004.,* Vlado KOŠIĆ (ur.), Zagreb, 2005.; Andrea FILIĆ, Majčinsko lice Božje. Bog je ne samo Otac, nego nas ljubi ljubavlju majke, u: *Marija i Presveto Trojstvo. Zbornik radova Hrvatske sekcije XX. Međunarodnog mariološko-marijanskog kongresa*, Rim, 15.-24. rujna 2000., Zagreb, 2002., 35-56.

[289] Doktorska disertacija je obranjena 2012. godine, a tri godine kasnije izlazi knjiga: Andrea FILIĆ, *Efeška kristološka kontroverzija prema djelima T. J. Šagi-Bunića – od raskola (431.) do sjedinjenja (433.)*, Zagreb, 2015.

[290] CROSBI Profil: 15656, MBZ: 209322.

[291] Ana Thea FILIPOVIĆ, La società multiculturale come sfida per l'insegnamento della religione nelle scuole in Croazia, u: *O Contributo do Ensino Religioso para a Tarefa Educativa Escolar na Europa no Limiar do Terceiro Milénio (The Contribution of Religious Education to the Task of School Education in Europe in the Threshold of the Third Millennium),* Lisabon, 1998.; Ana Thea FILIPOVIĆ, Kako vrednovati u školskom vjeronauku, u: *Kateheza: časopis za vjeronauk u školi, katehezu i pastoral mladih,* 19 (1997.) 2, 108-126.; Ana Thea FILIPOVIĆ, Der Religionsunterricht in den Schulen in Kroatien fünf Jahre nach seiner Wiedereinführung in das kroatische Schulsystem, u: *Identität und Dialog - Grundlegende Voraussetzungen für die religiöse Erziehung an Schulen*, Brixen/Bressanone, Italija, 1996.; Ana Thea FILIPOVIĆ, Religijska pedagogija – disciplina na razmeđu, u: *Kateheza: časopis za vjeronauk u školi, katehezu i pastoral mladih,* 18 (1996.) 3, 196-199.; Ana Thea FILIPOVIĆ, Likovno izražavanje u vjeronaučnoj nastavi, u: *Kateheza: časopis za vjeronauk u školi, katehezu i pastoral mladih,* 18 (1996.) 2, 105-111.; Ana Thea FILIPOVIĆ, Didaktika školskog vjeronauka. Elementi planiranja, u: *Kateheza: časopis za vjeronauk u školi, katehezu i pastoral mladih,* 17 (1995.) 4, 276-285.; Ana Thea FILIPOVIĆ, Načelo korelacije u školskom vjeronauku. Analiza njegove službene provedbe u Njemačkoj od "Zielfelderplana" 1973. do Temeljnog plana 1984. (drugi dio), u: *Kateheza: časopis za vjeronauk u školi, katehezu i pastoral mladih,* 17 (1995.) 3, 202-210.; Ana Thea FILIPOVIĆ, Načelo korelacije u školskom vjeronauku. Analiza njegove službene provedbe u Njemačkoj od "Zielfelderplana" 1973. do Temeljnog plana 1984. (prvi dio), u: *Kateheza: časopis za vjeronauk u školi, katehezu i pastoral mladih,* 17 (1995.) 2, 108-119.; Ana Thea FILIPOVIĆ, Prijateljstvo u Četvrtom evanđelju i njegovo značenje za katehezu, u: *Biblija u katehezi*, Marko PRANJIĆ (ur.), Zagreb, 1992., 104-124.; Ana Thea FILIPOVIĆ, Prijateljstvo u četvrtom evanđelju i njegovo značenje za katehezu, u: *Kateheza. časopis za vjeronauk u školi, katehezu i pastoral mladih,* 10 (1988.) 1, 5-24.

jeziku, 11 na njemačkom[292], dva na talijanskom[293], jedan na francuskom[294] i jedan na engleskom jeziku[295]. Autorica je na Odsjeku za pastoral mladih i katehetiku Fakulteta

[292] Znanstveni radovi objavljeni na njemačkom jeziku: Ana Thea FILIPOVIĆ, Der Religionsunterricht als Einladung. Einblicke aus der Unterrichtsforschung, u: *Aufbruch an die Peripherie des Christentums. Der Religionsunterricht als eine Einladung*, Prag, 2014.; Ana Thea FILIPOVIĆ, Der/Die Andere als Gabe. Das christliche Verständnis von Freundschaft und die Konsequenzen für Pastoral und Diakonie der Kirche, u: *Friendship with the Other. Religions – Relationships – Attitudes / Freundschaft mit der/dem Anderen. Religionen – Beziehungen- Einstellungen*, Gniezno, 2014.; Ana Thea FILIPOVIĆ, Wie spricht man von Leid und Hoffnung im Religionsunterricht? Analyse des Diskurses und der geschlechtsspezifischen Implikationen in den Schulbüchern für den katholischen Religionsunterricht in Kroatien, u: *And God will Wipe away all Tears from their Eyes. A Theological Approach to the Suffering and Hopes of Women / Gott wird jede Träne von ihren Augen abwischen. Theologische Annäherungen an Leid und Hoffnung von Frauen*, Jadranka Rebeka ANIĆ – Ana Thea FILIPOVIĆ – Katica KNEZOVIĆ – Lynette ŠIKIĆ-MIĆANOVIĆ (ur.), Zagreb, 2013., 63-74.; Ana Thea FILIPOVIĆ, Umgang mit Religiosität und Areligiosität in der Schule der ehemals kommunistischen Länder, u: *Gutes (Über)leben in Institutionen: Hindernisse, Herausforderungen, Strategien (Jahrestagung der Religionspädagoginnen der ESWTR)*, Frankfurt (Hofheim im Taunus bei Frankfurt am Main), 2012.; Ana Thea FILIPOVIĆ, Der Religionsunterricht in öffentlichen Schulen in Europa. Modelle und Entwicklungen als Indikatoren für die gesellschaftliche Bedeutung des Glaubens und die Anfrage an Theologie und Kirche, u: *Nova prisutnost: časopis za intelektualna i duhovna pitanja,* 9 (2011.) 1, 137-152.; Ana Thea FILIPOVIĆ, Die Frauen in der Kirche in Kroatien – Un/Zufrieden mit ihrer Lage? Auto/Perzeption der Frauen und Männer bezüglich der Un/Gleichberechtigung von Frauen und Männern in der Kirche in Kroatien als Beispiel aus Mittel- und Osteuropa, u: *Frauen und Religion*, Márta BODÓ (ur.), Cluj-Napoca, 2010., 81-110.; Ana Thea FILIPOVIĆ, Der Religionsunterricht in öffentlicher Schule als Indikator für die Bedeutung von Glaube und Theologie in der Gesellschaft, u: *Theology at the crossroads of academy, church and society (Regional Conference of the European Society for Catholic Theology)*, Dubrovnik, Hrvatska, 2010.; Ana Thea FILIPOVIĆ, Die Frauen in den Kirchen in Kroatien - un/zufrieden mit ihrer Lage? Auto/Perzeption der Frauen und Männer bezüglich der Un/Gleichberechtigung von Frauen und Männern in den Kirchen in Kroatien, u: *Feministische Theologie – Gender – Religionspädagogik: Unterscheidungen, Diskurse, Klärungen*, Mainz, 2008.; Ana Thea FILIPOVIĆ, Die Frauen in den Kirchen in Kroatien - un/zufrieden mit ihrer Lage? Auto/Perzeption der Frauen und Männer bezüglich der Un/Gleichberechtigung von Frauen und Männern in den Kirchen in Kroatien – als Beispiel aus Mittel – und Osteuropa, u: *Contribution of women in shaping the spiritual features of a unified Europe. Past experiences that shape the present and the future*, Cluj, Rumunjska, 2008.; Ana Thea FILIPOVIĆ, Zur Bedeutung von Werk und Person Adolf Exelers (1926-1983), u: *Glauben macht lebendig*, Gottfried BITTER – Norbert METTE (ur.), Muenchen, 2006., 17-31.

[293] Znanstveni radovi objavljeni na talijanskom jeziku: Ana Thea FILIPOVIĆ, Gli insegnanti/le insegnanti di religione in Croazia fra l'appartenenza ad una Chiesa tradizionale e una società in progressiva secolarizzazione, u: *Enseñanza de la religión y cohesión social en Europa – Propuestas para la formatión del profesorado (XV. Forum Europeo para la Enseñanza Religiosa Escolar)*, Madrid, 2012.; Ana Thea FILIPOVIĆ, L'insegnamento di religione nella scuola pubblica come indicatore per l'importanza di fede e teologia nella società, u: *XIV. sessione del Forum Europeo per l'insegnamento scolastico della religione: L'educazione a servizio della civiltà dell'amore*, Rim, 2010.

[294] Znanstveni rad objavljen na francuskom jeziku: Ana Thea FILIPOVIĆ, Adolf Exeler (1926-1983), u: *Les grandes signatures de la catéchèse du XXe siècle à nos jours. Tome 2*, Henri DERROITTE (ur.), Bruxelles, 2014., 357-367.

[295] Znanstveni rad objavljen na engleskom jeziku: Ana Thea FILIPOVIĆ, (Auto)Perception by Women and Men of their Position in the Church in Croatia, u: *Gender and Religion in Central and Eastern Europe*, Elzbieta ADAMIAK – Malgorzata CHRZASTOWSKA – Charlotte METHUEN – Sonia SOBKOWIAK (ur.), Poznan, 2009., 189.-212.

odgojno-obrazovnih znanosti Papinskoga salezijanskog sveučilišta u Rimu doktorirala temom *Vjerski odgoj kao pomoć očovječivanju. Istraživanje religijske pedagogije Adolfa Exelera*.[296] Autorica se u kontekstu primarnoga područja religijske pedagogije i katehetike bavi temama vjeronauka kao nastavnoga predmeta u odgojno-obrazovnom sustavu, religijskom pedagogijom i katehetkikom iz perspektive međureligijskoga dijaloga, multikulturalnosti i odnosa prema spolovima, a kontinuirano se bavi pitanjem rodne jednakosti.

Jasenka FRELIH[297] doktorirala je 2009. godine, tako da su za analizu uzeti radovi objavljeni od 2009. do 2015. godine. Tema doktorske disertacije obranjene na Katoličkom bogoslovnom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu naslovljena je *Schopenhauerovo utemeljenje filozofskog sustava mišljenja. Etičko-estetska rasprava*. S obzirom na zadane kriterije, računajući doktorsku disertaciju, pronađeno je pet znanstvenih radova. U dva rada autorica nastavlja obrađivati temu Schopenhauera,[298] jedan rad prikaz je knjige[299] te jedan rad istražuje pitanje pravednosti iz specifične filozofske perspektive.[300] S obzirom na temeljni interes autorice za Schopenhauerovu filozofsku misao, u strukturalnom se smislu radovi mogu smjestiti više prema sjećanju, ali se u njima prepoznaje određeno očekivanje s obzirom na misaonu podlogu na kojoj radovi nastaju.

Silvana FUŽINATO[301] doktorirala je 2014. godine na Teološkom fakultetu Papinskoga sveučilišta Gregoriana u Rimu. Za analizu su uzeti radovi objavljeni 2014. i

---

[296] Disertacija je objavljena na njemačkom jeziku: Ana Thea FILIPOVIĆ, *Religiöse Erziehung als Hilfe zur Menschwerdung. Eine Untersuchung zur Religionspädagogik Adolf Exelers (1926-1983)*, Münster, 2004.

[297] CROSBI Profil: 31140, MB: 335875.

[298] Usp. Jasenka FRELIH, Utjecaj Arthura Schopenhauera na književnost i umjetnost, u: *Nova prisutnost: časopis za intelektualna i duhovna pitanja*, 11 (2013.) 1, 57-72; Jasenka FRELIH, Schopenhauerova kritika Kantove etike, u: *Filozofska istraživanja*, 30 (2010.) 4, 649-654.

[299] Usp. Jasenka FRELIH, Boško Pešić, Danijel Tolvajčić (ur.): Filozofija egzistencije Karla Jaspersa, Zagreb, Hrvatsko društvo „Karl Jaspers", 2013, 267 str., u: *Nova prisutnost: časopis za intelektualna i duhovna pitanja*, 11 (2013.) 3, 484-485.

[300] Usp. Jasenka FRELIH, Nozickovo rješenje za postizanje opće pravednosti, u: *Obnovljeni život: časopis za filozofiju i religijske znanosti*, 69 (2014.) 4, 461-470.

[301] CROSBI Profil: 33007, MBZ: 350712.

2015. godine. Uz doktorsku disertaciju naslova *Između vjere i nevjere: egzegetske i teološka studija Iv 5 u komunikativnoj perspektivi,*[302] a s obzirom na zadane kriterije, pronađena su još četiri objavljena znanstvena rada. Autorica je objavljivala znanstvene radove i prije stjecanja formalnoga stupnja doktorice znanosti.[303] Tri objavljena znanstvena teksta pisana su hrvatskom jezikom, a jedan je napisan talijanskim jezikom. Doktorska disertacija je izvorno pisana talijanskim jezikom. U perspektivi Novoga zavjeta kao temeljnoga interesnog područja autorice, u objavljenim znanstvenim radovima problematizira pitanja posvećenog života,[304] milosrđa i suda[305] te radosti.[306]

Jadranka GARMAZ[307] doktorirala je 2002. godine na Teološkom fakultetu Sveučilišta u Innsbrucku. Za analizu su uzeti radovi objavljeni od 2002. do 2015. godine. S obzirom na zadane kriterije, pronađeno je 29 znanstvenih radova ove autorice, od kojih je 25 objavljeno na hrvatskom jeziku, a četiri na njemačkom. Treći dio doktorske disertacije autorice objavljen je 2003. godine pod nazivom *Je li euharistijska tajna bitna za život? Osnove euharistijske kateheze u crkvenom kontekstu Hrvatske.*[308] Ovom temom se autorica nastavlja baviti i dalje te objavljuje nekoliko znanstvenih radova vezanih uz

---

[302] Prijevod na hrvatski jezik je slobodan na temelju engleskoga, a izvorno se doktorska disertacija u bazi CROSBI vodi: Silvana FUŽINATO, *Tra fede e incredulità: studio esegetico-teologico di Gv 5 in chiave comunicativa* (Between faith and disbelief: exegetical and theological study of Jn 5 in communicative perspective), Roma, 2014.

[303] Radovi objavljeni prije 2014. godine koji su kategorizirani kao znanstveni: Silvana FUŽINATO, Il giudizio in Gv 9, 39-41. Pragmatica e intertestualità (The judgment in Jn 9:39-41. Pragmatic and intertextuality), u: *Convivium assisiense. Ricerche dell'Istituto Teologico e dell'Istituto Superiore di Scienze Religiose di Assisi,* XVII (2015.) 2, 69-93.; Silvana FUŽINATO, Bogu posvećeni život u Novom zavjetu, u: *Diacovensia*, 23 (2015.) 4, 411-424.; Silvana FUŽINATO, Radost u Novom zavjetu. Dar i odgovornost kao konstitutivne značajke spasenjske radosti, u: *Posvećeni život*, 20-21 (2015.) 37-38, 7-19.; Silvana FUŽINATO, Milosrđe i sud (Iv 9), u: *Posvećeni život*, 20-21 (2015.) 37-38, 64-78.

[304] Usp. Silvana FUŽINATO, Milosrđe i sud (Iv 9), u: *Posvećeni život*, 20-21 (2015.) 37-38, 64-78.

[305] Usp. Silvana FUŽINATO, Il giudizio in Gv 9, 39-41. Pragmatica e intertestualità (The judgment in Jn 9:39-41. Pragmatic and intertextuality), u: *Convivium assisiense. Ricerche dell'Istituto Teologico e dell'Istituto Superiore di Scienze Religiose di Assisi,* XVII (2015.) 2, 69-93.

[306] Silvana FUŽINATO, Radost u Novom zavjetu. Dar i odgovornost kao konstitutivne značajke spasenjske radosti, u: *Posvećeni život*, 20-21 (2015.) 37-38, 7-19.

[307] CROSBI Profil: 21435, MBZ: 258453.

[308] Usp. Jadranka GARMAZ, *Ist das eucharistische Geheimnis lebensrelevant ? Grundlagen einer Eucharistiekatechese im ekklesiologischen Kontext Kroatiens,* Der dritte Teil der Dissertation zur Erlangung des akademischen Grades einer „Doktorin der Theologie" an der Theologischen Fakultät der Leopold Franzens Universität Innsbruck, Zagreb, 2003.

euharistiju, odnosno euharistijsku katehezu.[309] Veliki broj znanstvenih radova autorice posvećen je vjeronauku u školi i temama povezanim uz vjeronauk u školi[310], kao što su kateheza, odgoj u vjeri, vjeroučitelji, HNOS, metodika. Ostale teme koje autorica obrađuje promišljane su iz religiozno-pedagoške i katehetske pozicije.[311]

---

[309] Usp. Jadranka GARMAZ, Euharistijska kateheza- bit i pretpostavke, u: *Crkva u svijetu,* 38 (2003.) 2, 208-240.; Jadranka GARMAZ-MRČELA, Eucharistiekatechese im ekklesiologischen Kontext Kroatiens; Ergebnisse eines Forschungsprozesses, u: *Vom Leben herausgefordert. Praktisch-theologisches Forschen als Kommunikativer Prozess*, Matthias SCHARER – Martina KRAML (ur.), Mainz, 2003., 65-73.; Jadranka GARMAZ, Euharistijski temelji i ekleziološke pretpostavke suradnje župnika i vjeroučitelja, u: *Kateheza: časopis za vjeronauk u školi, katehezu i pastoral mladih,* 27 (2005.) 3, 193-206.; Jadranka GARMAZ – Martina KRAML, *Živjeti od Euharistije*, Zagreb, 2009.; Jadranka GARMAZ – Martina KRAML, *Živjeti od euharistije. Elementi euharistijske kateheze*, Zagreb, 2010.; Jadranka GARMAZ – Karla IVANČIĆ – Jasna MIJATOVIĆ, Euharistija i obitelj u svijetlu kateheze, u: *Služba Božja: liturgijsko-pastoralna revija*, 52 (2012.) 2, 210-238.; Jadranka GARMAZ – Matthias SCHARER, Pitanje odnosa prema žrtvi u euharistijskoj katehezi na njemačkom i hrvatskom govornom području, u: *Antropološka i religiozna dimenzija žrtve. Zbornik radova XVIII. međunarodnoga znanstvenog skupa, Split, 25. i 26. listopada 2012.*, Nikola BIŽACA – Jadranka GARMAZ (ur.), Split, 2013., 239-266.

[310] Usp. Jadranka GARMAZ – Matthias SCHARER, Pitanje odnosa prema žrtvi u euharistijskoj katehezi na njemačkom i hrvatskom govornom području, u: *Antropološka i religiozna dimenzija žrtve. Zbornik radova XVIII. međunarodnoga znanstvenog skupa, Split, 25. i 26. listopada 2012.*, Nikola BIŽACA – Jadranka GARMAZ (ur.), Split, 2013., 239-266.; Jadranka GARMAZ, Biblijska didaktika u osnovnoškolskom vjeronauku, u: *Crkva u svijetu*, 45 (2007.) 4, 561-628.; Jadranka GARMAZ, Izazovi HNOS-a: projektna nastava u vjeronauku, u: *Crkva u svijetu*, 41 (2006.) 2, 166-192.; Jadranka GARMAZ, Uloga vjeronauka u njegovanju zavičajne baštine prema HNOS-u, u: *Obnovljeni život: časopis za religioznu kulturu*, 63 (2008.) 1, 83-96.; Jadranka GARMAZ, Medijska pedagogija u vjeronauku i katehezi: kriteriji izbora i načini korištenja nekih suvremenih medija, u: *Crkva u svijetu,* 45 (2010.) 3, 310-332.; Matthias SCHARER – Jadranka GARMAZ, Stvaranje i/ili evolucija. Izazovi za odgoj u vjeri, u: *Kršćanstvo i evolucija, Zbornik radova 15. teološkog simpozija*, Nikola BIŽACA – Josip DUKIĆ – Jadranka GARMAZ (ur.), Split, 2010., 161-190.; Jadranka GARMAZ, NOK i vjeronauk: religiozna kompetencija u vjeronauku, u: *Crkva u svijetu*, 47 (2012.) 4, 427-451.; Jadranka GARMAZ – Petar KOMLJENOVIĆ, Jesus in Narnia. Narrative Katechese im Werk von C.S. Lewis/ Jesus in Narnia. Narrative catechesis in the works of C.S. Lewis, u: *The Person and the Challenges*, 5 (2015.) 1, 41–62.; Jadranka GARMAZ – Kristina VUKUŠIĆ, Neke značajke vjeroučiteljeve duhovnosti, u: *Služba Božja*, 55 (2015.) 1, 87-103. ; Jadranka GARMAZ – Matthias SCHARER, *Učenje vjere. Kako osmisliti i voditi proces učenja vjere? Komunikativnoteološka koncepcija*, Zagreb, 2014.
Jadranka GARMAZ, Zavičajna, kulturna i duhovna baština u vjeronauku prema NOKu, u: *Kultovi, mitovi i vjerovanja u Zagori. Zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog 14. prosinca 2012. u Unešiću*, Vicko KAPITANOVIĆ (ur.), Split, 2013., 293-307.; Jadranka GARMAZ, Neka pitanja o odgoju vjere u (poslije)koncilskim Dokumentima, u: *Teološki simpozij „50. obljetnica svečanog otvaranja i početka Drugoga Vatikanskog koncila (1962.-2012.)" Zagreb, 15.-17. studenoga 2012. Zbornik radova*, Tonči MATULIĆ – Mario CIFRAK – Ružica RAZUM – Nenad MALOVIĆ – Andrea FILIĆ (ur.), Zagreb, 2015, 445-457.; Jadranka GARMAZ, Odgoj vjere u obitelji prema Hrvatskoj teološkoj periodici od 1994.-do 2014. godine u: *Bogoslovska smotra*, 85 (2015.) 3, 841-853.

[311] Usp. Jadranka GARMAZ, Teolog laik u Crkvi i društvu, u: *Mjesto i uloga teologije u Crkvi i društvu*. *Zbornik radova teološkog simpozija*, Nediljko Ante ANČIĆ – Nikola BIŽACA (ur.), Split, 2004., 251-300.; Jadranka GARMAZ, Solidarnošću i služenjem ususret svijetu (GS 1-4), u: *Svijetu ususret*, Nediljko Ante ANČIĆ – Tonči MATULIĆ (ur.), Split, 2007., 157-176.; Jadranka GARMAZ, Prezbiter – služitelj i voditelj župne zajednice, u: *Bogoslovska smotra,* 80 (2010.) 3, 829-846.; Jadranka GARMAZ – Ana MARČINKO, Studentski katolički centar Palma – SKAC u službi mladih, u: *Unapređenje kvalitete života djece i mladih.*

Znanstveni radovi autorice uglavnom su usmjereni prema budućnosti, što proizlazi primarno i iz područja kojm se bavi, bilo da je riječ o didaktici[312], nastavi[313] ili župnoj katehezi.[314]

Veronika Nela GAŠPAR[315] doktorirala je 2000. godine na Teološkom fakultetu Papinskoga svučilišta Gregoriana u Rimu. Za analizu su uzeti radovi objavljeni od 2000. do 2015. godine. S obzirom na zadane kriterije, pronađeno je 29 znanstvenih radova ove autorice, od kojih je 24 objavljeno na hrvatskom jeziku, četiri na talijanskom i jedan na engleskom jeziku. Doktorska disertacija pod naslovom *Pneumatološka kristologija kod nekih postkonciliarnih autora (1965. – 1995.). Status questionis i perspektive* izvorno je pisana talijanskim jezikom.[316] Pneumatologija je tema autorice i u kasnijim radovima.[317]

Zbornik radova, Milena NIKOLIĆ (ur.), Tuzla, 2013., 855-866.; Jadranka GARMAZ – Zdenka MRDEŠA ROGULJ, Neka načela u komunikaciji s bolesnikom, u: *Služba Božja*, 53 (2013.) 3-4, 319-333.; Jadranka GARMAZ – Sabina MARUNČIĆ, Katehetske inicijative mons. Frane Franića u duhu postkoncilske obnove, u: *Obnovljeni život,* 68 (2013.) 4, 519-532.; Jadranka GARMAZ – Mladen PARLOV, Blažena Djevica Marija pred mladima, u: *Crkva u svijetu*, 50 (2015.) 4, 580-592.; Jadranka GARMAZ – Hannah Anita SCHULZ – Ante VUČKOVIĆ, Spott und Anerkennung. Verletzende und heilende Aspekte der Sprache am Beispil von Lukas 23, u: *Anders gemeinsam-gemeinsam anders in Ambivalenzen lebendig kommunizieren, Kommunikative Theologie 18*, Maria JUEN – Gunter PRUELLER-JAGENTEUFEL – Johanna RAHNER – Zekirija SEIDINI (ur.), Gruenewald, 2015., 183-196.

[312] Usp. Jadranka GARMAZ, Sadržajni aspekti didaktike školskog vjeronauka, u: *Crkva u svijetu*, 40 (2005.) 3, 279-302. Članak se bavi didaktikom školskoga vjeronauka iz različitih perspektiva: sadržajno, u odnosu na druge discipline, na vjeronauk u školi. Zaključci koji se iznose u knjizi *Učenje vjere. Kako osmisliti i voditi proces učenja vjere? Komunikativnoteološka koncepcija, usmjereni su prema poboljšanju kvalitete nastave vjeronauka.*

[313] Usp. Jadranka GARMAZ, Izazovi HNOS-a: projektna nastava u vjeronauku, u: *Crkva u svijetu*, 41 (2006.) 2, 166-192. Članak govori o projektnoj nastavi i novim metodama rada koje su povezane s HNOS-om (2005./2006.). Indirektno je usmjeren prema očekivanjima koja Crkva može imati od vjeronauka u školi.

[314] Usp. Jadranka GARMAZ – Karla IVANČIĆ – Jasna MIJATOVIĆ, Euharistija i obitelj u svijetlu kateheze, u: *Služba Božja: liturgijsko-pastoralna revija*, 52 (2012.) 2, 210-238. Članak je usmjeren na budućnost s obzirom da se nude modeli organizacije vjerničkih zajednica koji bi doprinijeli izgradnji Crkve (horizontalno i vertikalno).

[315] CROSBI Profil: 21436, MBZ: 258045.

[316] Izvorni naziv doktorske disertacije: Nela GAŠPAR, *Cristologia pneumatologica in alcuni autori postconciliari (1965-1995). Status questionis e prospettive* (*Pneumatological Christology in some postconcounsil autors. Status question e prospettive*), Rim, 2000.

[317] Usp. Nela GAŠPAR, Ruah u kršćanskoj pneumatologiji, u: *Stari zavjet – vrelo vjere i kulture. Zbornik radova znanstvenog simpozija*, Ivan ŠPORČIĆ (ur.), Rijeka – Zagreb, 2004., 281-299.; Nela GAŠPAR, Pneumatološki vid Utjelovljenja, u: *Mater Verbi Incarnati. Marija iz Nazareta prihvaća Sina Božjega u povijesti*, Vlado KOŠIĆ (ur.), Zagreb, 2005., 61-81.; Nela GAŠPAR – Damir ŠEHIĆ, "Veliki pneumatolog Zapada" – Aurelije Augustin, u: *Riječki teološki časopis*, 20 (2012.) 2, 321-350.; Nela GAŠPAR, *Teološki govor o Duhu Božjemu. Od vječnosti do čovječnosti*, Zagreb, 2012.

Iz perspektive dogmatske teologije autorica se bavi specifičnim temama, kao što su npr. sakramenti,[318] kao i aktualnim temama poput ljudskoga zdravlja.[319] Skupinu radova čine oni znanstveni radovi koji se bave propitivanjem aktualnosti teologije u kontekstu specifičnih tema ili autora.[320]

---

[318] Usp. Nela GAŠPAR, Problematika redoslijeda sakramenata inicijacije. Jedinstvo u različitosti dvaju sakramenata (krštenja i potvrde), u: *Bogoslovska smotra*, 79 (2009.) 3, 563-581.; Nela GAŠPAR, Euharistija – izvor, vrhunac i središte kršćanskog života (Benedikt XVI.), u: *Riječki teološki časopis*, 18 (2010.) 1, 37-50.

[319] Usp. Nela GAŠPAR, Zdravlje i spasenje u kršćansko-teološkoj perspektivi, u: *6. Lošinjski dani bioetike*, Hrvoje JURIĆ (ur.), Zagreb, 2007., 73-73.; Nela GAŠPAR, Odnos zdravlja i religije u postmodernoj, u: *Vječno u vremenu. Zbornik u čast mons. prof. dr. sc. Ivana Devčića, riječkog nadbiskupa*, Aleksandra GOLUBOVIĆ – Iris TIČAC (ur.), Zagreb – Rijeka, 2010., 165-181.; Nela GAŠPAR – Ivan PERKOVIĆ, O zdravlju i religiji u suvremenom društvu, u: *Jahr – Godišnjak Katedre za društvene i humanističke znanosti u medicini Medicinskog fakulteta Sveučilišta u Rijeci,* 1 (2010.) 2, 284-296.; Nela GAŠPAR – Zoran ZORIČIĆ i dr., Intensity of Posttraumatic Stress Disorder Symptoms in relation to Alcohol Use in War Veterans – Experiences from Bosnia-Hercegovina, *Alcoholism,* 45 (2009.) 2, 95-105.

[320] Usp. Nela GAŠPAR, Čovjek postmoderne – tragalac za božanskim?, u: *O čovjeku i Bogu*, Franjo Emanuel HOŠKO (ur.), Zagreb – Rijeka, 2005., 37-54.; Nela GAŠPAR, Teološke perspektive za XXI. stoljeće, u: *Filozofska istraživanja*, 26 (2006.) 4, 985-996.; Nela GAŠPAR, Teologija ljudske djelatnosti u "Gaudium et spes" i poslijekoncilskoj recepciji. Čovjekov udio u oblikovanju svijeta, u: *Bogoslovska smotra*, 76 (2006.) 1, 81-102.; Nela GAŠPAR, Rahnerovo poimanje teologije kao znanosti o otajstvu, u: Djelatna Crkva, Franjo Emanuel HOŠKO (ur.), Zagreb – Rijeka, 2008., 255-270.; Nela GAŠPAR, Božje samopriopćenje – Rahnerovo polazište za sistematsko shvaćanje Trojstva, u: *Za tragovima Božjim. Teološka traganja Karla Rahnera i Hans Urs von Balthasara*, Ivica RAGUŽ (ur.), Đakovo, 2007., 91-113.; Nela GAŠPAR, Il dogma cristologico nella tradizione scritta (con le parole) e nella tradizione "non scritta" (con i colori) (Cristological dogma in the written tradition (in words) and non-written tradition (at the picture)), u: *Ikon. Časopis za ikonografske studije*, 1 (2008.) 1, 65-78.; Nela GAŠPAR, Zadaća i perspektive teologije nade u globalnom svijetu, u: *Riječki teološki časopis*, 16 (2008.) 1, 111-130.; Nela GAŠPAR, Nasilje među religijama i "memoria passionis". Međureligijski dijalog umjesto nasilja, u: *Riječki teološki časopis*, 16 (2008.) 2, 413-430.; Nela GAŠPAR, Isusovo krštenje – početak javnog djelovanja, u: *Teološko promišljanje o knjizi "Isus iz Nazareta" Josepha Ratzingera /Benedikta XVI.*, Ivica RAGUŽ (ur.), Zagreb, 2009., 93-106. ; Nela GAŠPAR, Gesu Cristo - l'agnelo pasquale (Jesus Christ - The Passover Lamb), u: *Ikon. Časopis za ikonografske studije*, 2 (2009.) 2, 31-38.; Nela GAŠPAR, Pitanje o smislu života i otajstvo patnje. Čovjek kao biće zajednitšva (animal amorosum), u: *Suicid i duhovnost*, Đulijano LJUBIČIĆ – Anđela JELIČIĆ (ur.), Rijeka, 2010., 117-128.; Nela GAŠPAR, (Ne)razumljivost teološkoga govora u suvremenom svijetu, u: *Bogoslovska smotra*, 81 (2011.) 3, 647-674.; Nela GAŠPAR, Nužnost transcendentnog utemeljenja solidarnosti među ljudima, u: *Multorum fratrum vehementissima postulatione et maxime tua iussione compulsus. Zbornik radova u čast prof. dr. sc. fra Marijanu Mandacu prigodom 70. obljetnice života*, Ivica RAGUŽ (ur.), Split, 2010., 251-266.; Nela GAŠPAR, Filozofija i teologija pred izazovima suvremene gnoze, u: *Riječki teološki časopis*, 20 (2012.) 2, 201-226.; Nela GAŠPAR – Richard PAVLIĆ, "Raj duše" je marijanski molitvenik na prijelazu Srednjega vijeka u Novi vijek, u: *Nastanak zapadnohrvatske franjevačke pokrajine Bosne-Hrvatske prije 500 godina*, Franjo HOŠKO (ur.), Rijeka, 2015., 145-156.; Nela GAŠPAR, Teološko poimanje mučeništva, u: *Mučeništvo i mučenički tragovi kroz hrvatsku prošlost. Zbornik radova s međunarodnom znanstvenog skupa održanog u Zagrebu 13. ožujka 2014. godine*, Mile BOGOVIĆ (ur.), Zagreb, 2015., 43-62.; Nela GAŠPAR – Martin KAJTAZI, Benedikt XVI. o vjeri, razumu i smislu kršćanskog života, u: *Riječki teološki časopis*, 22 (2014.) 2, 463-490.; Nela GAŠPAR, Le apparizioni mariane nel nostro tempo. Il significato e i criteri del discernimento nella teologia (Marian Apparitions in Our Time: the Meaning and Criteria for Discernment in Theology), u: *Ikon. Časopis za ikonografske studije*, 6 (2013.) 6, 17-27.

Anna Maria GRÜNFELDER[321] doktorirala je na Sveučilištu Leopold-Franzens u Innsbrucku 1974. godine. S obzirom na zadane kriterije pronađeno je 10 znanstvenih radova, od kojih je osam objavljeno na hrvatskom, a dva na njemačkom jeziku. Autorica je u Hrvatskoj objavljivala znanstvene radove i prije 1990. godine.[322] Veći broj radova bavi se temama koje nemaju teološku dimenziju već ih obrađuje kao povjesničarka,[323] a dva rada teološki obrađuju pitanje feminizma.[324] U radovima je naglašeno očekivanje u percepciji i recepciji Katoličke Crkve prema feminističkim idejama, a Crkvu se promatra kao društveno-povijesnu datost koja treba odgovoriti na izazove vremena.

Kata Amabilis JURIĆ[325] doktorirala je 2013. godine na Katoličkom bogoslovnom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu. Za analizu su uzeti radovi objavljeni od 2013. do 2015. godine. Autorica je objavljivala stručne radove prije stjecanja formalne naobrazbe i doktorata znanosti.[326] S obzirom na zadane kriterije u obzir se uzima doktorska disertacija

---

[321] O autorici nisu pronađeni podaci u bazi CROSBI, niti evidencija MBZ. Zadnja provjera je napravljena 22.4.2020.

[322] Usp. Annamaria GRÜNFELDER, Mulieris dignitatem — dokumenat koji stvara dvojbe, u: *Obnovljeni život*, 44 (1989.) 3-4, 294-307.; Anna Maria GRÜNFELDER, Živjeti pravedno i istinito" Manès Sperber i zagrebački ljevičarski intelektualci, u: *Časopis za suvremenu povijest*, 21 (1989.) 1-3, 63-85.; Annamaria GRÜNFELDER, Žene u Crkvi između razočaranja i nade, u: *Bogoslovska smotra*, 57 (1988.) 3-4, 240-253.; Annamaria GRÜNFELDER, Feministička teologija ili "smrt patrijarhalnoga Boga?", u: *Bogoslovska smotra,* 58 (1988.) 1, 29-60.; Anna Maria GRÜNFELDER, Senjski kapetan Kaspar Raab i senjski uskoci (1576—1585), u: *Senjski zbornik: prilozi za geografiju, etnologiju, gospodarstvo, povijest i kulturu*, 9 (1982.) 1, 163-181.

[323] Anna Maria GRÜNFELDER, Međimurje u izbjegličkoj krizi u osvitu Drugoga svjetskog rata, u: *Podravina: časopis za multidisciplinarna istraživanja*, 8 (2009.) 16, 115-140.; Ana Maria GRÜNFELDER, *U radni stroj velikoga njemačkog Reicha*, Zagreb, 2007.; Anna Maria GRÜNFELDER, Drava - izvor sukoba u prošlosti – meta europske suradnje u sadašnjosti i budućnosti, u: *Podravina: časopis za multidisciplinarna istraživanja*, 5 (2006.) 10, 50-73.; Anna Maria GRÜNFELDER, Nepoznati aspekti nacionalsocijalizma: prinudni i robovski radnici i radnice iz podravskog prostora, u: *Podravina: časopis za multidisciplinarna istraživanja*, 4 (2005.) 8, 83-105.; Anna Maria GRÜNFELDER, Karte kao izvori za proučavanje senjskih uskoka, u: *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu*, 32-33 (2000.) 1, 355-363.
Annamaria GRÜNFELDER, Theologie und Geschichtlichkeit. Die Frage nach dem historichen Jesus als Testfall für den Historiker, u: *Bogoslovska smotra,* 64 (1995.) 1-4, 34-44.; Annamaria GRÜNFELDER, *Dubrovnik 1933. i duhovno ozračje autrijskih književnika*, Dubrovnik, 1993.

[324] Anna Maria GRÜNFELDER, „Diferencija" kao povlastica. Feministički ciljevi i katolički nauk, u: *Filozofska istraživanja*, 25 (2005.) 2, 281-293.; Annamaria GRÜNFELDER, „Biti cjelovita, dobra, lijepa" — kritički pokušaj o feminističkoj teologiji, u: *Bogoslovska smotra,* 60 (1991.) 3-4, 209-228.

[325] CROSBI Profil: 24225, MBZ: 303664.

[326] Usp. https://www.kbf.unizg.hr/profesor/doc-dr-sc-kata-s-amabilis-juric/ (20.7.2021.)

autorice *Duhovnost vjeroučitelja vjernika laika u hrvatskim suvremenim crkveno-društvenim uvjetima*, koja je objavljena i kao knjiga.[327] Prepoznaje se pristup autorice koji polazi od očekivanja s obzirom na školski vjeronauk, odnosno vjeroučitelje, te se njima daje doprinos razumijevanju stvarnosti Crkve i njezine prisutnosti u društvu u konkretnom povijesnom trenutku.

Katica KNEZOVIĆ[328] doktorirala je 2007. godine tako da su za analizu uzeti radovi objavljeni od 2007. do 2015. godine. Autorica je objavljivala znanstvene radove i prije stjecanja formalne naobrazbe i doktorata znanosti.[329] S obzirom na zadane kriterije, pronađena su 23 znanstvena rada ove autorice, od kojih je 10 objavljeno na hrvatskom, a 13 na njemačkom jeziku. Doktorsku disertaciju *Zelena genska tehnologija - mogućnosti i rizici genetski modificiranih prehrambenih biljaka. Etičko-teološki pogled* [330] autorica je obranila na Katoličko-teološkom fakultetu Sveučilišta u Beču. Autorica se i dalje u

[327] Dvije godine nakon obrane doktorske disertacije objavljena je knjiga: Kata JURIĆ, *Duhovnost vjeroučitelja laika u Hrvatskoj*, Zagreb, 2015.

[328] CROSBI Profil: 23703, MBZ: 146322.

[329] Radovi objavljeni prije 2007. godine koji su kategorizirani kao znanstveni: Katica KNEZOVIĆ, U potrazi za putokazima. Kršćanska etika kao mogući smjerokaz, u: *Mladi u postmodernoj. Kamo idu mladi naraštaji?,* Josip JELENIĆ (ur.), Zagreb, 2002., 189-203.; Katica KNEZOVIĆ, Molitva kao čin božanskoga i ljudskoga djelovanja, u: *Obnovljeni život: časopis za religioznu kulturu,* 55 (2000.) 2, 205-219.; Katica KNEZOVIĆ, *Ženom neka se zove. O ženi u Godini žene*, Zagreb, 1995.

[330] Usp. Katica KNEZOVIĆ, *Grüne Gentechnik - Chancen und Risiken der gentechnisch veränderten Nahrungspflanzen. Eine ethisch-theologische Sicht*, Beč, 2007. Na njemačkom jeziku 2009. godine objavljen je četvrti dio disertacije: Katica KNEZOVIĆ, *Theologische Annäherung an die Grüne Gentechnik*, Zagreb, 2009.

znanstvenim radovima bavi genetskom tehnologijom[331] i drugim bioetičkim temama[332] te teološkim, ne isključivo bioetičkim temama.[333] S obzirom na područje istraživanja autorice, strukturalno je prisutno sjećanje kao iznošenje rezultata provedenih istraživanja,

[331] Usp. Katica KNEZOVIĆ, Wie grün (gesund und umweltverträglich) ist die Grüne Gentechnik?, u: *Das Europasymposion 2009 – Lebensfragen: Bioethik als Herausforderung für Christinnen und Christen in der Welt von heute*, Spišská Kapitula, 2009.; Katica KNEZOVIĆ, Kann die Grüne Gentechnik die Weltbevölkerung satt machen?, u: *Das Europasymposion 2009 – Lebensfragen: Bioethik als Herausforderung für Christinnen und Christen in der Welt von heute*, Spišská Kapitula, Slovačka, 2009.; Katica KNEZOVIĆ, Grüne Gentechnik – gentechnisch veränderte Nahrungspflanzen im bioethischen Diskurs, u: *Für eine Kultur des Lebens*, Pečuh, 2009.; Katica KNEZOVIĆ, Umweltethischer Aspekt in der Bewertung der grünen Gentechnik, u: *Synthesis philosophica,* 24 (2009.) 1, 181-194.; Katica KNEZOVIĆ, Bioethische Aspekte der Grünen Gentechnik, u: *Brixner Theologisches Jahrbuch 2012 – Beiheft,* Jörg ERNESTI – Ulrich FISTILL – Martin M. LINTNER (ur.), Brixen, 2013., 13-23.; Katica KNEZOVIĆ, Pravnoetički vidik genetičkim inžinjeringom preinačenih biljaka, u: *14. lošinjski dani bioetike. Međunarodni simpozij Integrativna bioetika i nova epoha*, Hrvoje JURIĆ (ur.), Zagreb, 2015., 65-66.; Katica KNEZOVIĆ, „Moralni status" biljaka u bioetičkoj prosudbi biljne genske tehnologije, u: *Čovjek i priroda. Prilog određivanju odnosa,* Tomislav KRZNAR (ur.), Zagreb, 2013., 227-239.; Katica KNEZOVIĆ, „Moralni status" biljaka u bioetičkoj prosudbi biljne genske tehnologije, u: *Filozofska istraživanja,* 31 (2011.) 2, 323-333.; Katica KNEZOVIĆ, Grüne Gentechnik. Gentechnisch veränderte Nahrungspflanzen im bioetischen Diskurs, u: *Für eine Kultur des Lebens*, Gusztav KOVACS (ur.), Pecs, 2010., 30-40.; Katica KNEZOVIĆ, Agrogentehnika – da ili ne? Rješenje drijema u krilu problema, u: *8. Lošinjski dani bioetike*, Hrvoje JURIĆ (ur.), Zagreb, 2009., 166-167.; Katica KNEZOVIĆ, Agrogenetički inženjering u suzbijanju siromaštva i gladi u svijetu – moralno-etičke implikacije, u: *Nova prisutnost: časopis za intelektualna i duhovna pitanja,* 5 (2007.) 3, 271-286.

[332] Usp. Katica KNEZOVIĆ, Wirtschaft – Landwirtschaft – Wissenschaft – Politik – Recht: Unselige Liaisonen?, u: *Das Europasymposion 2009 – Lebensfragen: Bioethik als Herausforderung für Christinnen und Christen in der Welt von heute,* Spišská Kapitula, 2009.; Katica KNEZOVIĆ, Das Retinitätsprinzip – ein pluriperspektivischer Zugang der integrativen Bioethik, u: *Integrative Bioethik und Pluriperspektivismus*, Ante ČOVIĆ (ur.), Sankt Augustin, 2010., 174-179.; Katica KNEZOVIĆ, Etički izazovi sintetičke biologije, u: *Integrativno mišljenje i nova paradigma znanja*, Hrvoje JURIĆ – Krešimir BABEL (ur.), Zagreb, 2013., 42-42.; Katica KNEZOVIĆ, Schöpfungsauftrag im biotechnischen Zeitalter. Eine Ambivalenz zwischen kultivieren und konservieren, u: *„The Soul of Theology". On the Role of Scripture in Theology*, Leuven, 2015., 233-234.; Katica KNEZOVIĆ, Schutz der Pflanzenarten und 'moralischer Status' von Pflanzen – eine ethische Untersuchung, u: *Disputatio philosophica: international journal on philosophy and religion,* 10 (2008.) 1, 25-42.; Katica KNEZOVIĆ, Bio-energija i/ili hrana?, u: *Biogorivo i ljudska hrana*, Zagreb, Hrvatska, 2008.; Katica KNEZOVIĆ, Das Retinitätsprinzip – ein pluriperspektivischer Zugang der integrativen Bioethik, u: *9. Bioethik-Weltkongress - 4. Suedosteuropaeisches Bioethik-Forum: Integrative Bioethik und Pluriperspektivismus/9th World Congress of Bioethics – 4th South-East European Bioethical Forum: Integrative Bioethics and Pluri-Perspectivism*, Ante ČOVIĆ – Hrvoje JURIĆ – Klaus THOMALLA (ur.), Zagreb, 2008., 47-48.; Katica KNEZOVIĆ, Poljoprivredne kulture samo za hranu i krmivo ili i energiju - i kako to činiti?, u: *7. Lošinjski dani bioetike*, Hrvoje JURIĆ (ur.), Zagreb, 2008., 147-148.; Katica KNEZOVIĆ, Ohne biologische Vielfalt keine Ernährungssicherung?, u: *Agrarische Rundschau. Zeitschrift für Agrar- und Wirtschaftspolitik mit Agrar - und Umweltrecht,* 32 (2007.) 1, 13-17.

[333] Usp. Katica KNEZOVIĆ, *Zagrebačka Biblija 1968. O 40. obljetnici*, Zagreb, 2008.; Katica KNEZOVIĆ, Usporednice franjevačke karizme služenja siromasima u životu i djelu fra Didaka Buntića i bl. Marije Propetoga Isusa Petković. u: *Fra Didak Buntić – čovjek i djelo*, Stipe TADIĆ – Marinko ŠAKOTA (ur.), Zagreb, 2009., 579-602.

ali je naglasak na očekivanjima s obzirom na problematiku koju otvara korištenje genske tehnogije i genetičkoga inženjeringa.

Nedjeljka Valerija KOVAČ[334] doktorirala je 2013. godine na Katoličkom bogoslovnom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu. Za analizu su uzeti radovi objavljeni od 2013. do 2015. godine. Autorica je objavljivala znanstvene radove i prije stjecanja formalne naobrazbe i doktorata znanosti.[335] S obzirom na zadane kriterije, pronađena su četiri znanstvena rada ove autorice objavljena na hrvatskom jeziku. Doktorski rad autorice objavljen je 2014. godine u knjizi naslova *Personalno-relacijska paradigma teologije Josepha Ratzingera/Benedikta XVI.*[336] Uz objavljenu doktorsku disertaciju, znanstveni radovi iz pozicije dogmatske teologije propituju teološke odrednice mariologije Josepha Ratzingera,[337] svakodnevno iskustvo kao mjesto susreta Boga[338] te aktualnost evanđeoskih savjeta.[339]

Vanda KRAFT SOIĆ[340] doktorirala je 2013. godine na Katoličkom bogoslovnom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu. Za analizu su uzeti radovi objavljeni od 2013. do 2015.

---

334 CROSBI Profil: 31249, MBZ: 332622.

335 Radovi objavljeni prije 2013. godine koji su kategorizirani kao znanstveni: Nedjeljka Valerija KOVAČ – Ivan KARLIĆ, Fra Pio Grgur Milesi (1680.-1769.), u: *Zbornik o Mati Zoričiću: zbornik radova sa znanstvenoga skupa "Mate Zoričić i prosvjetiteljstvo u redovničkim zajednicama tijekom 18. stoljeća"*, Pavao KNEZOVIĆ – Marko JERKOVIĆ (ur.), Zagreb, 2012., 307-324.; Nedjeljka Valerija KOVAČ, Redovnice u poslanju: od eshatološkog smisla do čovjeka na putu, u: *Majka Klara Žižić 1706-2006. Zbornik proslave 300. obljetnice smrti preminuća službenice Božje majke Klare Žižić utemeljiteljice Družbe sestara franjevki od Bezgrješne*, Terezija ZEMLJIĆ (ur.), Šibenik, 2009., 623-636. ; Nedjeljka Valerija KOVAČ, Kategorija igre u teološkom govoru Huga Rahnera i Ivana Goluba, u: *Nova prisutnost: časopis za intelektualna i duhovna pitanja*, 5 (2007.) 2, 177-198.; Nedjeljka Valerija KOVAČ, Gott als Geheimnis in der Theologie Karl Rahners (God as Mystery in Karl Rahner's Theolgoy), Roma, 2005.; Nedjeljka Valerija KOVAČ, *Tragovi Božji u povijesti prema propovijedima biskupa Srećka Badurine*, Šibenik, 2001.

336 Usp. Nedjeljka Valerija KOVAČ, *Personalno-relacijska paradigma teologije Josepha Ratzingera/Benedikta XVI.*, Zagreb, 2014.

337 Usp. Nedjeljka Valerija KOVAČ, Teološke odrednice mariologije Josepha Ratzingera/Benedikta XVI., u: *Crkva u svijetu*, 49 (2014.), 3, 279-294.

338 Usp. Nedjeljka Valerija KOVAČ, Svakodnevno iskustvo kao mjesto iskustva Boga, u: *Bogoslovska smotra*, 84 (2014.) 4, 829-849.

339 Usp. Nedjeljka Valerija KOVAČ, Aktualnost evanđeoskih savjeta u svjetlu "izlaska" kao poslanja Crkve i posvećenog života, u: *Služba Božja. Liturgijsko-pastoralna revija*, 40 (2015.) 3-4, 354-374.

340 CROSBI Profil: 23717, MBZ: 297074.

godine. Autorica je objavljivala znanstvene radove i prije stjecanja formalne naobrazbe i doktorata znanosti.[341] S obzirom na zadane kriterije, u obzir je uzeta doktorska disertacija autorice *Krist između poniženja i slave – značenje utjelovljenja u* De Trinitate *Hilarija iz Poitiersa*. U radu se rekonstruira, analizira i sustavno izlaže cjelovito Hilarijevo poimanje utjelovljenja i njegovih učinaka prema Hilarijevu djelu *De Trinitate*.[342] S obzirom da rad govori o specifičnoj temi kojom se bavio Hilarije, čiji život obilježava borba protiv arijanizma, obrana nicejskog vjerovanja i posredništvo između biskupa Istoka i Zapada, moglo bi se zaključiti da je cjelokupni rad baziran na sjećanju – iznošenju činjenica vezanih uz Hilarijev nauk.

Snježana MALIŠA[343] doktorirala je 2014. godine na Papinskom salezijanskom Sveučilištu u Rimu. Za analizu je uzeta doktorska disertacija *Poučavanje u kompleksnom ambijentu. Osnovni principi i smjernice poučavanja u razredu.*[344] S obzirom na područje rada i pedagoško polazište, naglasak je na očekivanjima koja se vežu uz odgoj i obrazovanje, odnosno poučavanje. Doprinos razumijevanju Crkve u Hrvatskoj moguće je smjestiti u kontekst Crkve kao društveno-povijesne stvarnosti, a indirektno se naslućuje s obzirom na vrlo široki kontekst obrazovanja unutar kojega autorica znanstveno djeluje.

Valentina Blaženka MANDARIĆ[345] doktorirala je 2000. godine na Katoličkom bogoslovnom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu. Za analizu su uzeti radovi objavljeni od

---

[341] Radovi objavljeni prije 2013. godine koji su kategorizirani kao znanstveni: Vanda KRAFT SOIĆ, Ispovijed kao duhovni događaj u Zoričićevu djelu Uprava mnoggo korisna ispovidnika (1781), u: *Zbornik "Tihi pregaoci": zbornik radova s 12. znanstvenoga skupa "Mate Zoričić i prosvjetiteljstvo u redovničkim zajednicama tijekom 18. stoljeća"*, Pavao KNEZOVIĆ – Marko JERKOVIĆ (ur.), Zagreb, 2011., 63-80.; Vanda KRAFT SOIĆ, Nazivi hostia, victima, sacrificium, holocaustum, oblatio i munus (Vulgata, Lev 1 – 10) u hrvatskom prijevodu Bartola Kašića, u: *Kroatologija. Časopis za hrvatsku kulturu,* 2 (2011.) 2, 68-85.; Vanda KRAFT SOIĆ, *Sveti Jeronim u hrvatskoj glagoljaškoj kulturi srednjega vijeka i humanizma*, Zagreb, 2011.

[342] Usp. Vanda KRAFT SOIĆ, *Krist između poniženja i slave – značenje utjelovljenja u De Trinitate Hilarija iz Poitiersa*, Zagreb, 2013., 14.

[343] CROSBI Profil: 32613, MBZ: 346462.

[344] Doktorska disertacija je obranjena u Rimu na Papinskom Salezijanskom Sveučilištu i pisana je talijanskim jezikom: Snježana MALIŠA, *Insegnare in un ambiente complesso. Principi e orientamenti per l'insegnamento in classe*, Rim, 2014.

[345] CROSBI Profil: 16119, MBZ: 216241.

2000. do 2015. godine. Autorica je objavljivala znanstvene radove i prije stjecanja formalne naobrazbe i doktorata znanosti.[346] S obzirom na zadane kriterije, pronađena su 23 znanstvena rada ove autorice, od kojih su 22 rada objavljena na hrvatskom jeziku, a jedan na engleskom jeziku. Doktorska disertacija autorice *Religioznost adolescenata u gradu Zagrebu* objavljena je kao knjiga istoga naslova 2000. godine.[347] Autorica se nastavlja baviti temom adolescenata, odnosno mladih.[348] U fokusu znanstvenoga istraživanja autorice je vjeronauk u školi,[349] a dotiče se i tema redovništva i redovničkoga života.[350] S obzirom na primarni interes istraživanja religioznosti mladih, oni na temelju pitanja koja im se postavljaju u sklopu istraživanja govore o tome što misle kakva Crkva treba biti.

---

[346] Radovi objavljeni prije 2000. godine koji su kategorizirani kao znanstveni: Valentina Blaženka MANDARIĆ, Profil mladih danas, u: *Kateheza: časopis za vjeronauk u školi, katehezu i pastoral mladih*, 21 (1999.) 1, 32-44.; Valentina Blaženka MANDARIĆ, Izazovi i poteškoće za navjestitelja u poslanicama Korinćanima, u: *Kateheza: časopis za vjeronauk u školi, katehezu i pastoral mladih*, 19 (1997.) 1, 40-50.; Valentina Blaženka MANDARIĆ, Kateheza – model za vjeronaučni susret sa adolescentima i mladima, u: *Kateheza: časopis za vjeronauk u školi, katehezu i pastoral mladih*, 18 (1996.) 2, 143-147.; Valentina Blaženka MANDARIĆ, Kriza „starih" i rađanje „novih" vrednota među mladima, u: *Kateheza: časopis za vjeronauk u školi, katehezu i pastoral mladih*, 18 (1996.) 4, 269-284.; Valentina Blaženka MANDARIĆ, Mas mediji i evangelizacija, u: *Kateheza: časopis za vjeronauk u školi, katehezu i pastoral mladih*, 17 (1995.) 3, 192-201.

[347] Usp. Valentina Blaženka MANDARIĆ, *Religiozni identitet zagrebačkih adolescenata*, Zagreb, 2000.

[348] Usp. Valentina Blaženka MANDARIĆ, Crkva u očima mladih, u: *Bogoslovska smotra*, 71 (2001.) 4, 579-596.; Valentina Blaženka MANDARIĆ, Religioznost adolescenata u gradu Zagrebu, u: *Kateheza: časopis za vjeronauk u školi, katehezu i pastoral mladih*, 22 (2000.) 1, 175-179.; Valentina Blaženka MANDARIĆ, Croatia: Between a troubled past and elusive future, u: *Youth in Europe I. An international empirical study about life perspective*, Münster, 2005.; Valentina Blaženka MANDARIĆ, *Mladi – integrirani i(li) marginalizirani*, Zagreb, 2009.; Valentina Blaženka MANDARIĆ, Pastoralni projekt za mlade Ivana Pavla II., u: *Bogoslovska smotra*, 76 (2006.) 1, 123-145.; Valentina Blaženka MANDARIĆ, Novi mediji i rizično ponašanje djece i mladih, u: *Bogoslovska smotra*, 82 (2012.) 1, 131-149.

[349] Usp. Valentina Blaženka MANDARIĆ, Odgojna, kulturna i evangelizacijska dimenzija vjeronauka u školi, u: *Kateheza: časopis za vjeronauk u školi, katehezu i pastoral mladih*, 23 (2001.) 1, 5-17.; Valentina Blaženka MANDARIĆ, Bez motiviranog vjeroučitelja nema kvalitetnog vjeronauka, u: *Kateheza: časopis za vjeronauk u školi, katehezu i pastoral mladih*, 25 (2003.) 1, 17-28.; Valentina Blaženka MANDARIĆ – Ružica RAZUM, Pastoralno-katehetska praksa i saborska baština, u: *Bogoslovska smotra*, 75 (2005.) 3, 817-853.; Valentina Blaženka MANDARIĆ – Ružica RAZUM – Alojzije HOBLAJ, *Vjeronauk – izazov Crkvi i školi. Empirijsko istraživanje na području Zagrebačke nadbiskupije*, Zagreb, 2011.; Valentina Blaženka MANDARIĆ, Konfesionalni vjeronauk pred izazovima dekristijanizirajuće Europe, u: *Bogoslovska smotra*, 82 (2012.) 4, 891-915.; Valentina Blaženka MANDARIĆ, Suvremene tendencije u društvu – izazovi za vjeronauk u školi, *Diacovensia*, 23 (2015.) 3, 337-354.; Valentina Blaženka MANDARIĆ – Ružica RAZUM, *Važnost odgoja u današnjem svijetu. Doprinos vjeronauka odgojnom djelovanju škole*, Zagreb, 2015.

[350] Usp. Valentina Blaženka MANDARIĆ, Redovništvo kao znak i izazov za današnje mlade, u: *Bogoslovska smotra*, 73 (2003.) 4, 795-811.; Valentina Blaženka MANDARIĆ, Profetizam posvećenoga života i važnost nade za suvremeni svijet, u: *Diacovensia*, 23 (2015.) 4, 455-481.

Silvija MIGLES[351] doktorirala je 2011. godine na Katoličkom bogoslovnom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu. Za analizu su uzeti radovi objavljeni od 2011. do 2015. godine. Autorica je objavljivala stručne i znanstvene radove i prije stjecanja formalne naobrazbe i doktorata znanosti.[352] S obzirom na zadane kriterije, pronađeno je pet znanstvenih radova ove autorice, od kojih su četiri objavljena na hrvatskom, a jedan na engleskom jeziku. Doktorska disertacija autorice objavljena je 2013. godine pod naslovom *Teološka misao Marjana Valkovića u crkvenom i društvenom životu u Hrvatskoj*. S obzirom na socijalni nauk Crkve kao primarno područje interesa autorice, objavljeni su radovi vezani uz dijalog,[353] djelovanje[354] i suradnju[355] o kojima se promišlja iz kršćanske perspektive socijalnog nauka Crkve. U samoj doktorskoj disertaciji, s obzirom na pitanja koja je otvarao Marijan Valković u svom teološkom radu, a kojima se autorica bavi, uočljivi su elementi koji upućuju na indirektnu prisutnost govora o sjećanju i očekivanju.

Stela Ikica MIJIĆ[356] doktorirala je 2010. godine na Katoličkom teološkom fakultetu u Beču. Doktorska disertacija *Pastoralno-liturgijski razvoj u Hrvatskoj ilustriran primjerom sv. mise od početka XX. stoljeća do kraja Drugog svjetskog rata* pisana je izvorno njemačkim jezikom.[357] Autorica se tijekom protekloga desetljeća posvetila pastoralnom

[351] CROSBI Profil: 26495, MBZ: 266452.

[352] Radovi objavljeni prije 2011. godine koji su kategorizirani kao znanstveni: Stjepan BALOBAN – Silvija MIGLES, Socijalni nauk Crkve u katehetskoj formaciji u Hrvatskoj, u: *Zbornik Milana Šimunovića. Djelatna Crkva*, Zagreb-Rijeka, 2008., 429-445.

[353] Silvija MIGLES, Interdisciplinarni dijalog i socijalni nauk Crkve, u: *Bogoslovska smotra*, 83 (2013.) 1, 15-35.

[354] Silvija MIGLES, The Ecstasy of Action and Life, u: *Disputatio philosophica: International journal on philosophy and religion,* 16 (2014.) 1, 143-158.

[355] Silvija MIGLES, Socijalni nauk Crkve – mogućnost plodonosne suradnje. Socijalna dimenzija vjere u ekumenskom dijalogu, u: *Edinost in dialog*, 70 (2015.) 1-2, 13-27.

[356] O autorici nisu pronađeni podaci u bazi CROSBI, niti evidencija MBZ. Zadnja provjera je napravljena 22.4.2020.

[357] Doktorska disertacija: Stela Ikica MIJIĆ, *Die pastoral-liturgische Entwicklung in Kroatien dargestellt am Beispiel der Messe vom Beginn des 20. Jahrhunderts bis zum Ende des Zweiten Weltkrieges*, Wien, 2010.

radu i objavljivala je stručne članke. Sestra Stela Ikica Mijić iznenada je preminula 2021. godine.[358]

Iva MRŠIĆ FELBAR[359] doktorirala je 2015. godine na Katoličkom bogoslovnom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu. Za analizu je uzeta doktorska disertacija autorice *Utjelovljenje kao mit u kristologiji Johna Hicka. Kritička analiza.* Autorica je objavljivala znanstvene radove i prije stjecanja formalne naobrazbe i doktorata znanosti.[360]

Marija PEHAR[361] doktorirala je 2005. godine na Katoličkom teološkom fakultetu Ludwig-Maximilian Sveučilišta u Münchenu. Za analizu su uzeti radovi objavljeni od 2005. do 2015. godine. S obzirom na zadane kriterije pronađeno je 18 znanstvenih radova ove autorice, od kojih je 16 objavljeno na hrvatskom, a 2 na njemačkom jeziku. Doktorska disertacija *Stvaranje između Trojstva i Eshatona. Jürgen Moltmannnova teorija stvaranja u sveukupnom kontekstu njegove teologije* pisana je njemačkim jezikom.[362] Na hrvatskom

---

[358] Nakon kratke bolesti, 28. veljače 2021. godine s. Stela Ikica Mijić je preminula. Bila je članica Reda školskih sestara franjevki, a radila je kao vjeroučiteljica u Nadbiskupskoj klasičnoj gimnaziji „Don Frane Bulić" u Splitu. U prilogu je posljednji njezin e-mail kojega mi je uputila 24. svibnja 2020. godine.

[359] CROSBI Profil: 24260, MBZ: 303653.

[360] Radovi objavljeni prije 2015. godine koji su kategorizirani kao znanstveni: Iva MRŠIĆ FELBAR, Dogmatska teologija u djelima fra Kerubina Dellamartine, u: *Zbornik o Emeriku Paviću*, Pavao KNEZOVIĆ – Marko JERKOVIĆ (ur.), Zagreb, 2014., 275-290.; Iva MRŠIĆ FELBAR, Pluralistička kristologija Johna Hicka – pitanje suvremenog religijskog jezika, u: *Časopis za filozofiju i religiju Logos,* 1 (2013.) 2, 103-116.; Iva MRŠIĆ FELBAR, Recepcija filozofije Karla Jaspersa u Hrvatskoj, u: *Filozofija egzistencije Karla Jaspersa*, Boško PEŠIĆ – Danijel TOLVAJČIĆ (ur.), Zagreb, 2013., 255-266.; Iva MRŠIĆ FELBAR, Primjeri fantastičnih prikaza Marijinog lika u prosvjetiteljskoj mariologiji hrvatskih franjevaca 18. stoljeća, u: *Zbornik o Mati Zoričiću. Zbornik radova sa znanstvenog skupa "Mate Zoričić i prosvjetiteljstvo u redovničkim zajednicama tijekom 18. stoljeća",* Pavao KNEZOVIĆ – Marko JERKOVIĆ – Marinko ŠIŠAK (ur.), Zagreb, 2012., 365-379.; Iva MRŠIĆ FELBAR, Pluralistička eshatologija Johna Hicka – prikaz, problemi i perspektive, u: *Bogoslovska smotra*, 82 (2012.) 1, 91-111.; Iva MRŠIĆ FELBAR, Hrvatska teologija 17. stoljeća, u: *Zbornik o Rafaelu Levakoviću: zbornik radova sa znanstvenog skupa "Fra Rafael Levaković"*, Pavao KNEZOVIĆ (ur.), Zagreb, 2010., 33-46.; Iva MRŠIĆ FELBAR, Uvod u kristologiju Johna Hicka, u: *Crkva u svijetu*, 44 (2009.) 1, 31-49.; Iva MRŠIĆ FELBAR – Ivan KARLIĆ, Hrvatska teologija XVII. stoljeća, u: *Znanstveni skup o fra Rafaelu Levakoviću*, Šibenik – Skradin – Visovac, 2009., 33-46.; Iva MRŠIĆ FELBAR – Ivan KARLIĆ, "Liist nauka karstjanskoga" fra Lovre Šitovića, u: *Zbornik o Lovri Šitoviću. Zbornik radova sa znanstvenog skupa „Lovro Šitović i njegovo doba*", Pavao KNEZOVIĆ (ur.), Zagreb, 2009., 227-239.

[361] CROSBI Profil: 24714, MBZ: 309016

[362] Usp. Marija PEHAR, *Schöpfung zwischen Trinität und Eschaton. Schöpfungslehre Jürgen Moltmanns im Gesamtkontext seiner Theologie*, Berlin – Münster, 2006.

jeziku autorica o Jürgenu Moltmannu objavljuje jedan znanstveni rad[363] u kojemu je tema njegova teologija, a utjecaj ovoga teologa prisutan je u daljnjem razvoju teološke misli autorice. Na temelju objavljenih znanstvenih radova prepoznatljiv je teološki interes autorice koja se kroz prizmu dogmatske teologije bavi temama perihoreze,[364] mariologije,[365] redovništva[366] te nekim posebnim pitanjima,[367] iz kojih se zbog teme ovoga rada posebno izdvaja pitanje vremena.[368]

U znanstvenim radovima autorice prepoznaje se pristup koji polazi od sjećanja koja potom oblikuju očekivanja, a oba svoje uporište imaju u transcendentnom.

Dubravka PETROVIĆ ŠTEFANAC[369] doktorirala je 2006. godine, tako da su za analizu uzeti radovi objavljeni od 2006. do 2015. godine. Na Katoličko-teološkom fakultetu

---

363 Usp. Marija PEHAR, Od nužnosti nemogućnosti do izbora ljubavi. Teodicejsko traganje kao pitanje Božjeg bića, na primjeru Moltmannovog nauka o Bogu, u: *Bogoslovska smotra*, 81 (2011.) 2, 423-443.

364 Usp. Marija PEHAR, Perihoreza – stari pojam i njegova nova karijera, u: *Obnovljeni život: časopis za religioznu kulturu*, 66 (2011.) 2, 219-231.; Marija PEHAR, Elementi perihoretske antropologije u Isusovoj velikosvećeničkoj molitvi. Filološko-teološka analiza i humanistički odjek u postmoderni, u: *Bogoslovska smotra*, 84 (2014.) 1, 41-72.

365 Usp. Marija PEHAR, Marija – novi Abraham?, u: *Bogoslovska smotra*, 79 (2009.) 4, 755-784.; Marija PEHAR, Koncilska mariologija u marijanskim propovijedima Bonaventure Dude: analiza i poticaji, u: *Riječki teološki časopis*, 21 (2013.) 2, 317-340.; Marija PEHAR, Djevičanska majka – učenica. Učeništvo kao mariološka paradigma, u: *Bogoslovska smotra*, 84 (2014.) 4, 769-786.; Marija PEHAR, Koncilsko usmjerenje marijanskoga štovanja i njegov ekumenski potencijal, u: *Edinost in dialog, Revija za ekumensko teologijo in medreligijski dialog,* 69 (2014.) 1-2, 71-85.; Marija PEHAR, Marija – savršeni uzor posvećenoga života, u: *Diacovensia*, 23 (2015.) 4, 483-498.

366 Usp. Marija PEHAR, Klauzurne redovnice u Hrvatskoj u vrijeme prosvjetiteljstva, u: *Zbornik o Mati Zoričiću, Zbornik radova sa znanstvenoga skupa „Mate Zoričić i prosvjetiteljstvo u redovničkim zajednicama tijekom 18. stoljeća", Skradin, 19.-21. svibnja 2011. godine*, Pavao KNEZOVIĆ – Marko JERKOVIĆ (ur.), Zagreb, 2012., 381-404.; Marija PEHAR, Vita consecrata – confessio Trinitatis, Trojstvena dimenzija Bogu posvećenoga života, u: *Bogoslovska smotra*, 85 (2015.) 1, 213-233.

367 Posebne teme koje autorica obrađuje: Marija PEHAR, Sumnja, pitanje i paradoks unutar kršćanske vjere, u: *Služba Božja*, 53 (2013.) 1, 23-46.; Marija PEHAR, Prodanje i život Jozipa patriarke fra Petra Bakule, u: *Zbornik o Petru Bakuli*, Pavao KNEZOVIĆ – Marko JERKOVIĆ (ur.), Zagreb, 2013., 119-136.; Marija PEHAR – Marija Banožić i dr. Prehrambene navike studenata Sveučilišta u Mostaru, u: *Hrana u zdravlju i bolesti: znanstveno-stručni časopis za nutricionizam i dijetetiku*, 4 (2015.) 2, 105-112.; Marija PEHAR, „Neodcvrnjeno začetje" – teološki sadržaj i štovanje u propovijedima fra Stjepana Margitića, u: *Zbornik o Stipanu Margitiću*, Pavao KNEZOVIĆ (ur.), Zagreb, 2015., 67-83.

368 Usp. Marija PEHAR, Šabbat između vremena i prostora, u: *Da istina evanđelja ostane kod vas (Gal 2, 5), Zbornik u čast prof. dr. sc. Ivana Dugandžića, povodom 70. godine života*, Mario CIFRAK – Dario TOKIĆ (ur.), Zagreb, 2014., 423-440.; Marija PEHAR, Liturgija časova i kairološko razumijevanje vremena, u: *Benediktinski samostan sv. Nikole u Trogiru, Duhovnost i kultura u okrilju Virgines Dei*, Vanja KOVAČEVIĆ – o. Jozo MILANOVIĆ (ur.), Trogir, 2014., 49-63.

369 CROSBI Profil: 35079, MBZ: 370470.

Karl-Franzen na Sveučilištu u Grazu doktorirala je s temom *Utjecaj Katoličke crkve u Hrvatskoj na društvenu situaciju zemlje nakon promjene 1991. do 2005. Poslanice i učiteljstvo dvojice kardinala, Franje Kuharića i Josipa Bozanića*; *znanstveni simpoziji i kongresi socijalne tematike*.[370] S obzirom na zadane kriterije pronađena su četiri znanstvena rada ove autorice, od kojih su dva objavljena na hrvatskom jeziku,[371] a dva na njemačkom.[372]

Mirjana PINEZIĆ[373] doktorirala je 2008. godine na Papinskom lateranskom sveučilištu u Rimu, tako da su za analizu uzeti radovi objavljeni od 2008. do 2015. godine. S obzirom na zadane kriterije pronađeno je šest znanstvenih radova ove autorice, od kojih je pet objavljeno na hrvatskom, a jedan na talijanskom jeziku. Doktorska disertacija pod naslovom *Antropologija i moral u razvoju misli Edith Stein* objavljena je na talijanskom jeziku.[374] Djelom i misli Edith Stein autorica se nastavlja baviti[375] uz razvijanje

[370] Doktorski rad: Dubravka PETROVIĆ ŠTEFANAC, *Der Einfluss der Katholischen Kirche Kroatiens auf die soziale Situation des Landes nach dem Wendepunkt im Jahr 1990 bis 2005. Hirtenbriefe und Lehramt der Kardinäle Franjo Kuharić und Josip Bozanić; wissenschaftliche Symposien und Kongresse mit sozialer Thematik*, Graz, 2006.

[371] Vidi: Dubravka PETROVIĆ ŠTEFANAC, Prema cjelovitom humanizmu. Kardinal Franjo Kuharić – apostol novoga društveno-političkog poretka u Hrvatskoj, u: *Bogoslovska smotra*, 83 (2013.) 2, 333-352.; Dubravka PETROVIĆ ŠTEFANAC, Socijalno-etički okvir problema nezaposlenosti, u: *Crkva u svijetu*, 47 (2012.) 3, 299-321.

[372] Vidi: Dubravka PETROVIĆ ŠTEFANAC, Genius der Frau – Vereinbarkeit von Familie und Beruf in Kroatien, u: *And God will wipe away all Tears from their Eyes. A Theological Approach to the Suffering and Hopes of Women. Gott wird jede Träne von ihren Augen abwischen. Theologische Annäherungen an Leid und Hoffnung von Frauen;* Jadranka Rebeka ANIĆ – Ana Thea FILIPOVIĆ – Katica KNEZOVIĆ – Lynette ŠIKIĆ – MIĆANOVIĆ (ur.), Zagreb, 2013., 127-141.; Dubravka PETROVIĆ ŠTEFANAC, Interreligiöser Dialog und das Gedächtnis – Vorbedingungen des Friedens oder eine Belastung?, u: *Dialogue and Virtue. Ways to Overcome Clashes of Our Civilizations*, Peter HÜNERMANN – Janez JUHANT – Bojan ŽALEC (ur.), Berlin, 2007., 263-273.

[373] CROSBI Profil: 30557, MBZ: 325264

[374] Doktorska disertacija: Mirjana PINEZIĆ, Antropologia e morale nello sviluppo del pensiero di Edith Stein (Anthropology and Moral in development of the Thought of Edith Stein), Rim, 2008.

[375] Usp. Mirjana PINEZIĆ, Traženje punine istine u misli Edith Stein, u: *Obnovljeni život: časopis za religioznu kulturu*, 67 (2012.) 3, 329-340.

znanstvenoga interesa kroz prizmu moralne teologije prema temama kao što su hagioterapija,[376] Drugi vatikanski koncil,[377] ljubav[378] i posvećeni život.[379]

Ružica RAZUM[380] doktorirala je 1998. godine na Fakultetu odgojnih znanosti Papinskoga salezijanskog sveučilišta u Rimu. Za analizu su uzeti radovi objavljeni od 1998. do 2015. godine. S obzirom na zadane kriterije pronađeno je 25 znanstvenih radova ove autorice na hrvatskom jeziku. Doktorsku disertaciju *Vjerski odgoj u Hrvatskoj u postkomunističkom kontekstu. Teško posredovanje između tradicije i inovacije*[381] obranila je na Fakultetu odgojnih znanosti Papinskoga salezijanskog Sveučilišta u Rimu. Autorica se nastavlja baviti pitanjima vjerskoga odgoja istražujući pitanja vjeronauka kao školskog

[376] Usp. Mirjana PINEZIĆ – Vesna PEŠIĆ – Eduard PAVLOVIĆ, Značenje skale procjene šutnje / tišine u hagioterapijskom doticanju incestuoznih sadržaja, u: *13. lošinjski dani bioetike / 13th Lošinj days of bioethics*, Hrvoje JURIĆ (ur.), Zagreb, 2014., 104-105.
[377] Usp. Mirjana PINEZIĆ, Antropološko-kristološki temelji morala Drugoga vatikanskog koncila, u: *Crkva u svijetu*, 49 (2014.), 2, 143-159.
[378] Usp. Mirjana PINEZIĆ, Svadbeni misterij i objava teološke dimenzije ljudske ljubavi, u: *Riječki teološki časopis*, 22 (2014.) 1, 221-236.
[379] Usp. Mirjana PINEZIĆ, Povijesni i teološki temelji nastanka posvećenoga života u svijetu, u: *Diacovensia,* 23 (2015.) 4, 441-454.
[380] CROSBI Profil: 17293, MBZ 233093.
[381] Doktorska disertacija pisana je talijanskim jezikom: Ružica RAZUM, *L'educazione religiosa in Croazia nel contesto postcomunista. Una difficile mediazione tra tradizione e innovazione,* Roma, 1998.

predmeta,[382] povezanosti vjeronauka i župne kateheze,[383] vjeroučitelja i kateheta te njihove edukacije,[384] kao i općim teološko-katehetskim temama.[385]

---

[382] Usp. Ružica RAZUM, Motivacija vjeroučenika. A što ako je nema?, u: *Kateheza: časopis za vjeronauk u školi, katehezu i pastoral mladih*, 25 (2003.) 1, 29-43.; Ružica RAZUM, Odgojno djelovanje suvremene škole: izazovi i mogućnosti za religiozni odgoj, u: *Bogoslovska smotra*, 77 (2007.) 4, 857-880.; Ružica RAZUM, HNOS i vjeronauk, u: *Kateheza: časopis za vjeronauk u školi, katehezu i pastoral mladih*, 28 (2006.) 3, 221-234.; Ružica RAZUM, Crkva i odgoj u Hrvatskoj. Istraživanje za europsku komparativnu studiju, u: *Bogoslovska smotra*, 75 (2005.) 1, 289-313.; Ružica RAZUM, Uloga školskog vjeronauka u današnjim procesima eurointegracija, u: *Teologija i Crkva u procesima europskih integracija*, Nediljko Ante ANČIĆ – Nikola BIŽACA (ur.), Split, 2008.,163-197.; Valentina Blaženka MANDARIĆ – Ružica RAZUM – Alojzije HOBLAJ, *Vjeronauk – izazov Crkvi i školi. Empirijsko istraživanje na području Zagrebačke nadbiskupije*, Zagreb, 2011.; Ružica RAZUM, Prema novome govoru vjere u katehezi, u: *Bogoslovska smotra*, 81 (2011.) 3, 647-674.; Ružica RAZUM – Valentina Blaženka MANDARIĆ, Odgojno-obrazovno djelovanje i vrijednosti, u: *Zbornik radova s tribina Zajednički vidici*, Valentina Blaženka MANDARIĆ – Ružica RAZUM (ur.), Zagreb, 2011., 27-53.; Ružica RAZUM, Vjeronauk – bogatstvo za Hrvatsku i Europu, u: *Vjeronauk nakon dvadeset godina: izazov Crkvi i školi. Zbornik radova sa znanstvenog simpozija Vjeronauk nakon dvadeset godina: izazov Crkvi i školi*, Ružica Razum (ur.), Zagreb, 2011., 249-277.; Valentina Blaženka MANDARIĆ – Ružica RAZUM, *Važnost odgoja u današnjem svijetu. Doprinos vjeronauka odgojnom djelovanju škole*, Zagreb, 2015.

[383] Usp. Ružica RAZUM, Korelacija župne kateheze i školskoga vjeronauka: liturgijska godina u planiranju i izvođenju vjerskoga odgoja, u: *Kateheza: časopis za vjeronauk u školi, katehezu i pastoral mladih*, 23 (2001.) 1, 83-95.; Ružica RAZUM, Religiozni odgoj i kateheza u Hrvatskoj od 1945. do 2000., u: *"Jeremija, što vidiš" (Jr 24, 3). Crkva u hrvatskom tranzicijskom društvu*, Pero ARAČIĆ (ur.), Đakovo, 2001., 275-303.; Ružica RAZUM, Župni pastoral, u: *"Jeremija, što vidiš" (Jr 24, 3). Crkva u hrvatskom tranzicijskom društvu*, Pero ARAČIĆ (ur.), Đakovo, 2001., 127-150.; Ružica RAZUM, Specifičnost školskoga vjeronauka u odnosu na župnu katehezu, u: *Kateheza: časopis za vjeronauk u školi, katehezu i pastoral mladih*, 22 (2000.) 4, 342-350.; Valentina Blaženka MANDARIĆ – Ružica RAZUM, Pastoralno-katehetska praksa i saborska baština, u: *Bogoslovska smotra*, 75 (2005.) 3, 817-853.; Ružica RAZUM, Katehetski inicijacijski itinerarij, u: *Bogoslovska smotra*, 79 (2009.) 3, 603-632.

[384] Usp. Ružica RAZUM, Mogućnosti djelovanja teologa laika u Crkvi i u društvu, u: *Mogućnost organiziranog djelovanja vjernika laika u Hrvatskoj*, Đuro HRANIĆ (ur.), Zagreb, 2002., 177-196.; Ružica RAZUM, Osobni profil i formacija suradnika za župnu katehezu, u: *Iščekivati i požurivati dolazak dana Božjega. Zbornik radova u čast prof. dr. sc. Peri Aračiću prigodom 65. obljetnice života*, Ivo DŽINIĆ – Ivica RAGUŽ (ur.), Đakovo, 2009., 145-169.; Ružica RAZUM, Identitet i poslanje magistara teologije te religijske pedagogije i katehetike, u: *Bogoslovska smotra*, 83 (2013.) 4, 723-741.

[385] Usp. Ružica RAZUM, Kateheza nekada i danas. Prezentacija knjige Katehetika. Didaktična izhodišča religijskega, verskega in katehetskega pouka A. Slavka Snoja, u: *Kateheza: časopis za vjeronauk u školi, katehezu i pastoral mladih*, 25 (2003.) 4, 353-359.; Ružica RAZUM, *Vjeronauk između tradicije i znakova vremena. Suvremeni izazovi za religijskopedagošku i katehetsku teoriju i praksu*, Zagreb, 2008.; Ružica RAZUM, Crkva i teologija nakon pada „zidova", u: *Bogoslovska smotra*, 79 (2009.) 4, 679-683.; Ružica RAZUM, Teološko-pastoralna promišljanja u uvodnicima Bogoslovske smotre, u: *Bogoslovska smotra*, 81 (2011.) 1, 113-136.; Ružica RAZUM, Crkva kao Božji narod, u: *50. obljetnica svečanog otvaranja i početka Drugoga vatikanskog koncila*, Tonči MATULIĆ – Mario CIFRAK – Ružica RAZUM – Nenad MALOVIĆ – Andrea FILIĆ (ur.), Zagreb, 2015., 179-191.

Veronika RELJAC[386] doktorirala je 2010. godine na Katoličkom bogoslovnom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu. Za analizu su uzeti radovi objavljeni od 2010. do 2015. godine. S obzirom na zadane kriterije pronađena su četiri znanstvena rada ove autorice objavljena na hrvatskom jeziku. Doktorska disertacija je objavljenja 2011. godine kao knjiga *Pastoral braka i obitelji na iskušenju*.[387] Primarni pastoralni i znanstveni interes autorice je i u kasnijim objavljenim znanstvenim radovima brak i obitelj, u suvremenom smislu[388] i kroz prizmu Svetoga pisma.[389] U znanstvenim radovima autorice prepoznatljiv je pristup kojim se izražavaju očekivanja s obzirom na brak i obitelj u kršćanskoj perspektivi.

Teuta REZO[390] doktorirala je 2010. godine na Katoličkom teološkom fakultetu Sveučilišta u Beču. Za analizu su uzeti radovi objavljeni od 2009. do 2015. godine. S obzirom na zadane kriterije pronađen je jedan znanstveni rad ove autorice objavljen na njemačkom jeziku – doktorska disertacija *Kooperation im konfessionellen Religionsunterricht als Erziehung zum Respekt vor dem Menschen und zur Wertschätzung der Person als Beitrag zur Gestaltung der Gesellschaft Kroatiens.*[391]

---

386 U bazi CROSBI nije evidentiran MBZ niti CROSBI broj iako su upisana dva rada: Veronika RELJAC, Odnos roditelja i djece: teološka perspektiva, u: *Vrednote u Hrvatskoj i u Europi; Komparativna analiza*, Josip BALOBAN – Krunoslav NIKODEM – Siniša Zrinščak (ur.), Zagreb, 2014., 189-216. i Veronika RELJAC, Bitne vrednote za uspješan brak. Teološki pristup, u: *Vrednote u Hrvatskoj i u Europi; Komparativna analiza*, Josip BALOBAN – Krunoslav NIKODEM – Siniša ZRINŠČAK (ur.), Zagreb, 2014., 127-156. Zadnja provjera je napravljena 22.4.2020.

387 Usp. Veronika RELJAC, *Pastoral braka i obitelji na iskušenju. Svjetla i sjene postkoncilskog pastorala braka i obitelji u Hrvatskoj (1965. – 2000.),* Zagreb, 2011.

388 Usp. Veronika RELJAC, Bitne vrednote za uspješan brak. Teološki pristup, u: *Vrednote u Hrvatskoj i u Europi; Komparativna analiza*, Josip BALOBAN – Krunoslav NIKODEM – Siniša ZRINŠČAK (ur.), Zagreb, 2014., 127-156.; Veronika RELJAC, Odnos roditelja i djece: teološka perspektiva, u: *Vrednote u Hrvatskoj i u Europi; Komparativna analiza*, Josip BALOBAN – Krunoslav NIKODEM – Siniša Zrinščak (ur.), Zagreb, 2014., 189-216.

389 Usp. Veronika RELJAC, Snovi u Bibliji – komunikacija Boga i čovjeka, u: *Da istina evanđelja ostane kod vas (Gal 2, 5), Zbornik u čast prof. dr. sc. Ivana Dugandžića, povodom 70. godine života*, Mario CIFRAK – Dario TOKIĆ (ur.), Zagreb, 2014., 659-674.

390 O autorici nisu pronađeni podaci u bazi CROSBI, niti evidencija MBZ. Zadnja provjera je napravljena 22.4.2020.

391 Teuta Rezo doktorirala je na Katoličko-teološkom fakultetu Sveučilišta u Beču. Doktorski rad: Teuta REZO, *Kooperation im konfessionellen Religionsunterricht als Erziehung zum Respekt vor dem Menschen und zur Wertschätzung der Person als Beitrag zur Gestaltung der Gesellschaft Kroatiens*, Wien, 2010.

Irena SEVER GLOBAN[392] doktorirala je 2011. godine na Papinskom sveučilištu Salesiana u Rimu. Za analizu su uzeti radovi objavljeni od 2011. do 2015. godine. Autorica je objavljivala znanstvene radove i prije stjecanja formalne naobrazbe i doktorata znanosti.[393] Doktorska disertacija *Prikazivanje Isusa Krista u filmu: ženski kristoliki likovi* pisana je talijanskim jezikom.[394] S obzirom na zadane kriterije pronađeno je 10 znanstvenih radova ove autorice, od kojih je sedam objavljeno na hrvatskom i tri na engleskom jeziku. Autorica kroz primarno područje komunikologije propituje ulogu medija u društvu,[395] koje u nekim radovima fokusira na problematiku žena,[396] a otvara i neka druga pitanja.[397] Sadržaje koje autorica obrađuje usmjerava prema očekivanjima u

---

[392] CROSBI Profil: 31459, MBZ: 334466.

[393] Radovi objavljeni prije 2011. godine: Irena SEVER GLOBAN – Tadeusz LEWICKI, "Siamo tutti morti tre giorni fa." La fede nelle serie di culto: il caso Lost, u: *Orientamenti pedagogici: rivista internazionale di scienze dell'educazione,* 19 (2010.) 337, 105-118.; Irena SEVER GLOBAN – Gordan ČRPIĆ – Damir MRAVUNAC, Žene i muškarci: egalitarnost na egzistencijalnoj i kolizija u svjetonazorskoj ravni, u: *Društvena istraživanja,* 19 (2010.) 1-2, 69-89.; Irena SEVER GLOBAN, Pojam slobode i borba za slobodu govora u djelu Vlade Gotovca, u: *Nova prisutnost: časopis za intelektualna i duhovna pitanja,* VII (2009.) 3, 423-434.

[394] Izvorni naziv doktorske disertacije: Irena SEVER GLOBAN, *La rappresentazione di Gesù Cristo nel cinema: le figure cristiche femminili*, Roma, 2011.

[395] Vidi: Irena SEVER GLOBAN – Jasna ĆURKOVIĆ NIMAC, Mediji i pamćenje. Prostetičko pamćenje i njegova uloga i stvaranju nove globalne zajednice, u: *Kultura, društvo, identitet – Europski realiteti*, Osijek, 2013.; Irena SEVER GLOBAN, Cinematographic Christ Figures, *Cinematographic Transformations of the Gospel*, Marek LIS (ur.), Opole, 2013., 99-113.; Irena SEVER GLOBAN, The Suffering and Hope of Female Christ Figures in Films , u: *And God will Wipe away all Tears from their Eyes. A Theological Approach to the Suffering and Hopes of Women*, Jadranka Rebeka ANIĆ – Ana Thea FILIPOVIĆ – Katica KNEZOVIĆ – Lynette ŠIKIĆ-MIĆANOVIĆ (ur.), Zagreb, 2013., 241-251.; Irena SEVER GLOBAN, Mediji i pamćenje. Prostetičko pamćenje i njegova uloga u stvaranju nove globalne zajednice, u: *Kultura, društvo, identitet – Europski realiteti*, Miljenko BREKALO – Angelina BANOVIĆ-MARKOVSKA – Mate BUNTIĆ – Snježana ČOLIĆ – Maja JAKIMOVSKA-TOŠIĆ – Zlatko KRAMARIĆ – Ivica MUSIĆ – Krystyna PIENIĄŻEK-MARKOVIĆ – Sanja ŠPOLJAR VRŽINA – Ivana ŽUŽUL (ur.), Osijek – Zagreb, 2014., 416-432.

[396] Vidi: Irena SEVER GLOBAN – Alen ANDRAKOVIĆ, Žena na javnoj televiziji. Slučaj informativnih emisija In medias res i Otvoreno, u: *Nova prisutnost: časopis za intelektualna i duhovna pitanja,* 11 (2013.) 1, 5-21.; Irena SEVER GLOBAN – Mateja ŠAKIĆ, Reklame i rodni stereotipi: važnost medijske pismenosti, u: *Knjiga sažetaka međunarodne znanstvene konferencije Medijska pismenost u digitalno doba – kulturna, ekonomska i politička perspektiva*, Nada ZGRABLJIĆ ROTAR (ur.), Zagreb, 2014., 107-108.

[397] Vidi: Irena SEVER GLOBAN, Odjek dokumenta Nedjelja radi čovjeka u dva hrvatska dnevna lista, u: S*lobodna nedjelja: kultura u nestajanju?,* Gordan ČRPIĆ – Mijo DŽOLAN (ur.), Zagreb, 2014., 145-155.; Irena SEVER GLOBAN, Popularna kultura kao mjesto religioznoga iskustva, u: *Obnovljeni život: časopis za religioznu kulturu,* 68 (2013.) 1, 25-38.; Irena SEVER GLOBAN – Damir MRAVUNAC, Strah, supsidijarnost i sudjelovanje, u: *Bogoslovska smotra,* 81 (2011.) 4, 965-987.; Irena SEVER, LOST – A Journey from Wreckage to Hope, u: *Celluloid*, 32 (2011.) 1-2, 50-57.

korištenju medija, a koje će biti pravedno i osjetljivo na rodnu ravnopravnost. Direktno se bavi pamćenjem u kontekstu prostetičkoga pamćenja koje nastaje medijski posredovanom prošlošću, a koje je usmjereno prema budućnosti kroz stvaranje novih globalnih zajednica.

Finka TOMAS[398] doktorirala je 1999. godine na Papinskom teološkom fakultetu Teresianum u Rimu. Doktorska disertacija *Karizma Milosrdnih sestara sv. Križa: dinamička analiza njezine prisutnosti u životu utemeljitelja i u životu družbe*[399] pisana je na talijanskom jeziku.

Suzana VULETIĆ[400] doktorirala je 2009. godine na Accademia Alfonsiana – Istituto superiore di Teologia morale Papinskoga lateranskog sveučilišta u Rimu. Za analizu su uzeti radovi objavljeni od 2009. do 2015. godine. Autorica je objavljivala znanstvene radove i prije stjecanja formalne naobrazbe i doktorata znanosti.[401] S obzirom na zadane kriterije pronađeno je 28 znanstvenih radova ove autorice, od kojih je 25 objavljeno na hrvatskom jeziku, jedan na talijanskom, jedan na slovenskom i jedan na engleskom jeziku. Doktorska disertacija autorice naslovljena je *Zdravstveni izazovi i medicinski personalizam s posebnim osvrtom na situaciju u Hrvatskoj*.[402] Autorica se u svojim objavljenim znanstvenim radovima bavi pitanjima spolnosti u kontekstu bioetičkih

[398] O autorici nisu pronađeni podaci u bazi CROSBI, niti evidencija MBZ. Zadnja provjera je napravljena 22.4.2020.

[399] Doktorski rad: Finka TOMAS, *Il carisma delle suore dellla Santa Croce. Analisi dinamica delle sue espressioni nella vita dei Fondatori e nella storia dell'Istituto*, Roma, 1999.

[400] CROSBI Profil: 29792, MBZ 298573.

[401] Radovi objavljeni prije 2009. godine koji su kategorizirani kao znanstveni: Suzana VULETIĆ, *Il principo dell'integrità/totalità psicho-fisica nella chirurgia estetica/plastica (The principle of psycho-physical integrity/totality in estetic/plastic surgery)*, Rim, 2008.; Suzana VULETIĆ – Ilija ŽIVKOVIĆ, Ekleziogene neuroze u psihopatološkim oblicima religioznosti, u: *Društvena istraživanja*, 16 (2007.) 6, 1263-1285.; Suzana VULETIĆ – Ilija ŽIVKOVIĆ, Authentic versus non-authentic religiosity – Psychopatology and sanctity, u: *Analecta Tertii Ordinis Regularis,* 177 (2006.) 3-4, 477-510.; Suzana VULETIĆ – Ilija ŽIVKOVIĆ, Aspetti devianti del fanatismo religioso (Deviant aspects fo the religious fanatism), u: *Analecta Tertii Ordinis Regularis,* 177 (2006.) 3-4, 651-670.

[402] Suzana VULETIĆ, *La sfida della salute e il personalismo medico con particolare riferimento alla situazione Croata (Health challenges and medical personalism with particular review on Croatian situation)*, Rim, 2009.

polazišta s fokusom na bračni i obiteljski život,[403] pobačaj[404] i zamjensko majčinstvo.[405] Unutar širokoga područja bioetike autorica se u znanstvenim radovima bavi aktualnim temama, kao što su palijativna skrb o starijim i nemoćnim osobama,[406]pitanjima biotehnologija i tehnoloških dostignuća u životu suvremenog čovjeka,[407] ekologije,[408] zdravlja, bolesti i smrti[409] te vrednovanjem rada i doprinosa pojedinaca i struke te

[403] Usp. Suzana VULETIĆ, Problem neplodnosti i moralni izazovi biomedicinskih zahvata u ljudsko rađanje, Uz rezultate znanstveno-istraživačkog projekta „Kršćanski identitet i kvaliteta bračnog i obiteljskog života", u: *Diacovensia*, 27 (2010.) 3, 587-616.; Suzana VULETIĆ, Kršćanska koncepcija regulacije bračnih sjedinjenja pod imperativom "odgovornog roditeljstva", u: *Nova prisutnost: časopis za intelektualna i duhovna pitanja*, 8 (2010.) 3, 371-392.; Suzana VULETIĆ, Moralno-istraživačka evaluacija vrijednosne dimenzije spolnosti i s njom povezanih pitanja bračnog i obiteljskog života, u: *Crkva u svijetu*, 45 (2010.) 2, 218-242.; Suzana VULETIĆ – Ivica PAŽIN, Spolnost unutar promišljanja o identitetu kršćanske obitelji. Moralno teološke i pastoralno katehetske odrednice na temelju projekta „Kršćanski identitet i kvaliteta bračnog i obiteljskog života", u: *Crkva u svijetu*, 46 (2011.) 1, 31-58.; Suzana VULETIĆ, Moralni vidici ostvarenja bračne seksualnosti. Opća analiza, odstupanja od prethodnih istraživanja i podudarnost s polaznim pretpostavkama, u: *Kršćanski identitet i obitelj*, Pero ARAČIĆ – Ivo DŽINIĆ – Biljana HLAVAČEK (ur.), Đakovo, 2011., 87-111.; Suzana VULETIĆ, Moralna presoja stališč o spolnosti in z njo povezanih vprašanj zakonskega življenja (A Moral Assessment of Viewpoints on Sexuality and Sex-Related Questions Regarding Married Life), u: *Bogoslovni vestnik*, 3 (2015.) 75, 427-446.; Suzana VULETIĆ, Dimenzioniranje spolnosti kroz prizmu personalističke norme za formaciju autentičnog kršćanskog identiteta, u: *Kršćanski identitet i obitelj*, Pero ARAČIĆ – Ivo DŽINIĆ – Biljana HLAVAČEK (ur.), Đakovo, 2011., 133-168.

[404] Usp. Suzana VULETIĆ, Ne/Odgovornost za začeti život u liberalnim i pro- abortivnim sub/kulturalnim društvenim okolnostima Rezultati znanstveno-istraživačkog projekta „Kršćanski identitet i kvaliteta bračnog i obiteljskog života", u: *Obnovljeni život: časopis za religioznu kulturu*, 66 (2011.) 2, 151-171.; Suzana VULETIĆ, Pobačajno rješenje neželjene trudnoće, u: *Kršćanski identitet i obitelj*, Pero ARAČIĆ – Ivo DŽINIĆ – Biljana HLAVAČEK (ur.), Đakovo, 2011., 217-257.

[405] Usp. Suzana VULETIĆ – Mirjana RADAN – Željko RAKOŠEC – Žarko ŠPERANDA, Bioetička kompleksnost problematike zamjenskog majčinstva, u: *Diacovensia*, 1 (2015.) 23, 35-70.

[406] Usp. Suzana VULETIĆ – Brankica JURANIĆ – Štefica MIKŠIĆ, Ideje i iskustva u organizaciji palijativne skrbi, u: *Palijativna skrb. Mostovi nade i čovječnosti*, Veljko ĐORĐEVIĆ – Marijana BRAŠ – Lovorka BRAJKOVIĆ (ur.), Zagreb, 2012.,142-154.; Suzana VULETIĆ – Brankica JURANIĆ – Štefica MIKŠIĆ – Željko RAKOŠEC, Palijativna skrb i medicinsko-duhovne potrebe terminalnih bolesnika, u: *Bogoslovska smotra*, 84 (2014.) 4 881-906.

[407] Usp. Suzana VULETIĆ – Luka TOMAŠEVIĆ, Bio/tehnološka konstrukcija integrativne bioetike, u: *Integrativna bioetika pred izazovima biotehnologije. Zbornik radova Trećeg međunarodnog bioetičkog simpozija u Bosni i Hercegovini*, Velimir VALJAN (ur.), Sarajevo, 2012., 45-69.; Suzana VULETIĆ – Ana JELIČIĆ – Silvana KARAČIĆ, Bioetičke konotacije Interneta, u: *Diacovensia*, 22 (2014.) 4, 525-558.

[408] Usp. Suzana VULETIĆ – Luka TOMAŠEVIĆ, Bio-etički i eko-teološki poticaji za zaštitu okoliša i života, u: *Diacovensia*, 22 (2014.) 3, 289-314.

[409] Usp. Suzana VULETIĆ – Gordana PELČIĆ, Vaccination in the 21th Century?, *Book of abstracts Bioethics in the future tecnicization of the man or humanization of the science*, Bol/Brač, Hrvatska, 2015.; Suzana VULETIĆ, Manfred Lütz, Užitak Života. Protiv terora dijete, manije zdravlja i kulta fitnessa, Verbum, Split, 2015., u: *Diacovensia*, 4 (2015.) 23, 584-588.; Suzana VULETIĆ – Josip BOŠNJAKOVIĆ – Karmen GALIĆ – Lovro KLADARIĆ, Kršćanska pomoć ugroženima samoubojstvom. "Da svojom rukom život upropašćujem?" (Job 13, 14 b), u: *Diacovensia*, 23 (2015.) 1, 124-127.; Suzana VULETIĆ – Brankica JURANIĆ – Štefica MIKŠIĆ – Željko RAKOŠEC, Biomedicinski i moralno-etički aspekti distanazije. U agoniji umiranja pred medicinskom beskorisnošću, u: *Diacovensia*, 22 (2014.) 2, 163-200.; Suzana VULETIĆ, Etika odgovornog

krepostima.[410] Radovi autorice su smješteni unutar područja moralne teologije te na temelju postojećega stanja razmišljanje usmjeravaju prema *očekivanju*.

Lucila ZOVAK[411] doktorirala je 2000. godine na Papinskom salezijanskom sveučilištu u Rimu s temom *Progresivni razvoj učenja Katoličkoga vjeronauka u sadašnjoj hrvatskoj školi.*[412]

Dva članka objavljena na hrvatskom jeziku bave se integralnim odgojem učenika[413] te odnosom kateheze i liturgije.[414] Radovi autorice su smješteni unutar područja katehetike te na temelju postojećega stanja razmišljanje usmjeravaju prema očekivanju, čime daju doprinos razumijevanju Crkve u Hrvatskoj kao društveno-povijesnoj stvarnosti koju liturgijska dimenzija usmjerava prema trenscendentnom.

pedijatrijskog pristupa u provedbi terapeutskog saveza profesionalnim i empatijskim stavom, u: *Sekundarna prevencija u pedijatriji: zbornik radova*, Neda ABERLE (ur.), Slavonski Brod, 2013., 3-14.; Suzana VULETIĆ, Uvodnik: Riječ utjehe u kriznim vremenima, u: *Diacovensia*, 23 (2013.) 3, 405-409.; Suzana VULETIĆ, Interna moralnost biomedicine (kroz njenu anamnezu i rehabilitacijski imperativ), u: *Iščekivati i požurivati dolazak dana Božjega. Zbornik radova u čast prof. dr. sc. Peri Aračiću prigodom 65. obljetnice života*, Ivo DŽINIĆ – Ivica RAGUŽ (ur.), Đakovo, 2009., 603-620.

[410] Usp. Suzana VULETIĆ, Teološki prikazi iz područja moralne teologije u dva desetljeća časopisa Diacovensia, u: *Diacovensia*, 22 (2014.) 1 35-39.; Suzana VULETIĆ, Moralno-bioetička evaluacija suvremenih biomedicinskih postignuća, u: *Znakovi vremena. Časopis za filozofiju, religiju, znanost i društvenu praksu*, 17 (2014.) 63, 259-277.; Suzana VULETIĆ, Blaženstvo siromaštva. Duhovni privilegij ili socijalna potlačenost?, u: *Diacovensia*, 41 (2014.) 4, 421-424.; Suzana VULETIĆ, Ilija Živković: Temeljni koncepti socijalne psihologije, Veleučilište Baltazar Zaprešić, Zaprešić, 2015., u: *Diacovensia*, 23 (2015.) 1, 121-124.; Suzana VULETIĆ – Ivica TUŠEK, Ateistički pokušaji negacije krjeposti vjere, u: *Služba Božja*, 50 (2010.) 4, 394-418.

[411] O autorici nisu pronađeni podaci u bazi CROSBI, niti evidencija MBZ. Zadnja provjera je napravljena 22.4.2020.

[412] Rad je pisan na talijanskom jeziku: ZOVAK Lucila, *La progressiva elaborazione dell'insegnamento della religione cattolica nell'attuale scuola croata. Tesi dottorale*, Roma, 2000.

[413] Vidi u: Lucila ZOVAK, Škola u službi integralnog odgoja učenika, u: *Kateheza: časopis za vjeronauk u školi, katehezu i pastoral mladih*, 26 (2004.) 1, 20-34.

[414] Vidi u: Lucila ZOVAK, Kateheza i liturgija: liturgijska kateheza i katehetska dimenzija liturgije, u: *Diacovensia*, 11 (2003.) 1, 75-91.

4.4. *Komparativna analiza znanstvenih radova*

Na temelju prvoga dijela rada u kojemu se na teorijskoj razini istraživao govor o *sjećanju i očekivanju* u kontekstu govora o Crkvi postavljeno je 12 pitanja za komparativnu analizu. Na temelju pitanja analizirani su i uspoređivani radovi unutar područja teologije koja su određena s obzirom na područja kojima se bave pojedine katedre Katoličkoga bogoslovnog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu:

1) Filozofija
2) Sveto pismo Novoga zavjeta
3) Povijest kršćanske literature
4) Dogmatska teologija
5) Moralna teologija
6) Pastoralna teologija
7) Liturgika
8) Crkvena povijest
9) Kanonsko pravo
10) Religijska pedagogija i katehetika
11) Socijalni nauk Crkve
12) Ostalo

Pitanja:

1) Sadrže li tekstovi direktan govor o *sjećanju i očekivanju*?
2) Sadrže li tekstovi indirektan govor o *sjećanju i očekivanju* kroz pojavne oblike života sjećanja i očekivanja prepoznatljivih u različitim zajednicama?
3) Je li u tekstovima uočljiva posvećenost misiji naviještanja obradom tema koje upućuju na *sjećanje i očekivanje* Isusa Krista?
4) Je li uočljivo identitetsko obilježje naroda Božjeg o kojemu govore autorice na temelju *sjećanja i očekivanja* Isusa Krista?
5) Je li u tekstovima uočljiva samosvijest o pripadnosti narodu Božjem na temelju *sjećanja i očekivanja* Isusa Krista?

6) Je li u tekstovima prepoznatljiv smisao egzistencije i ljudske povijesti obilježen *sjećanjem i očekivanjem* Isusa Krista?
7) Dolazi li u tekstovima do izražaja negativno-kritička dimenzija naroda Božjeg po kojoj se naglašava sve što je povijesno uvjetovano?
8) Dolazi li u tekstovima do izražaja pozitivno-stimulativna dimenzija naroda Božjeg po kojoj se naglašava otvorenost prema transcendentnom i prisutnost otajstvene dimenzije?
9) Dolazi li do izražaja relativna dimenzija naroda Božjeg po kojoj se naglašava da je Crkva narod Božji samo ukoliko potpuno ovisi o *sjećanju i očekivanju* Isusa Krista?
10) Dolazi li do izražaja komunikacijska dimenzija naroda Božjeg po kojoj se naglašava da je ono što čini narod Božji naviještanje na temelju *sjećanja i očekivanja* Isusa Krista?
11) Je li u tekstovima prisutna dimenzija *sjećanja i očekivanja* kao imanentnosti postojećega života naroda Božjeg?
12) Je li u tekstovima uočljiva dimenzija govora o *sjećanju i očekivanju* kao putu obraćenja?

Tekstovi su objedinjeni unutar 12 područja da bi bili usporedivi s obzirom na zadane kriterije.

4.4.1. Filozofija

Znanstveni radovi teologinje Jasenke Frelih polaze od istraživanja filozofije Arthura Schopenhauera. S obzirom na temu kojom se autorica bavi, perspektiva u radovima je oslonjena na Schopenhauerovu filozofsku misao. Sjećanje je u smislu prisjećanja na Schopenhauerovo djelo prisutna u radovima kao npr. u riječima: „Dajući umjetnosti iscjeliteljsku moć u prevladavanju cjelokupne patnje ljudskog bivstvovanja, ali i snagu da na poseban način odgovara na životna pitanja i zbog toga u sebi sadržava iskonsku

mudrost, Schopenhauer je udario temelje estetike kakvu danas poznajemo."[415] O filozofu se govori kao o onome koji je postavio temelje estetike kakvu danas poznajemo te o tome kako je njegov rad vrednovan. Do izražaja dolazi njegov utjecaj na književnost i umjetnost, naročito njegova glavnog djela *Svijet kao volja i predodžba*. Prema pisanju autorice, Schopenhauer je u umjetnosti vidio put shvaćanja cjelokupnoga života i stvaranja otklona od tragedije ljudskoga postojanja. Važnost misli ovoga filozofa promatra se u kontekstu književnosti i umjetnosti te njegovoga utjecaja na književnost i umjetnost XX. stoljeća. Uz utjecaj na estetiku, autorica Schopenhauerovo djelo istražuje i u kontekstu etike. U radu *Schopenhauerova kritika Kantove etike* autorica zaključuje da je Schopenhauer smatrao da je njemu uspjelo dati pravi prikaz etike, u čemu mu je Kant bio od pomoći kako bi mu naznačio put.[416]

Pojam očekivanja se kod autorice na jednome mjestu pojavljuje u kontekstu kršćanstva, i to u bilješci u kojoj piše: „S tim u vezi, Schopenhauer naglašava da je u srži kršćanske etike da se neko djelo može smatrati moralnim samo ako je učinjeno pod pobudom ljubavi ili milosrđa. Jedino se za takvo djelo može očekivati nagrada, dok sam čin po sebi ostaje bezvrijedan. Usp. A. Schopenhauer, Die Welt als Wille und Vorstellung I, str. 641 i dalje."[417] U kontekstu kršćanstva očekivanje nagrade ima eshatološku dimenziju.

S obzirom na postavljena pitanja za analizu, a na temelju analiziranih radova, može se zaključiti da su unutar filozofije sadržani tekstovi koji upućuju na direktan govor o sjećanju i očekivanju, ali taj govor se ne odnosi na sjećanje i očekivanje Isusa Krista pa zbog toga nema teološko-ekleziološku dimenziju s obzirom na koju bi se moglo govoriti o eklezioogiji pod vidom naroda Božjeg.

[415] Jasenka FRELIH, Utjecaj Arthura Schopenhauera na književnost i umjetnost, u: *Nova prisutnost: časopis za intelektualna i duhovna pitanja*, 11 (2013.) 1, 59.
[416] Usp. Jasenka FRELIH, Schopenhauerova kritika Kantove etike, u: *Filozofska istraživanja*, 30 (2010.) 4, 654.
[417] *Isto*, 653.

4.4.2. Sveto pismo

Autorica Silvana Fužinato obrađujući teme Novog zavjeta u svojim tekstovima nužno apostrofira govor o Isusu Kristu i sjećanju na njega. Tako u rečenici: „Radost spasenja koja nečujno prodire u čovjekovo *danas* mijenjajući njegovu osobnu povijest kao i povijest svijeta radost je koja se pretvara u prelijepu hvalu Bogu, u radostan poklik ispunjenja mesijanskih iščekivanja."[418]

Uočavamo ekleziološku dimenziju sjećanja i očekivanja u kontekstu njezina govora o radosti. Čovjekovo *danas* pojavni je oblik života sjećanja i očekivanja Isusa Krista kojim je obilježena ljudska povijest. Mesijansko iščekivnje koje ima svoje ispunjenje dolaskom Isusa Krista mijenja osobnu povijest pojedinaca i svijeta za koje Isus Krist postaje put obraćenja. U istome tekstu autorica navodi: „No, ujedno je i radost koja jednom rođena ne može ostati skrivena u intimnosti i skrovitosti čovjekova srca i doma, nego ga potiče izaći i poći ususret drugomu kako bi ga učinila svojim dionikom."[419] Govor o radosti je ustvari govor o Isusu Kristu, a taj govor ne ostaje izoliran već se prenosi te nastaju zajednice onih koji su povjerovali. Indirektno je ovdje prisutan govor o nastanku Crkve, odnosno o logici širenja radosne vijesti koja vodi k tome da nastaju zajednice vjernika. Radost, odnosno sreća u Starome zavjetu, prema autorici, vezana je za čovjekovu svijest o pripadnosti povijesti spasenja čije je ispunjenje zajamčeno Božjim obećanjem. Ta svijest prožima čitavoga čovjeka u njegovoj sadašnjosti i u njegovoj budućnosti.[420]

Unutar konteksta Svetoga pisma autorica će navesti: „No biblijski je čovjek ponajprije svjestan da je radost Božji dar koji se utjelovljuje ne samo u njegovoj intimnosti nego i u ljudskoj povijesti u kojoj svaki vjernik sudjeluje u punini ne prezirući ju i ne bježeći od nje. U tom smislu radost nije jednostavan nutarnji osjećaj nego radost spasenja sadašnjeg jednako kao i budućeg vremena."[421] U navedenim rečenicama prepoznaje se nekoliko obilježja indirektnoga govora o sjećanju i očekivanju. Utjelovljenje je povijesni

[418] Silvana FUŽINATO, Radost u Novom zavjetu. Dar i odgovornost kao konstitutivne značajke spasenjske radosti, u: *Posvećeni život*, 20-21 (2015.) 37-38, 11.
[419] *Isto*, 11.
[420] Usp. *Isto*, 12.
[421] *Isto*, 12.

događaj, ali događaj koji vodi obraćenju (čovjekova intima), ali i stvaranju zajednica u konkretnom povijesnom vremenu (svaki vjernik sudjeluje u ljudskoj povijesti). Sudjelovanje u punini, ne prezirući ljudsku povijest i ne bježeći od nje, imanentno je narodu Božjem koji počiva na sjećanju i očekivanju Isusa Krista.

Govor o blaženstvima u Matejevom evanđelju direktan je teološki govor sjećanja i očekivanja u kojemu autorica tumači paradoks Isusovih riječi koje su upućene ljudima svakog vremena. Siromašni, gladni, žedni i ožalošćeni nisu blaženi zbog svojega objektivnoga stanja već zbog dolaska Kraljevstva koje na paradoksalan način mijenja kategorije i kriterije ovoga svijeta.[422] U ovome kontekstu identitetsko obilježje naroda Božjeg uočljivo je u sjećanju i očekivanju Kraljevstva o kojemu Isus govori, a o čemu autorica piše.

Slično je i u tekstu u kojemu se bavi milosrđem i sudom, a na temelju Ivanovog evanđelja. Obrazlažući kristološku postavku da je Isus Sin Božji koji je poslan od Oca ne da osudi svijet, nego da ga spasi po vjeri u njegovo ime, na samome početku teksta autorica jasno koristi strukturu sjećanja i očekivanja Isusa Krista. U zaključnom dijelu na temelju napravljene egzegetske analize navodi: „Vjera, naime, nije shvaćena kao nauk koji trebamo prenijeti ili program i projekt koji trebamo ispuniti, nego kao osobni odnos s Riječju, odnos koji smo pozvani živjeti na autentičan način i u svjetlu dvostruke vjernosti: Bogu i čovjeku."[423] Osobni odnos s Riječju o kojemu govori autorica uporište ima u sjećanju i očekivanju Isusa Krista te je kao takav put obraćenja za svakog vjernika. Više od navedene dimenzije, u ovome tekstu do izražaja dolazi komunikacijska dimenzija sjećanja i očekivanja – naviještanje Isusa Krista moguće je i događa se po sjećanju na Isusa Krista i u očekivanju Isusa Krista.

[422] Usp. *Isto*, 13.
[423] Silvana FUŽINATO, Milosrđe i sud (Iv 9), u: *Posvećeni život*, 20-21 (2015.) 37-38, 77.

4.4.3. Povijest kršćanske literature

Autorica Andrea Filić bavi se proučavanjem teološkoga znanstvenog djela Tomislava Janka Šagi-Bunića.[424] Iako bi se rad na tekstovima autora koji je živio u prošlosti mogao okarakterizirati kao rad koji je po prirodi stvari usmjeren na sjećanje, on nas ipak svojim podsjećanjem na prošlost usmjerava prema budućnosti i postavlja određena očekivanja pred kršćane koji dolaze. Zorni primjer za to je naglašavanje Šagi-Bunićevog tumačenja teksta Mt 25, 40: „Što god učiniste jednome od moje najmanje braće, meni učiniste", na način da se Sin Božji poistovjećuje sa svakim čovjekom.[425] Doktorski rad koji je obranjen 2012. godine bavi se razvojem kalcedonske definicije i kristološkom kontroverzijom koju je proučavao Tomislav Janko Šagi-Bunić. Tema je obrađena na temelju njegovih latinskih tekstova. Autorica pokazuje koliko je Šagi-Bunić bio poznat i cijenjen među teolozima koji su se bavili kristologijom, a što u Hrvatskoj nije imalo značajnijega odjeka.

U knjizi koja je kasnije objavljena, autorica navodi: „Svi su suglasni da je naš autor vrlo dobro uočio spekulativnu razliku između dualističkih kristoloških formula antiohijske provenijencije (´potpuni Bog i potpuni čovjek´ te ´dvije sjedinjene naravi´ koje se nalaze u *Antiohijskom simbolu*) i formula koje su u Kalcedonskoj definiciji zauzele njihovo mjesto (´potpuni isti u božanstvu i isti potpun u čovještvu´ i ´u dvjema naravima´). Te posljednje, premda izražavaju dvojstvo u Kristu, odgovaraju unitarističkoj tendenciji koncilskih otaca. Šagi-Bunić je, proučavajući razvoj tih dviju formula, zaključio da kalcedonski diofizitizam nije čisti antiohijski diofizitizam, nego diofizitizam ćirilovske provenijencije, točnije, diofizitizam kakvog je Ćiril naučavao u već donekle nam poznatoj poslanici *Laetentur coeli*."[426] Prisjećanje na rad teologa Šagi-Bunića ne vodi k tome da ga se svrsta u radove koji direktno govore o sjećanju i očekivanju, jer se ne radi o sjećanju

[424] Usp. Andrea FILIĆ, Šagi-Bunićeve intuicije o sjedinjenju Boga i (svakoga) čovjeka kroz prizmu usporedbe Kalcedonskog koncila i Drugoga vatikanskog koncila, u: *Bogoslovska smotra*, 83 (2013.) 4, 787-813.
[425] Usp. *Isto*, 788., također i u: Andrea FILIĆ, *Efeška kristološka kontroverzija prema djelima T. J. Šagi-Bunića – od raskola (431.) do sjedinjenja (433.)*, Zagreb, 2015., 18.
[426] Andrea FILIĆ, *Efeška kristološka kontroverzija prema djelima T. J. Šagi-Bunića – od raskola (431.) do sjedinjenja (433.)*, Zagreb, 2015., 43.

i očekivanju Isusa Krista, no kroz izneseni sadržaj koji donosi kristološke prijepore prošlosti nameće se zaključak da je rad indirektno u području *sjećanja i očekivanja* u teološko-ekleziološkom smislu.

Druga autorica čiji rad je smješten unutar ovoga područja je Vanda Kraft Soić. U radu *Krist između poniženja i slave – značenje utjelovljenja u* De Trinitate *Hilarija iz Poitiersa* koji je doktorski rad autorice, rekonstruira se, analizira i sustavno izlaže cjelovito Hilarijevo poimanje utjelovljenja i njegovih učinaka prema Hilarijevu djelu *De Trinitate*.[427] Rad govori o specifičnoj temi kojom se bavio Hilarije, čiji život obilježava borba protiv arijanizma, obrana nicejskoga vjerovanja i posredništvo između biskupa Istoka i Zapada.[428] Rad donosi povijesno-teološke uvjetovanosti nastanka Hilarijevoga djela, opisuje se borba protiv arijanizma, obrana nicejskog vjerovanja i posredništvo između biskupa Istoka i Zapada što obilježava Hilarijev život.[429]

Autorica pozornost stavlja na razliku između *homoiusios* i *homoousios* te na to kako Hilarije osporava arijanske tvrdnje i prikazuje utjelovljenje kao otajstvo, vrhunac i dovršenje Božjega slobodnoga nauma spasenja čovjeka potaknuta Božjom ljubavlju prema čovjeku.[430] Utjelovljenje je naglašeno otajstveni događaj koji predstavlja vrhunac i dovršenje Božjega plana spasenja čovjeka. Otvorenost prema transcendentnom i prisutnost otajstvene dimenzije vodi k pozitivno stimulativnoj dimenziji naroda Božjeg koja se očituje upravo po sjećanju i očekivanju Utjelovljenoga. „Hilarije ukazuje na nužnost uviđanja beskrajnoga jaza koji ograničenog čovjeka dijeli od neograničenog i vječnog Božjega veličanstva, kao i čovjekovu nesposobnost da razumski pojmi Božju narav i djela – uslijed čega čovjek treba osjetiti o osjećati poniznost – no to Bog od nas niti ne očekuje, već silazi k nama i to nam objavljuje.“[431]

Autorica tumači nebesko razumijevanje Boga i njegova spasenjskoga dijela kao mogućnost tek kada čovjek postane svjestan sebe, vlastitih mogućnosti i ograničenja

---

[427] Usp. Vanda KRAFT SOIĆ, *Krist između poniženja i slave – značenje utjelovljenja u De Trinitate Hilarija iz Poitiersa*, Zagreb, 2013., 14.
[428] Usp. *Isto*, 20.
[429] Usp. *Isto*, 20.
[430] Usp. *Isto*, 14.
[431] Usp. *Isto*, 68.

vlastitoga razuma te potom dopusti da ga vodi vjera što zahtijeva ispravno usmjerenu volju.[432]

Područje kršćanske literature kojim se bave obje autorice logikom stvari je upućeno na sjećanje o prošlosti koju je izgradilo sjećanje i očekivanje Isusa Krista. U obradi tema o teološkom promišljanju Tomislava Janka Šagi-Bunića naslonjenoga na kristološke kontroverze dviju škola, kalcedonske i antiohijske, te o značenju utjelovljenja kod Hilarija iz Poitiersa, autorice utvrđuju identitetsko obilježje naroda Božjeg. U radovima je uočljiva i pozitivno-stimulativna dimenzija kraljevstva Božjeg jer opisane rasprave kojima se željela postići jasnoća pojmova i razumijevanja stvarnosti upućuju na prisutnost otajstvene dimenzije te ukazuju na potrebnu otvorenost transcendentnom.

4.4.4. Dogmatska teologija

Analizirani radovi navode se abecednim redompo prezimenima autorica, a nakon toga slijedi komparacija.

Kada se rad teologinje Veronike Nele Gašpar promatra kroz napetost odnosa *sjećanja* i *očekivanja*, u analizi se nameću članci koji govore o Duhu Svetome. Autorica tako na jednome mjestu piše: „Živjeti *u Duhu* i *po Duhu* znači prvenstveno život urediti snagom nade i iščekivati konačno preobraženje svijeta i vlastita života."[433] Nešto dalje u tekstu navodi: „Iskustvo Duha Svetoga vezano je uz povijesnog Isusa i uz vidljivu zajednicu Crkve (Usp 1 Iv 1-2)."[434] Duh Sveti prema navedenom preobražava život pojedinca, ukoliko se po njemu živi, usmjerava prema iščekivanju promjene, ali i prema povijesnom Isusu.

U tekstovima u kojima se bavi teologijom Karla Rahnera dotiče pitanje transcendentalnosti pa time i eksplicitno otvara pitanja sjećanja i očekivanja prema Rahnerovom modelu. Autorica tako piše: „Transcendentalnost nije transcendencija, nego apriorna struktura ljudskoga duha u svijetu koji se ne susreće samo s pojedinim

[432] Usp. *Isto*, 70.
[433] Nela GAŠPAR, *Teološki govor o Duhu Božjem. Od vječnosti do čovječnosti*, Zagreb, 2012., 55.
[434] Nela GAŠPAR, *Teološki govor o Duhu Božjem. Od vječnosti do čovječnosti, 62.*

definiranim i kategorijalnim iskustvima, nego snagom svoje radikalne otvorenosti doživljava bitak općenito, otvoren je otajstvu, usmjeren na beskonačno. Transcendentalnost je, dakle, apriorna struktura ljudskoga duha, tj. nije stečena, nego zadana samim ljudskim postojanjem kao radikalna otvorenost na Transcendenciju i kao uvjet mogućnosti različitih iskustava svakodnevnoga života."[435] Referirajući se na Wegerov *Uvod u teološku misao Karla Rahnera*, autorica navodi: „A suvremeni čovjek nikada nije samo suvremeni čovjek. Ima u čovjeku i jedna stvarnost što ide u čovjekov bitak uopće, što je postavka, uvjet mogućnosti svega što čovjek spoznaje, čini, doživljava, podnosi, čemu se nada i što ga čini tjeskobnim. Tu stvarnost Rahner naziva ´transcendentalnom´ i nju ispituje uz pomoć transcendentalne metode koju nije izumio, ali ju je prvi uveo u teologiji htijući njome pokazati da u čovjeku mora opstojati jedna apriorna struktura ljudskoga duha kao radikalna otvorenost Transcendenciji, Bogu."[436] U znanstvenim radovima autorice prepoznaje se pristup koji polazi od sjećanja koja potom oblikuju očekivanja, a oba svoje uporište imaju u transcendentnom. Doprinos razumijevanju Crkve u Hrvatskoj moguće je smjestiti u kontekst Crkve primarno kao transcendentalne stvarnosti.

Unutar tematike kojom se bavi Valerija Kovač, u kontekstu problematike ovoga rada potrebno je izdvojiti eksplicitni govor o *sjećanju* (pamćenju) kod Josepha Ratzingera koji je izgrađen na temelju Augustinovog shvaćanja vremena usredotočenoga na kategoriju sjećanja.[437] „Memoria je bitna kategorija vjere, koju Ratzinger tumači kao čin sjećanja i povezuje je s memorijom ecclesiae kao zajedničkim prostorom vjere koji nadilazi vremena i kojim se uspostavlja jedinstvo povijesti i onih koji vjeruju. Vrijedi istaknuti da se u današnje vrijeme, iz drugačijih polazišta, sjećanje također otkriva kao temeljna antropološka i teološka kategorija. Neki predstavnici socijalne psihologije na sjećanjima utemeljuju čovjekov život i identitet, povezanost među generacijama te

[435] Nela GAŠPAR, Božje samopriopćenje – Rahnerovo polazište za sistematsko shvaćanje Trojstva, u: *Za tragovima Božjim. Teološka traganja Karla Rahnera i Hans Urs von Balthasara*, Ivica RAGUŽ (ur.), Đakovo, 2007., 98.
[436] Nela GAŠPAR, 95.
[437] Usp. Nedjeljka Valerija KOVAČ, *Personalno-relacijska paradigma teologije Josepha Ratzingera/Benedikta XVI*, Zagreb, 2014., 413.

socijalno i komunikativno usmjerenje čovjekove egzistencije. Sjećanje također spada u temeljnu strukturu kako židovske, tako i kršćanske vjere. Prvenstveno kao *sjećanje na Boga*, sjećanje konstituira zajednice sjećanja u kojima se ono na različitim razinama odnosa unutar zajednice i u odnosu prema svijetu ostvaruje i živi."[438] Autorica ističe da je kod Ratzingera temelj teološke misli Bog, a čovjeka i njegovu egzistenciju objašnjava u odnosu prema Bogu.[439] Antropologija ukorijenjena u kristologiji kod Ratzingera smjera prema ekleziologiji, a antropologija i ekleziologija su usmjerene prema eshatologiji i ona je dinamizam koji prožima sve discipline, zaključuje autorica.[440] O odnosu povijesti i Biblije kod Ratzingera autorica zključuje: „Biblija izravno govori o povijesti, ali ne u smislu historicizma koji gleda samo na prošlost, niti u pogledu utopije koja vidi samo ono futurističko kao nedohvatljivo. Oslanjajući se na Augustinovu analizu vremena i memorije, Ratzinger drži da Biblija shvaća povijest kao sadašnjost, i to ne u aktualističko-punktualnom smislu, nego u vidu anamneze."[441]

Sjećanje, koje je anamneza, nije puko sjećanje na neki događaj u vremenu niti je subjektivno motivirano prisjećanje, već je „konstitutivni moment koji povezuje pojedini događaj i njegovo značenje u sveukupnoj povijesti. I kod Ratzingera anamneza ima uprisutnjujuću moć koja posreduje između jedinstvenoga spasenjskog događaja u povijesti i djelotvornoga uprisutnjenja njegova univerzalnoga značenja u sadašnjosti."[442] Prema Ratzingeru, a kako tumači autorica, samo metafizička perspektiva može na okupu držati prošlost, sadašnjost i budućnost u jednoj cjelini i međusobnoj povezanosti te da bi događaji iz prošlosti imali učinak i prisutnost u sadašnjosti, koja je otvorena budućnosti.[443]

U znanstvenim radovima autorice prepoznaje se pristup koji polazi od sjećanja, koja potom oblikuju očekivanja, a oba svoje uporište imaju u transcendentnom. Doprinos

[438] Nedjeljka Valerija KOVAČ, *Personalno-relacijska paradigma teologije Josepha Ratzingera/Benedikta XVI, 414. Autorica se referira na* referira članak: Reinhold BOSCHKI, Gott erinnern – eine praktisch – theologische Aufgabe, 189-211.
[439] Usp. *Isto*, 434.
[440] Usp. *Isto*, 433.
[441] *Isto*, 227.
[442] *Isto*, 228.
[443] Usp. *Isto*, 228.

razumijevanju Crkve u Hrvatskoj moguće je smjestiti u kontekst Crkve primarno kao transcendentalne stvarnosti.

Iva Mršić Felbar u svome doktoratu, kada govori o Utjelovljenju kako ga razumije Hick, navodi da umjesto pojam *utjelovljenje* on predlaže *upovješćenje*, pojam za koji kaže da je nelegalan, ali koristan. „Dakle, božansko upovješćenje, prije nego božansko utjelovljenje, prenosi nam sliku čovjeka koji je nekad živio i djelovao unutar ljudske povijesti, bez nepotrebnog uvođenja govora o vječnom Logosu koji postaje čovjekom."[444]

Iz doktorske disertacije izdvaja se i dio koji izravno govori o odnosu povijesne i otajstvene dimenzije u Isusu Kristu. Prema Hicku, Božja ljubav je upovješćena u Isusovoj osobi: „Dakle, taj Božji *agape* u Isusu, koju je pokazivao prema ljudima u Palestini, nije bila tek *poput* Božje ljubavi, odnosno njoj *slična* (što bi se podudaralo s arijanskim *homoi-ousios*), niti nekakvo oponašanje ili odraz te iste ljubavi, već je bila riječ o *doslovnoj* Božjoj ljubavi."[445] Raspravu s govora o identitetu supstance Hick prebacuje na govor o identitetu božanskog i ljudskog djelovanja te autorica navodi: „Hick želi pokazati da je nicejska definicija o utjelovljenom Božjem Sinu tek jedan način govora o Isusovu gospodstvu, odnosno osvijestiti da je riječ o mitološkom karakteru unutar tradicionalnog jezika."[446] Umjesto riječi *Bog* Hick uvodi riječ *Zbiljsko*, a zaključak je autorice da je njegova kristologija ustvari isusologija s primjesama mesijanologije.[447]

Propitujući mišljenja na kojima je Hick utemeljio vlastita razmišljanja autorica je usmjerena prema prošlosti, ali je zaključak usmjeren prema budućnosti u smislu recepcije njegovoga naučavanja.

Marija Pehar sjećanje i očekivanje koje nadilazi razinu naravnoga povezuje s dimenzijom zaborava, a što oprimjeruje u govoru o Mariji: „Isto tako, Marijino je majčinstvo više od naravnoga rađanja: ono je čin poslušnoga nasljedovanja i odgovor na

[444] Iva MRŠIĆ FELBAR*, Utjelovljenje kao mit u kristologiji Johna Hicka. Kritička analiza*, Zagreb, 2015., 84-85.
[445] Iva MRŠIĆ FELBAR*, 85.*
[446] *Isto*, 86.
[447] Usp. *Isto,* 200.

Božji poziv stavljanjem cjelovitoga života u poslanje i plodnost koja ne samo da nadilazi razinu naravnoga, nego upravo traži njezin potpun zaborav."[448]

Sjećanje i očekivanje Isusa Krista prema Isusovoj velikosvećeničkoj molitvi kojom se autorica bavi vremenski nije usmjereno prema prošlosti ili prema budućnosti već se radi o kontinuiranome stanju: „Dakle, čas proslave (pashalni događaj) koji je došao, a o kojemu govori Sin, jest nevremenski i svevremenski istodobno, a uporabom perfekta pisac molitve ovdje želi naglasiti kako je taj čas bio očito oduvijek u Božjemu promislu, uvijek će vrijediti do u vječnost, i neće se ograničiti samo na određenu povijesnu točku, odnosno – u duhu grčkoga perfekta – taj čas oduvijek dolazi i uvijek će dolaziti."[449]

Pitanje vremena koje ponekad direktno, a često indirektno otkriva dimenzije sjećanja i očekivanja kod ove se autorice snažno apostrofiraju u tekstu koji se bavi šabatom.[450] Govor o vremenu se kod Izraelaca razlikuje od govora o vremenu u drugim narodima i kulturama. Autorica će navesti: „Činjenicom da Bog svoj blagoslov i posvećenje podjeljuje ne tek bilo kojem od svojih stvorenje nego sedmom danu, može se opravdati i tumačiti temeljna biblijsko-židovska (a kasnije donekle i kršćanska) usmjerenost kategoriji vremena. Židovstvo je religija vremena i unutar ove nosive kategorije promatra svijet. Prvotno u središtu njezina interesa stoje povijest i događanja, a ne prostor i stvari. Bog je na početku posvetio vrijeme, stoga iskonska svetost, pripada vremenu, dok je pridavanje svetosti prostoru nastalo unutar židovstva tek puno kasnije i smatra se ljudskim, a ne Božjim djelom."[451]

Ono što je uvjetovalo opredjeljenje židovstva za vrijeme, prema autorici, je objava Boga, odnosno Izraelovo iskustvo Boga koje se veže uz jedinstvene povijesne događaje spasenja kao što su obećanje Abrahamu i izbavljenje iz Egipta, što su događaji koji su se

---

[448] Marija PEHAR, Marija – savršeni uzor posvećenoga života, u: *Diacovensia,* 23 (2015.) 4, 488.

[449] Marija PEHAR – Matej PETRIĆ, Elementi perihoretske antropologije u Isusovoj velikosvećeničkoj molitvi. Filološko-teološka analiza i humanistički odjek u postmoderni, u: Bogoslovska smotra, 48 (2014.) 1, 49.

[450] Marija PEHAR, Šabbat između vremena i prostora, u: *Da istina evanđelja ostane kod vas (Gal 2, 5), Zbornik u čast prof. dr. sc. Ivana Dugandžića, povodom 70. godine života*, Mario CIFRAK – Dario TOKIĆ (ur.), Zagreb, 2014., 423-440.

[451] *Isto*, 428.

dogodili u prošlosti, ali nisu događaji za prošlost nego obilježavaju i određuju i budućnost.[452]

O odnosu prošlosti, sadašnjosti i budućnosti autorica piše: "Povijest prošloga stoga ne postaje prošlom poviješću nego traži aktualizaciju u sadašnjosti i time otvara budućnost. Tako vjerničko iskustvo uključuje pamćenje (sjećnje), posadašnjenje i iščekivanje: sjećanje na izlazak iz Egipta i događaj Saveza na Sinaju s jedne strane (prošlost i njezina aktualizacija u svetkovanju danas) i mesijansku nadu kao iščekivanje jednog dana na kraju svih dana (budućnost)."[453] U navedenom tekstu eksplicitno se očekivanje kršćana povezuje s nadom. S obzirom na doktorski rad autorice u kojemu se bavi teologijom Jürgena Moltmanna, u njemu je, kao i u drugim radovima, prisutna napetost *sjećanja i očekivanja* u kontekstu nade o kojoj Moltmann govori.

Komparativnom analizom na temelju postavljenih pitanja, a vezano uz tekstove iz područja dogmatske teologije, moguće je zaključiti da oni sadrže direktan govor o sjećanju i očekivanju. Uočena je posvećenost misiji naviještanja obradom tema koje upućuju na *sjećanje i očekivanje* Isusa Krista, prisutna je samosvijest o pripadnosti narodu Božjem na temelju njega te do izražaja dolaze sve tri dimenzije: pozitivno-stimulativna dimenzija naroda Božjeg po kojoj se naglašava otvorenost prema transcendentnom i prisutnost otajstvene dimenzije, relativna dimenzija naroda Božjeg po kojoj se naglašava da je Crkva narod Božji samo ukoliko potpuno ovisi o *sjećanju i očekivanju* Isusa Krista i komunikacijska dimenzija naroda Božjeg po kojoj se naglašava da je ono što čini narod Božji naviještanje na temelju sjećanja i očekivanja Isusa Krista.

4.4.5. Moralna teologija

Znanstveni rad Ane Begić polazište ima u istraživanju doprinosa moralnoga teologa dr. Andrije Živkovića te, kako sama autorica navodi na početku doktorske disertacije naslovljene *Dr. Andrija Živković moralni teolog u kontekstu svoga vremena*: „Polazimo od pretpostavke da ćemo na temelju postojeće bibliografije i neobjavljene arhivske građe

[452] Usp. *Isto*, 429.
[453] *Isto*, 429.

doći do novih spoznaja koje će omogućiti stvaranje cjelovitog uvida u stvaralaštvo uglednog katoličkog teologa, njegovo značenje u vremenu kada su djela pisana, kao i za naše vrijeme."[454]

Autorica indirektno problematizira sjećanje i očekivanje kroz navođenje homilija Andrije Živkovića.[455] Rad bi se mogao svrstati u kategoriju pamćenja djela jednoga zaslužnog moralnog teologa i sjećanja na njegov rad u sveobuhvatnom smislu, ali time ne ulazi u kategoriju radova koji direktno upućuju na sjećanje i očekivanje kao teološko-ekleziološki pojam. U drugome članku autorica prikazuje djelovanje nekoliko dominikanaca koji su se bavili moralnom teologijom, odnosno koji su bili promicatelji kršćanske etike: Pavao Dalmatinac, Augustin Kažotić, Martin iz Zadra, Klement Ranjina, Jordan (Nikola) Kunčić i Dominik (Jakov) Budrović.[456]

U članku posvećenom enciklici *Caritas in veritate* autorica analizira encikliku pape Benedikta XVI. koja se bavi cjelovitim ljudskim razvojem u ljubavi i istini. Autorica navodi: „Kao i ostali dokumenti učiteljstva, i ova enciklika posvećuje, nastavlja i produbljuje analizu i razmišljanje Crkve o društvenim tematikama od životnog interesa za čovječanstvo našeg doba."[457] Navode se razmišljanja Benediktovih prethodnika, što navodi na zaključak da je u članku prisutno prepoznavanje onoga što je povijesno uvjetovano, a kao važna misao nameće se: „Jasan nam je stav Svetoga Oca jer naše dužnosti prema okolišu povezane su i neodjeljive od dužnosti prema ljudskoj osobi. Krajnji izvor svega nije i ne može biti čovjek nego samo Bog. Ovo načelo je vrlo bitno za društvo i njegov razvoj te bi moralo biti njegov temelj u svekolikom gledanju na svijet."[458]

Jasna Ćurković Nimac izravno se bavi pitanjem sjećanja, odnosno pamćenja. U svojim radovima razlikuje između ova dva pojma i daje uvid u mehanizme pamćenja koji

[454] Martina s. Ana BEGIĆ, *Dr. Andrija Živković moralni teolog u kontekstu svoga vremena*, Zagreb, 2014., 1.
[455] Usp. *Isto*, 39.
[456] Usp. Martina s. Ana BEGIĆ – Marijan BIŠKUP, Kršćanska etika u spisima nekih hrvatskih dominikanaca, u: Da istina evanđelja ostane kod vas (Gal 2,5). Zbornik u čast prof. dr. sc. Ivana Dugandžića, ofm, povodom 70. godine života, Mario CIFRAK – Dario TOKIĆ (ur.), Zagreb, 2014., 523.
[457] Martina s. Ana BEGIĆ – Luka TOMAŠEVIĆ, Enciklika Caritas in veritate – Ljubav u istini, u: *Služba Božja*, 50 (2010.) 2, 164.
[458] *Isto*, 178.

čine građu za formiranje identiteta. Pitanje pamćenja determinira kao važno pitanje na početku XXI. stoljeća, a temi pristupa pod utjecajem postmodernističkoga sklopa razmišljanja koji potencira da se govori o nečemu što više ne postoji. Tako je pamćenje tema o kojoj se puno govori, ali ono više ne postoji jer se sama aktivnost pamćenja nalazi u krizi. Sve je više umjetnoga pamćenja, a čovjek osjeća preopterećenost velikom količinom informacija ili negativnim nabojem pamćenja. Autorica apostrofira ideju da pamćenje utječe na stvaranje identiteta, ali upozorava i da identitet utječe na formiranje pamćenja. Autorica zaključuje: "Dakle, imperativnost i etička korektnost u ophođenju s pamćenjem čine bitan dio u procesu stvaranja identiteta, koji za razliku od slabog, privremenog, neosobnog identiteta svojstvenog postmodernoj, želi biti ukorijenjen u pamćenju i tradiciji, a otvoren i univerzalan u vrijednostima."[459] Sjećanje je sklono krivotvoriti neke dijelove pamćenja. Autoričin interes povezan je s etičkom dimenzijom pamćenja. Na temelju istraživanja ona zaključuje da se zbog selektivne, a time i dvosmislene prirode pamćenja često događaju zloupotrebe pamćenja na individualnoj i kolektivnoj razini. Ovu osjetljivost pamćenja autorica zorno prikazuje u članku koji se bavi posttraumatskim stresnim poremećajem.

Druga dimenzija pamćenja o kojoj autorica piše je prostetičko pamćenje koje nastaje pod utjecajem medija koji konstruiraju prošlost. Takvo pamćenje autorica propituje s obzirom na stvaranje identiteta. Imajući u vidu činjenicu da umjesto stvaranja solidarnosti i jačanja socijalne kohezije, sjećanje može prouzrokovati ravnodušnost i jačati nasilje, podupirati nečije lažno predstavljanje ili nerazumne zahtjeve koji mogu voditi prema nasilju, autorica u svojim radovima analizira i odnos sjećanja i nasilja.

Na temelju izdvojenih dijelova iz radova ove autorice može se zaključiti da se izravno bavi temom *sjećanja* pod prizmom etičkoga odnosa prema pamćenju i sjećanju. Na tragu recentnih istraživanja ovih tema povezuje ih s pitanjem identiteta, bilo pojedinaca bilo skupina. Povezivanje sjećanja i nasilja/patnje na tragu je teoloških razmišljanja J. B. Metza, na kojega se referira u svojim tekstovima. Autorica se naglašeno bavi temom pamćenja, a očekivanje se indirektno uočava u kontekstu problematiziranja

[459] Jasna ĆURKOVIĆ NIMAC, Izgradnja identiteta na temelju pamćenja i zaborava, *Identitet Like: korijeni i razvitak, Željko HOLJEVAC (ur.)*, Zagreb-Gospić, 2009. 607-621.

tema u smislu etičkih propitivanja koja bi trebala dovesti do promjena u stavovima i ponašanjima. Iako govor o sjećanju nema teološko-ekleziološka obilježja, općenito problematiziranje pamćenja i sjećanja daje do znanja u kakvom se problemu može naći sama Crkva ukoliko kao narod Božji koji se temelji na sjećanju i očekivanju Isusa Krista ne osvijesti problematičnost postmodernističkoga pristupa sjećanju. Doprinos razumijevanju Crkve u Hrvatskoj moguće je smjestiti u kontekst Crkve primarno kao društveno-povijesne stvarnosti, a što uz navedeno potkrepljuju istraživanja i pisanja o Jurju Dobrili na temelju njegovih poslanica[460] ili o političkom zalaganju Bože Milanovića.[461]

Kada se Suzana Vuletić u članku bavi pitanjem kreposti vjere, svojim navodima otvara prostor za pitanja koja se odnose na identitet Crkve, a preko sjećanja i očekivanja Isusa Krista. Autorica tako navodi: „Suočena s razdorom koji je u povijesti čovječanstva učinio ateizam, Crkva želi čovjeku sadašnjice i dalje pružati nadu i pokazati istinsku radost življenja vlastite krjeposti vjere. Vjera kao odgovor na bezboštvo ili ateizam snaga je koju svaki vjernik u vlastitoj odgovornosti mora živjeti, prenositi i svjedočiti onu Istinu koja nam se objavila u Isusu Kristu."[462] Upravo prenošenje i svjedočenje istine koja je objavljena u Isusu Kristu je ono što se prepoznaje kao sjećanje i očekivanje Isusa Krista, a u radovima autorice ono je povezano s različitim oblicima života u kontekstu braka, obitelji, spolnosti, utjehe i podrške, umiranja, zaštite okoliša. U radovima koji problematiziraju ova područja života implicitno je prisutan govor o sjećanju i očekivanju, upravo iz perspektive koju je autorica opisala u navedenom citatu.

Konkretna pitanja o spolnosti autorica propituje u kontekstu vremena: "Je li pitanja suvremenog shvaćanja spolnosti – okarakteriziranog jasnim i očitim nedostatkom poštivanja, prihvaćanja i življenja crkvene preporuke spolnog nauka, ponajviše na područjima predbračne spolne uzdržljivosti, reguliranja bračne plodnosti, stava prema bračnoj neplodnosti i nošenja s neželjenom trudnoćom – moguće pomiriti s moralnim

[460] Usp. Jasna ĆURKOVIĆ NIMAC, Ključne poruke u Dobrilinim poslanicama od 1858. do 1882., u: *Riječki teološki časopis*, 44 (2015.) 2, 399-416.
[461] Usp. Jasna ĆURKOVIĆ NIMAC, Božo Milanović i etičke implikacije njegova političkog djelovanja, u: *Nova prisutnost: časopis za intelektualna i duhovna pitanja,* 11 (2013.) 3, 349-365.
[462] Suzana VULETIĆ – Ivica TUŠEK, Ateistički pokušaji negacije krjeposti vjere, u: *Služba Božja*, 50 (2010.) 4, 416.

stajalištima Crkve."[463] Iz navedenoga je vidljivo da čovjekovo djelovanje prosuđuje iz kuta moralnoga stajališta Crkve. Ukoliko čovjek djeluje u skladu s time, svojim životom i time što čini on naviješta Isusa Krista. Time se u radu ove autorice ocrtava i komunikacijska dimenzija govora o sjećanju i očekivanju. Slično pitanje, povezano s konkretnim životom čovjeka, autorica postavlja i u drugim člancima, npr. kada problematizira kako živjeti intimnost u želji za tjelesnim sjedinjenjem, a da ono bude moralno prihvatljivo, etički savjesno, medicinski sigurno, okazionalno poželjno, roditeljski odgovorno i pritom još i kršćanski podobno.[464] Uz aktualizacijski element koji je prisutan u radovima ove autorice, usmjerenost na budućnost uočava se gotovo unutar svih tema koje obrađuje, jer se na temelju nauka Crkve traže odgovori na pitanja kako kršćanski živjeti i u budućnosti. Primjer iz jednoga od članaka: „U perspektivi katehetske budućnosti bit će potrebno razvijati na poseban način misao o inkarnacijskom shvaćanju teološke tradicije, s jedne strane, i ophođenja prema tjelesnosti, s druge strane, na poseban način kroz prizmu kreposti čistoće, kako bi se išlo nadilaženju paradigme koja još uvijek postoji u izrazu: religija i seksualnost su stari neprijatelji."[465]

Tekstovi Katice Knezović koji problematiziraju moralni status biljaka aktualiziraju teme koje se u sveopćoj Crkvi značajnije otvaraju sa sveopćim svjetskim pokretom zaštite okoliša i osvještavanja nužnosti ekološkog pristupa u svim segmentima ljudskoga života. Enciklike pape Franje *Laudato si'* i *Fratelli tutti* te pobudnica *Querida Amazonia* ukazuju na važnost teme i smjer u kojemu sveopća Crkva potiče razmišljanje i življenje kršćanske vjere. O povezanosti svega stvorenoga, o potrebi uvažavanja, ali i razlikovanja stvorenja Katica Knezović piše: „Ostvarenje se dobrobiti biljke općenito promatra kao intrinzičku vrijednost. Ukoliko čovjek svojim djelovanjem može utjecati na tu dobrobit biljke, ona

[463] Suzana VULETIĆ, Moralno-istraživačka evaluacija vrijednosne dimenzije spolnosti i s njom povezanih pitanja bračnog i obiteljskog života, u: *Crkva u svijetu*, 45 (2010.) 2, 219.
[464] Usp. Suzana VULETIĆ, Kršćanska koncepcija regulacije bračnih sjedinjenja pod imperativom "odgovornog roditeljstva", u: *Nova prisutnost: časopis za intelektualna i duhovna pitanja*, 8 (2010.) 3, 371.
[465] Suzana VULETIĆ – Ivica PAŽIN, Spolnost unutar promišljanja o identitetu kršćanske obitelji. Moralno teološke i pastoralno katehetske odrednice na temelju projekta „Kršćanski identitet i kvaliteta bračnog i obiteljskog života", u: *Crkva u svijetu*, 46 (2011.) 1, 54.

postaje za njega moralnom dužnošću odnosno obvezom u odnosu prema biljkama."[466] Prema autorici, prije svakoga priznavanja vrijednosti potrebno je vidjeti odakle se one izvode, a ona ih izvodi iz biblijskih temelja kada govori o odnosu čovjeka i prirode.[467]

Teologinja Mirjana Pinezić obradom teme o Edith Stein u strukturalnom smislu koristi sjećanje koje je izravno usmjereno prema životu i radu ove svetice, a indirektno zbog njezine svetosti usmjereno na Isusa Krista. Autorica tako u jednom članku navodi: „Potreba za cjelovitom slikom svijeta čovjeku je urođena jer je kao duhovno biće sposoban za to."[468] Autorica ovaj zaključak u daljnjem tekstu potkrepljuje zaključkom da svaki čovjek stvara vlastitu sliku svjeta, a kroz ophođenje sa svijetom izražava svoj stav prema duhovnosti. Traženje istine je za čovjeka prirodno i ne ostavlja ga ravnodušnim, a vjernika svaka otkrivena istina vodi prema Istini. Autorica ovu spoznaju izražava riječima: „Ono što je istinito i stvarno samo po sebi vodi k vjeri i Bogu jer ono što uistinu jest i što postoji nije bez Boga."[469] Na temelju razmišljanja Edith Stein autorica zaključuje da tek prihvaćanjem vjere u Boga, koji je posljednja i jedina prava Istina, sve ostalo zadobiva pravi smisao u životu čovjeka. Kao sliku nevidljivoga Boga autorica prepoznaje Krista koji je temelj za kršćansko shvaćanje vjere i svega što je uistinu ljudsko.[470]

Zaključno se, vezano uz područje morala unutar kojega su analizirani tekstovi pet navedenih autorica, može zaključiti sljedeće. S obzirom na postavljena pitanja pod čijim vidom su tekstovi analizirani, uočeno je da sadrže direktan govor o sjećanju koji nema teološko-ekleziološka obilježja, ali i indirektan govor o sjećanju i očekivanju koji ih ima. Uočeno je identitetsko obilježje naroda Božjeg o kojemu autorice govore na temelju sjećanja i očekivanja Isusa Krista te u tekstovima dolazi do izražaja negativno-kritička dimenzija naroda Božjeg. Po njoj se naglašava sve što je povijesno uvjetovano, kao i

---

[466] Katica KNEZOVIĆ, "Moralni status" biljaka u bioetičkoj prosudbi biljne genske tehnologije, u: *Filozofska istraživanja,* 31 (2011.) 2, 328.
[467] Usp. Katica KNEZOVIĆ, *Theologische Annäherung an die Grüne Gentechnik*, Zagreb, 2009., 34-50.
[468] Mirjana PINEZIĆ, Traženje punine istine u misli Edith Stein, u: *Obnovljeni život: časopis za religioznu kulturu*, 67 (2012.) 3, 332.
[469] Mirjana PINEZIĆ, 335.
[470] Usp. Mirjana PINEZIĆ, Antropološko-kristološki temelji morala Drugoga vatikanskog koncila, u: *Crkva u svijetu*, 49 (2014.), 2, 153.

relativna dimenzija naroda Božjeg po kojoj se naglašava da je Crkva narod Božji samo ukoliko potpuno ovisi o *sjećanju i očekivanju* Isusa Krista. U analiziranim tekstovima dolazi do izražaja i komunikacijska dimenzija naroda Božjeg po kojoj se naglašava da je ono što čini narod Božji naviještanje na temelju sjećanja i očekivanja Isusa Krista te dimenzija sjećanja i očekivanja kao imanentnosti postojećega života naroda Božjeg.

4.4.6. Pastoralna teologija

Rebeka Jadranka Anić u knjizi *Više od zadanog. Žene u Crkvi u Hrvatskoj u 20. stoljeću* donosi podatke o ženama u Crkvi u Hrvatskoj u vrijeme kada je pisana. Zatim se analizira položaj žena u Crkvi u Hrvatskoj u predkomunističkom i komunističkom razdoblju te se na temelju istraživanja autoričin pogled usmjerava prema budućnosti.

Na temelju navedenoga može se zaključiti da se strukturalno autorica kreće unutar okvira sjećanja i očekivanja. Sadržajno, s obzirom da se radi o istraživanju jedne skupine unutar Crkve u Hrvatskoj kao povijesne datosti, činjenice koje su iznesene vezano uz položaj žena i tumačenja iznesena u vrednovanju pod vidom teorije spolova, kao i iznesena očekivanja s obzirom na moguće promjene položaja žena u Crkvi, ukazuju na doprinos koji je ostvariv u kontekstu Crkve kao povijesne datosti. Postupci koji tome vode, prema autorici su: priznavanje ženskog pitanja u Crkvi u Hrvatskoj i njegovoga postojanja kao crkvenoga pitanja, promjena unutarcrkvenih struktura, dijalog s feminističkim teorijama, uključenost žena u promjene, konkretne mjere vezane uz zaposlenje žena unutar crkvenih institucija, mišljenje da rezultati istraživanja vezani uz odnos među spolovima trebaju biti sastavni dio svih teoloških predmeta na fakultetima, povezivanje žena i djelovanje koje će žene učiniti vidljivima te naslijeđenu predaju preraditi i dalje razvijati.[471]

Iz navedenoga je vidljiva uloga sjećanja, koju autorica posebno naglašava u radu *Nostalgija, sjećanje i povijesni zaborav sa stajališta žena,* ističući tamo važnost pripovijedanja za sjećanje: „Pripovijedanje nas odvaja od nostalgije, omogućava sjećanje,

[471] Usp. Jadranka Rebeka ANIĆ, *Više od zadanoga. Žene u Crkvi u Hrvatskoj u 20. stoljeću,* Split, 2003., 449-456.

a time otvara proces mišljenja o već događenom."[472] Kao i u nekim drugim analiziranim područjima, o sjećanju u ovom slučaju nije riječ u smislu teološko-ekleziološkoga razumijevanja sjećanja i očekivanja.

U člancima u kojima se bavi pitanjem nasilja u obitelji i nad ženama iznose se očekivanja koja se odnose na konkretan život i konkretne životne prilike žena koje su doživjele neki oblik nasilja. „Nasilje u obitelji ozbiljan je društveni ali teološko-pastoralni prijepor, jer to nasilje pogađa i pojedinca kao osobu, sliku Božju i obitelj kao temeljnu stanicu društva, kao *kućnu crkvu*, *domaće svetište Crkve*."[473] Iz toga je vidljivo da je polazište iz koje se propituje tema smješteno unutar Crkve konkretnoga vremena, a koju pogađa nasilje u obiteljima. *Očekivanja* su vezana uz očekivanje duhovne pomoći i podrške, jer žrtvama nasilja vjera pomaže da se brže oporave.[474] Donosimo ovdje jedan od zaključaka vezan uz temu nasilja kojega autorica navodi: „Unatoč velikoj brizi opće i mjesne Crkve iskazanoj braku i obitelji, obiteljsko nasilje u Crkvi u Hrvatskoj nije uočeno kao jedan od prijepora od kojih trpe članovi obitelji i stoga nije postalo pastoralno-teološkom temom."[475] Iz navedenoga je ponovo vidljivo da se u autoričinu pristupu očekivanja vežu uz konkretno djelovanje u Crkvi kao povijesnoj datosti, kao odgovor na određeni povijesni trenutak.

I u znanstvenim radovima koji se ne bave direktno pitanjem žena u Crkvi, autorica navodi zaključke iz kojih je vidljiva težnja za konkretnim odgovorom Crkve kao povijesne institucije na različite izazove vremena.[476] U znanstvenim radovima autorice prepoznaje

---

[472] Jadranka Rebeka ANIĆ, Nostalgija, sjećanje i povijesni zaborav sa stajališta žena, u: *Kršćanstvo i pamćenje. Kršćansko pamćenje i oslobođenje od zlopamćenja*, Bože VULETA – Rebeka ANIĆ – Ivan MILANOVIĆ LITRE (ur.), Split – Zagreb, 2004., 88.

[473] Jadranka Rebeka ANIĆ, Nasilje nad ženama u obitelji – teološko-pastoralni vid, u: *Nasilje nad ženama. Teološko-pastoralni vid*, Bože VULETA (ur.), Split, 2006., 94.

[474] Usp. Jadranka Rebeka ANIĆ, 50.

[475] *Isto*, 223.

[476] Kao primjer se navodi govor o solidarnosti u učenju Ivana Pavla II. U tekstu autorica navodi: „Solidarnost iziskuje i svijest o zajedničkom vlasništvu nad stvorenim dobrima i time solidarnu odgovornost i zauzimanje za njihovu zaštitu. U našim duhovnim i odgojnim programima takve teme teško da su zastupljene. Čini mi se stoga da naše buđenje na društvenu zbilju, naša briga za čovjeka, mora biti ponajprije buđenje za našu zbilju i našu potrebitost uvijek novog odgoja.", u: Jadranka Rebeka ANIĆ, Solidarnost u učenju Ivana Pavla II., u: *Kultura solidarnosti. U službi svijetu, u službi Spasitelju. Zbornik radova sa znanstvenog simpozija održanog u Zagrebu, 5.-7. lipnja 1997.*, Bože VULETA – Rebeka ANIĆ (ur.), Split, 1997.,153.

se pristup koji polazi od sjećanja i na temelju njih oblikuje očekivanja. Sjećanje i očekivanje se koriste odvojeno, iako se uočava njihova povezanost. Njihov je doprinos razumijevanju Crkve u Hrvatskoj moguće smjestiti u kontekst Crkve primarno kao društveno-povijesne stvarnosti. Autorica svojim zaključcima pronalazi kristološki temelj, kao npr. u govoru o solidarnosti u kojemu je solidarnost unutarnje načelo društvenoga uređenja prema nauku pape Ivana Pavla II., pa navodi: „Crkva po uzoru na Krista, ne može ostati neosjetljivom prema svemu onome što služi istinskom dobru čovjeka, kao što ne može ostati ravnodušnom prema onom što ga ugrožava."[477] Kristološka obilježenost indirektno upućuje na pojavne oblike života sjećanja i očekivanja prepoznatljive u različitim zajednicama.

U znanstvenim radovima Veronike Reljac zastupljen je pristup kojim se izražavaju očekivanja s obzirom na brak i obitelj u kršćanskoj perspektivi. Indirektno je prepoznatljiv doprinos razumijevanju Crkve kao društveno-povijesne stvarnosti u suvremenom vremenu. Razumijevanje braka i obitelji autorica smješta u kontekst crkvenoga nauka te govori o njima prema Pastoralnoj konstituciji *Gaudium et spes*, prema Dogmatskoj konstituciji *Lumen gentium* te kroz papinske enciklike, pobudnice i pisma.[478] Autorica tako zaključuje: „Želja je koncilskih otaca bila da čovječanstvu ukaže na glavne probleme suvremenog društva, nudeći im rješenje u svjetlu Evanđelja."[479]

U kontekstu teme *sjećanja i očekivanja* kao pokazatelja ekleziologije naroda Božjeg iz radova autorice može se izdvojiti nekoliko misli koji na tom tragu govore o pojavnim oblicima života sjećanja i očekivanja na temelju različitih zajednica, a u slučaju ove autorice radi se o bračnim zajednicama i obitelji kao kućnoj Crkvi. Učenje o eklezijalnosti braka i obitelji autorica prikazuje u točkama: sakramentalni brak kao slika i znak ljubavi između Krista i Crkve, međusobna pomoć u bračnom i kršćanskom životu te obitelji kao kućnoj Crkvi.[480] Na temelju eklezijalnosti braka i obitelji autorica zaključuje o njihovom pastoralno-teološkom smislu: „U pastoralno-teološkom smislu to znači da je obitelj

[477] Jadranka Rebeka ANIĆ, Solidarnost u učenju Ivana Pavla II., 146.
[478] Usp. Veronika RELJAC, *Pastoral braka i obitelji na iskušenju. Svjetla i sjene postkoncilskog pastorala braka i obitelji u Hrvatskoj (1965. – 2000.),* Zagreb, 2011., 29-56.
[479] Veronika RELJAC*,* 29.
[480] Usp. *Isto*, 34.

istodobno i u jednakoj mjeri objekt i subjekt pastoralnog djelovanja Crkve. Još više, time se izražava svekolika dinamičnost obitelji, kao specifične i neponovljive stanice društva, a opovrgava se svaka vrsta statičnosti i pasivnosti obitelji unutar društva. Bračni drugovi, kao par i kao obiteljska zajednica, sudjeluju u životu i poslanju Crkve pažljivim slušanjem i navješćivanjem Božje riječi, a to je proročka služba."[481] Obilježavajući obitelj kao subjekt i objekt pastoralnog djelovanja do izražaja dolazi komunikacijska dimenzija naroda Božjeg po kojoj se naglašava da je ono što čini narod Božji upravo naviještanje na temelju sjećanja i očekivanja Isusa Krista. U navedenom tekstu autorica eksplicitno izdvaja proročku službu vjernika.

Temeljem analize radova dviju autorica u području pastoralne teologije zaključujemo da tekstovi uključuju indirektan govor o sjećanju i očekivanju kroz pojavne oblike života sjećanja i očekivanja prepoznatljivih u različitim zajednicama. Izravan govor o sjećanju nema teološko-ekleziološka obilježja. U tekstovima dolazi do izražaja negativno-kritička dimenzija naroda Božjeg po kojoj se naglašava sve što je povijesno uvjetovano te komunikacijska dimenzija naroda Božjeg po kojoj se naglašava da je ono što čini narod Božji naviještanje na temelju sjećanja i očekivanja Isusa Krista.

4.4.7. Liturgika

Doktorska disertacija s. Stele Ikice Mijić donosi povijesne činjenice iz razdoblja od početka XX. stoljeća do kraja Drugoga svjetskoga rata, a koje se odnose na liturgijsku službu. Pitanje uključivanja zajednice vjernika u liturgijsku službu u središtu je njenog istraživanja.

Zaključci se temelje na istraživanju pisanih i usmenih izvora: liturgijskih knjiga, pastoralnih pisama, službenih registara, protokola sastanaka, dopisivanja, hrvatskih prijevoda misnih tekstova, katoličkih časopisa i četrnaest intervjua sa suvremenicima.[482]

[481] *Isto,* 45.
[482] Usp. Stela MIJIĆ, *Die pastoral-liturgische Entwicklung in Kroatien dargestellt am Beispiel der Messe vom Beginn des 20. Jahrhunderts bis zum Ende des Zweiten Weltkrieges*, Wien, 2010., 479.

Povijesni pristup obradi teme naglašava dimenziju sjećanja u radu autorice. Doprinos razumijevanju Crkve u Hrvatskoj moguće je smjestiti u kontekst Crkve kao društveno-povijesne stvarnosti u kojoj je po liturgiji uočljiva te nužno prisutna i transcendentalna dimenzija. Na Međunarodnom znanstvenom simpoziju održanom 2010. godine autorica je održala predavanje *Pastoralno-liturgijski razvoj u Hrvatskoj od početka XIX. stoljeća do konca II. svjetskog rata*, u kojemu je indirektno do izražaja došlo da je smisao egzistencije i ljudske povijesti obilježen sjećanjem i očekivanjem Isusa Krista.

Zaključno vezano uz područje liturgike, a s obzirom na postavljena pitanja za analizu može se reći da je uočen indirektan govor o *sjećanju i očekivanju* kroz pojavne oblike života sjećanja i očekivanja prepoznatljivih u različitim zajednicama te da je opisan smisao egzistencije i ljudske povijesti obilježen *sjećanjem i očekivanjem* Isusa Krista u kontekstu pastoralno-liturgijskoga područja.

4.4.8. Crkvena povijest

Članak Darije Damjanović Barišić govori o grobnim natpisima kao izvorima na temelju kojih se može rekonstruirati svakodnevica kršćana sirmijske Crkve.[483] Sadržajem je članak usmjeren na istraživanje prošlosti i života vjernika u određenom vremenu (počeci kršćanstva), na određenom području (Sirmij). U članku se donose konkretni podaci koji omogućavaju sjećanje na Crkvu iz prošlosti, npr.: „Građevine i grobni natpisi svjedoci su svakodnevnog života, vjere i religijskih uvjerenja te osobnih odnosa kršćana antičkoga Sirmija. Na temelju epitafa moguće je shvatiti osjećaje između članova obitelji, odnose roditelja i djece, bračnih parova, vjeru i uvjerenja, osjećaje. Moguće je, barem idejno, ući u aspekte socijalnog života, kršćanske humanosti i pobožnosti ljudi koji su živjeli na prostoru antičkog grada Sirmija."[484]

[483] Usp. Darija DAMJANOVIĆ BARIŠIĆ, Starokršćanska sirmijska zajednica u svjetlu epigrafskih izvora, u: *Crkva u svijetu*, 49 (2014.) 4, 497.
[484] *Isto*, 499.

Zaključak koji autorica iznosi odnosi se na izloženu građu: „Ostaje nepoznata ukopna praksa, ali se, zbog drugačije percepcije smrti, kršćanski običaji sve više razlikuju od rimskih, poganskih ukopnih običaja."[485]

S obzirom na područje rada autorice, zaključiti se može da njezina istraživanja daju doprinos razumijevanju Crkve u Hrvatskoj kao povijesne stvarnosti te se rad ove autorice smješta u skupinu onih radova u kojima prevladava sjećanje na povijesne stvarnosti koje su nastavak sjećanja i očekivanja Isusa Krista. Povezanost sa sjećanjem na Isusa Krista uočljiva je u sljedećoj rečenici: „Moralnost i religioznost kršćana, njihova vjera u Isusa Krista Spasitelja promatra se kroz prizmu svakodnevnoga života. Uz pomoć arheološkog materijala i epitafa moguće je rekonstruirati navedene segmente života u svakodnevnici kršćanske zajednice u Sirmiju."[486]

Indirektan govor o očekivanju Isusa Krista koji upućuje na identitetsko obilježje naroda Božjeg po vjeri i očekivanju budućnosti, a za što su ostavljani materijalni tragovi, uočava se npr. po sljedećoj rečenici: „Sve do pada grada u ruke barbara, godine 582., i bijega stanovništva u okolne gradove, kršćani Sirmija su putem epitafa i molitava, koji su ostali uklesani, svjedočili svoju vjeru u Boga i nadu u novi život nakon smrti."[487]

Zaključno vezano uz područje crkvene povijesti uočeno je da tekstovi sadrže indirektan govor o sjećanju i očekivanju kroz pojavne oblike života sjećanja i očekivanja prepoznatljivih u različitim zajednicama, da se na temelju obrađenih materijala koji su povezani s kršćanstvom i Isusom Kristom uočavaju identitetska obilježja naroda Božjeg. Prepoznaje se smisao egzistencije i ljudske povijesti obilježen sjećanjem i očekivanjem Isusa Krista, a do izražaja dolazi negativno-kritička dimenzija naroda Božjeg po kojoj se naglašava sve što je povijesno uvjetovano.

[485] *Isto*, 501.
[486] *Isto*, 506.
[487] *Isto,* 507.

4.4.9. Kanonsko pravo

U znanstvenim radovima Lucije Boljat prepoznaje se pristup koji polazi od očekivanja s obzirom na kanonsko-pravni okvir koji regulira kršćansku ženidbu i brak. Njihov je doprinos razumijevanju Crkve u Hrvatskoj moguće smjestiti u kontekst Crkve primarno kao društveno-povijesne stvarnosti. U govoru o pripravi za brak do izražaja dolaze bitna obilježja kršćanske ženidbe koja indirektno upućuju na sjećanje i očekivanje Isusa Krista koje pak daje specifičnost kršćanskoj ženidbi u odnosu na druge oblike ženidbe: „Konačan rezultat bliže priprave sastojat će se od jasne svijesti o bitnim obilježjima kršćanske ženidbe: jednosti, vjernosti, nerazrješivosti, plodnosti; svijesti vjere o prvenstvu sakramentalne milosti koja zaručnike, kao subjekte i djelitelje sakramenta, pridružuje ljubavi Krista, zaručnika Crkve; raspoloživost da se živi vlastito poslanje u obitelji na odgojnome, socijalnome i crkvenome području."[488]

U tekstu se navode i riječi pape Franje o tome kako je zaručništvo važno i kako Gospodin dolazi boraviti u zaručnicima te ih priprema da prihvate jedno drugo Kristovom milošću.[489]

Klara Ćavar u govoru o pravnom položaju laika u Crkvi razvija misli o ulozi, identitetu i položaju vjernika laika u Crkvi te promišlja o njihovoj kraljevskoj, svećeničkoj i proročkoj službi. Zaključuje da pravna jednakost laika i njihovo dostojanstvo temelj imaju u sakramentu krštenja.[490] Korišteni argumenti se temelje na zakonicima kanonskoga prava iz 1917. i 1983. godine te na dokumentima Drugoga vatikanskog koncila, što ovaj tekst smješta među znanstvene radove koji se oslanjaju na sjećanje no, s obzirom na snagu koju *Zakonik kanonskoga prava* iz 1983. ima i danas te na dokumente Dugoga vatikanskog koncila u kojima se pronalaze smjernice za budućnost laika u Crkvi, nije zanemariva niti usmjerenost prema budućnosti.

---

[488] Lucija BOLJAT – Josip ŠALKOVIĆ, Kanonsko-pravni aspekti priprave za ženidbu i prevencija ništavosti, u: *Bogoslovska smotra*, 85 (2015.) 3, 819.
[489] Usp. *Isto*, 820.
[490] Usp. Klara ĆAVAR, Laici u Zakonicima iz 1917. i 1983., u: *Franjo Herman i kodeks iz 1917. Suum cuique tribuere. Zbornik radova Znanstvenog simpozija s međunarodnim sudjelovanjem prigodom 125. obljetnice rođenja Franje Hermana (1882.) i 90. obljetnice proglašenja prvog Kodeksa kanonskog prava (1917.)*, Nikola ŠKALABRIN (ur.), Đakovo, 2008.,187-204.

Identitet utemeljen na krštenju po kojemu svi krštenici dobivaju kraljevsko, svećeničko i proročko dostojanstvo otvara ih prema konkretnim očekivanjima u budućnosti. Pitanje udruživanja vjernika laika također su obrađena prema sličnoj strukturi: iznose se argumenti temeljeni na kanonskom pravu, pod njihovom prizmom se propituju različiti Crkveni pokreti te se navode razmišljanja vezana uz njihovu budućnost s obzirom na kanonsko-pravni zakonski okvir unutar kojega su djelovali.[491]

U znanstvenim radovima autorice prepoznaje se pristup koji polazi od sjećanja i na temelju njih oblikuju očekivanja. Sjećanje i očekivanje se koriste odvojeno. Njihov je doprinos razumijevanju Crkve u Hrvatskoj moguće smjestiti u kontekst Crkve kao društveno-povijesne stvarnosti.

Zaključno vezano uz analizu radova dviju autorica u području kanonskoga prava može se reći da tekstovi ukazuju na indirektan govor o sjećanju i očekivanju kroz pojavne oblike života sjećanja i očekivanja prepoznatljivih u različitim zajednicama te da do izražaja dolazi komunikacijska dimenzija naroda Božjeg po kojoj se naglašava da je ono što čini narod Božji naviještanje na temelju sjećanja i očekivanja Isusa Krista.

4.4.10. Religijska pedagogija i katehetika

Ana Thea Filipović se u kontekstu primarnoga područja religijske pedagogije i katehetike bavi temama vjeronauka kao nastavnoga predmeta u odgojno-obrazovnom sustavu te religijskom pedagogijom i katehetkikom iz perspektive međureligijskoga dijaloga, multikulturalnosti i odnosa prema spolovima, a kontinuirano se bavi i pitanjem rodne jednakosti. Tekstovi koji se bave vjeronaukom kao nastavnim predmetom indirektno propituju prisutnost Crkve u svijetu. Na temelju zaključivanja o tome što su očekivanja od vjeronauka implicitno se zaključuje i što su očekivanja od Crkve koja je po vjeronauku prisutna u društvu. Očekivanje je izraženo u naglašenoj linearnoj povijesnoj dimenziji (Crkva kao povijesna činjenica). Očekivanja nisu usmjerena prema

[491] Usp. Klara ĆAVAR, Kanonska konfiguracija Crkvenih pokreta, u: *Vjernici, društva, pokreti*, Josip ŠALKOVIĆ (ur.), Zagreb, 2011.,157-174.

institucionalnoj dimenziji Crkve već suradnji Crkve sa svijetom, odnosno dimenziji prisutnosti Crkve u svijetu.[492]

Autorica će tako zaključiti: „Iako je obrazovanje kao organizirano, namjeravano i sustavno učenje nužno usmjereno prema rezultatima, ipak valja biti pozoran na koncept obrazovanja i sliku čovjeka koji stoje u pozadini navedenih trendova u obrazovnoj politici. Slika čovjeka koju ima pred očima odgojno-obrazovni proces ne može biti *programirani* čovjek, nego čovjek kao slobodno biće. Obrazovanje zato mora ostaviti dovoljno prostora za dimenziju čovjekove slobode, nepredvidivosti, otajstvenosti, za ono što se ne može isprogramirati, a što se dogodi kao dar, a što je ljudski itekako vrijedno i dragocjeno. Kršćani su pozvani surađivati sa svim ljudima dobre volje na promicanju napretka čovjeka, društva i svijeta, ali istodobno biti i proročko-kritički glas koji se zalaže za promicanje svega čovjeka i svakoga čovjeka kroz odgoj i obrazovanje."[493] Iako su rezultati (očekivanja) ono k čemu je usmjerena religijska pedagogija i katehetika, autorica u navedenom tekstu naglašava važnost otajstvenoga.

Usmjerenost prema budućnosti do izražaja dolazi u člancima koji govore o državnoj maturi,[494] književno-umjetničkim tekstovima,[495] vjeronaučnim udžbenicima.[496] Pitanja religiozne pedagogije i katehetike kontekstualizirana su unutar povijesnoga razvoja ovih disciplina, ali su i snažno obilježena očekivanjem, slično kao i tekstovi koji propituju rodne

---

[492] Usp. Ana Thea FILIPOVIĆ, Vjeronauk u školi pred zahtjevima vrednovanja, u: *Nova prisutnost: časopis za intelektualna i duhovna pitanja*, VII (2009.) 2, 245-263.

[493] *Isto*, 250.

[494] Usp. Ana Thea FILIPOVIĆ, Vjeronauk ususret državnoj maturi, u: *Nova prisutnost: časopis za intelektualna i duhovna pitanja*, VIII (2010.) 1, 57-65. Iako govori o prošlim događajima, s obzirom na cilj državne mature tekst implicitno uključuje govor o budućnosti, a s obzirom na vrednovanje postignuća u nastavi vjeronauka implicira jedan obris utjecaja na razumijevanje i doživljavanje Crkve u dimenziji njezine prisutnosti u svijetu (odgojno-obrazovnom sustavu).

[495] Usp. Ana Thea FILIPOVIĆ – Marija LIPOVAC, Umjetnost riječi u naviještanju Riječi. Značenje, kriteriji izbora i mogućnost rada s književnoumjetničkim tekstovima u župnoj katehezi i školskom vjeronauku djece i mladih, u: *Crkva u svijetu*, 45 (2010.) 1, 31-55.

[496] Usp. Ana Thea FILIPOVIĆ, Kako vjeronauk govori o patnji i nadi? Analiza udžbenika za katolički vjeronauk s posebnim osvrtom na rodne implikacije, u: *Crkva u svijetu*, 48 (2013.) 4, 435-468. Analizirana su po dva udžbenika i utvrđeno je stanje po pitanju rodne ravnopravnosti u njima. Na temelju navedenoga, doprinos udžbenika je kao nastavnog sredstva konkretan u procesu vjeronaučne nastave te time indirektno utječe na percepciju Crkve u Hrvatskoj u budućnosti, odnosno na veću zastupljenost žena (naročito u molitvenim formulacijama) što doprinosti promicanju rodne ravnopravnosti.

odnose unutar vjeronauka[497] i Crkve općenito.[498] Sjećanje i očekivanje se u radovima autorice pojavljuju odvojeno. Kod očekivanja je naglašena pastoralno-katehetska praktična dimenzija, koja nije direktno povezana s govorom o Crkvi i očekivanjima od Crkve, već indirektno preko očekivanja vezanih uz vjeronauk. Sjećanje i očekivanje u tekstovima autorice nisu teološko-ekleziološki obilježeni, već su obilježeni logikom područja religijske pedagaogije i katehetike. Doprinos razumijevanju Crkve u Hrvatskoj moguće je smjestiti u kontekst Crkve, na prvome mjestu kao društveno-povijesne stvarnosti.

Znanstveni radovi Jadranke Garmaz uglavnom su usmjereni prema budućnosti, što proizlazi primarno i iz područja kojim se bavi, bilo da je riječ o didaktici[499], nastavi[500] ili župnoj katehezi.[501] U članku *Solidarnošću i služenjem ususret svijetu (GS 1-4)*, autorica se bavi predgovorom Pastoralne konstitucije o Crkvi u suvremenom svijetu. Uočava se dijalektička napetost u nauku Drugoga vatikanskog koncila u govoru o znakovima vremena i teologiji znakova vremena te govoru o Crkvi kao narodu Božjem kojega

---

[497] Usp. Ana Thea FILIPOVIĆ, Vjeronauk, razvoj škole i rodna perspektiva. Izvješće sa znanstvenog skupa katehetičarki Europskog društva žena u teološkom istraživanju, u: *Kateheza: časopis za vjeronauk u školi, katehezu i pastoral mladih*, 31 (2009.) 1, 84-86.

[498] Usp. Ana Thea FILIPOVIĆ, Uključenost i isključenost Crkve te uključenost i isključenost u Crkvi s obzirom na Katoličku crkvu u Hrvatskoj od 1990. godine do danas, u: *Bogoslovska smotra*, 84 (2014.) 3, 641-671. Tekst je važan jer se dotiče strukture Crkve i nagoviješta potrebu njihovih promjena u budućnosti. Također, bavi se temeljnim obilježjem Crkve – zajedništvom i referira se na teologiju zajedništva Drugoga vatikanskog koncila. Tekst se može svrstati u kontekst razmišljanja Elisabeth Schüssler Fiorenze i govora o budućnosti Crkve kroz potrebne promjene struktura u društveno-povijesnom smislu. Slično i u: Ana Thea FILIPOVIĆ, Žene u Crkvi u Hrvatskoj – ne/zadovoljne svojim položajem? Auto/percepcija žena i muškaraca o ne/ravnopravnosti položaja žena i muškaraca u Crkvi u Hrvatskoj, u: *Muško i žensko stvori ih. Žene i muškarci u življenju i u službi Božjeg poslanja. Zbornik radova*, Ante ČOVO – Dijana MIHALJ (ur.), Split, 2008., 165-184.

[499] Usp. Jadranka GARMAZ, Sadržajni aspekti didaktike školskog vjeronauka, u: *Crkva u svijetu*, 40 (2005.) 3, 279-302. Članak se bavi didaktikom školskoga vjeronauka iz različitih perspektiva: sadržajno, u odnosu na druge discipline, na vjeronauk u školi. Zaključci se iznose u knjizi *Učenje vjere. Kako osmisliti i voditi proces učenja vjere? Komunikativnoteološka koncepcija, usmjereni su prema poboljšanju kvalitete nastave vjeronauka.*

[500] Usp. Jadranka GARMAZ, Izazovi HNOS-a: projektna nastava u vjeronauku, u: *Crkva u svijetu*, 41 (2006.) 2, 166-192. Članak govori o projektnoj nastavi i novim metodama rada koje su povezane s HNOS-om (2005./2006.). Indirektno je usmjeren prema očekivanjima koja Crkva može imati od vjeronauka u školi.

[501] Usp. Jadranka GARMAZ – Karla IVANČIĆ – Jasna MIJATOVIĆ, Euharistija i obitelj u svijetlu kateheze, u: *Služba Božja: liturgijsko-pastoralna revija*, 52 (2012.) 2, 210-238. Članak je usmjeren na budućnost s obzirom da se nude modeli organizacije vjerničkih zajednica koji bi doprinijeli izgradnji Crkve (horizontalno i vertikalno).

identitetski obilježavaju sjećanje i očekivanje Isusa Krista. Znakovi vremena su, kako navodi Garmaz, povezani s lomovima povijesti i s diskontinuitetom vremena, a nastaju u kriznim i konfliktnim vremenima i pozivaju na interpretaciju.[502] Znakovi vremena čitaju se unutar *sada*, dok je sjećanje i očekivanje usmjereno na ono prošlo i na ono buduće. Narod Božji jest u konkretnom povijesnom vremenu unutar kojeg se događaju lomovi, koji pak predstavljaju znakove vremena. No, narod Božji u teološkom smislu nije od trenutnoga vremena lomova (iako ih ne ignorira oni ga ne ograničavaju). Eklezиološki potpuno tumačenje znakova vremena je ono koje u svojoj interpretaciji i tumačenju u svjetlu Evanđelja ne gubi iz vida sjećanje na iskustva prethodnih generacija (iskustvo u smislu vjerskoga iskustva koje obuhvaća sve dimenzije čovjekovog postojanja), ali nije zaustavljeno u danom povijesnom trenutku već ga živi u očekivanju Isusa Krista.

Kod Garmaz se ovaj smjer razmišljanja može prepoznati u sljedećim rečenicama: „Prema GS 4 Crkva je pozvana da ljudima svoga vremena tumači znakove njihova vremena. Ako ih je ona u stanju tumačiti, onda također može imenovati perspektive vremena koje čovjeka unapređuju ili oslobađaju. Na temelju baštinjene poruke Evanđelja, Crkva je za to predestinirana."[503] U radovima koji se bave primarnim područjem istraživanja autorice, sjećanje i očekivanje se pojavljuju odvojeno, s time da je govor o sjećanju indirektno prisutan, a kod govora o očekivanju je naglašena pastoralno-katehetska praktična dimenzija, koja nije direktno povezana s govorom o Crkvi već o vjeronauku i župnoj katehezi. Doprinos razumijevanju Crkve u Hrvatskoj moguće je smjestiti u kontekst Crkve kao društveno-povijesne stvarnosti.

Kata Amabilis Jurić svojim kvalitativnim istraživanjam o duhovnosti vjeroučitelja laika potvrđuje da je za razvoj duhovnosti vjeroučitelja laika bitno duhovno vodstvo i praćenje kao jedno od postojećih sredstava trajnoga duhovnog rasta i napredovanja u vjeroučiteljskom pozivu i djelovanju.[504] Govor o duhovnom vodstvu je na temelju postojećega stanja, do kojega se došlo istraživanjem, na neki način pokazatelj za

[502] Usp. Jadranka GARMAZ, Solidarnošću i služenjem ususret svijetu (GS 1-4), u: *Svijetu ususret*, Nediljko Ante ANČIĆ – Tonči MATULIĆ (ur.), Split, 2007., 172.
[503] *Isto*, 174.
[504] Usp. Kata s. Amabilis JURIĆ, *Duhovnost vjeroučitelja laika u Hrvatskoj*, Zagreb, 2015., 235–353.

budućnost, a s obzirom na vjeroučiteljski kontekst indirektno se uočava prisutnost dimenzije sjećanja i očekivanja Isusa Krista.

Primarni interes istraživanja Valentine Blaženke Mandarić je religioznost mladih, koji na temelju pitanja koja im se postavljaju u sklopu istraživanja govore o tome što misle kakva Crkva treba biti. S obzirom na to, radovi iz ovoga područja se mogu svrstati u kategoriju radova koji su usmjereni prema budućnosti. Konkretnije, na temelju ideja mladih koji su dali svoja mišljenja dobiva se obris onoga što su očekivanja od Crkve kao povijesno prisutne institucije iz njihove perspektive. Autorica na jednome mjestu zaključuje: „Kako se vidi, mladi svoju viziju Crkve isključivo grade u okvirima njenog društvenog, kulturalnog i socijalnog angažmana."[505] Razmišljanja o vjeroučiteljima u eklezijalnom kontekstu autorica iznosi u znanstvenom radu kojega je napisala u suautorstvu s Ružicom Razum. U njemu autorice zaključuju da s obzirom na veliku prisutnost vjeroučiteljica njihova prisutnost u Crkvi nije dovoljno vrednovana te na temelju toga da se u crkvenoj praksi ostvaruje samo djelomična ekleziologija zajedništva.[506] Autorice u članku navode: „svi članovi Božjega naroda imaju pravo i dužni su dati vlastiti doprinos u životu i poslanju Crkve"[507] Ekleziološki element prisutan u članku implicitno uključuje govor o sjećanju i očekivanju, a u tom smjeru vode i referiranje na Dogmatsku konstituciju o Crkvi *Lumen gentium* koja u središte stavlja spoznaju da je Crkva narod Božji. Podsjećajući da je Crkva misterij te naglašavajući ekleziologiju zajedništva i sudjelovanja, autorice vide da se nadilaženjem institucionalne prevlasti i kleričkoga monopola otvara mogućnost za evanđeoskije poimanje Crkve i aktivnije sudjelovanje laika u jednakosti dostojanstva u životu i poslanju Crkve.[508]

U znanstvenim radovima Valentine Mandarić prepoznaje se pristup koji polazi od očekivanja s obzirom na školski vjeronauk, vjeroučitelje i vjeroučenike (mlade) te se njima daje doprinos razumijevanju stvarnosti Crkve i njezine prisutnosti u društvu u konkretnom povijesnom trenutku. Strukturalno, znanstveni radovi autorice polaze od sjećanja na

---

[505] Valentina Blaženka MANDARIĆ, Crkva u očima mladih, u: *Bogoslovska smotra*, 71 (2001.) 4, 592.
[506] Usp. Valentina Blaženka MANDARIĆ – Ružica RAZUM, Pastoralno-katehetska praksa i saborska baština, u: *Bogoslovska smotra*, 75 (2005.) 3, 850.
[507] *Isto*, 821.
[508] Usp. *Isto,* 822.

konkretnu situaciju ili konkretna razmišljanja, ali je u zaključku naglasak na očekivanjima koja proizlaze iz religijsko-pedagoške teorije i prakse, a koja su usmjerena na Crkvu kao društveno-povijesnu stvarnost u kojoj je naglašena važnost mladih.

Kao primjer u kojemu se osjeća napetost odnosa sjećanja i očekivanja može poslužiti zaključak Ružice Razum vezan uz sakramente kršćanske inicijacije: „Zaključno se može reći da samo pomicanje sakramenta potvrde u zreliju dob, ili vraćanje sakramenata kršćanske inicijacije u onaj redoslijed koji je bio u crkvenoj tradicij i prvog tisućljeća samo po sebi neće znatno pridonijeti kvaliteti aktualnog modela kršćanske inicijacije."[509]

U članku se navodi (autorica se prisjeća) kakva je bila praksa vezana uz sakramente kršćanske inicijacije i očekuju se određene promjene u budućnosti jer povratak na staro nije moguć. Struktura *sjećanje-očekivanje* primjenjena je na teološko-katehetski sadržaj. Argument navedenome je i sljedeća misao: „Na temelju teološko-katehetskog promišljanja, dosadašnje prakse te novih iskustava nekih biskupija, možemo dati određene naznake u kojem je smjeru moguće promišljati i djelovati s obzirom na zahtjeve katehetskoga inicijacijskog itinerarija."[510]

U citiranom članku, uz prepoznavanje strukturalne prisutnosti sjećanja i očekivanja, sadržajno se mogu iščitati očekivanja s obzirom na Crkvu: "S tim u vezi, umjesto da smo zabrinuti da pooštrimo kriterije pristupa, trebali bismo se brinuti da onome tko traži ponudimo konkretno lice zajednice koja, hranjena na euharistijskome stolu, nastoji živjeti prema uzoru Isusa Krista."[511] Iz navedenoga je uočljiva dimenzija sjećanja i očekivanja koja u prvi plan stavlja činjenicu da je smisao egzistencije i ljudske povijesti obilježen sjećanjem i očekivanjem Isusa Krista te da ono daje identitetsko obilježje Crkvi.

Povezanost katehetskog djelovanja s identitetskim obilježjem Crkve do izražaja je došlo i u članku koji je nastao kao doprinos istraživanju za europsku komparativnu studiju o Crkvi i odgoju, u kojemu je navedeno sljedeće: „Teološko-eklezijalna pretpostavka i

[509] Ružica RAZUM, Katehetski inicijacijski itinerarij, u: *Bogoslovska smotra*, 79 (2009.) 3, 623.
[510] Ružica RAZUM, Katehetski inicijacijski itinerarij, 625.
[511] *Isto*, 631.

povijesna memorija. Nakon demokratskih promjena (od 1990.) u Crkvi u Hrvatskoj relativno se puno govorilo o nalogu Crkve na području odgoja. To poslanje Crkve odnosno njegova koncepcija, kako se posebice može utvrditi u dokumentima hrvatskih biskupa, ima dva polazišta odnosno pretpostavke: u povijesnoj memoriji o značajnoj ulozi Crkve u Hrvatskoj u odgoju, kao i u slici Crkve II. vatikanskog koncila (osobito LG i GS). Crkveni nalog za odgoj temelji se na sakramentalnoj naravi Crkve; Crkva je u svijetu sakrament i sredstvo kraljevstva nebeskog (LG 1)."[512]

Promišljanje o Crkvi je prisutno i u drugim člancima ove autorice, kao i problematiziranje odnosa tradicionalnoga i novoga. Identitetsko obilježje Crkve je kristocentrično, a ona se ne smije promatrati samo u odnosu prema svjetovnim stvarnostima: „Jednom riječju: treba se trajno oslobađati takve vjernosti običaju i tradiciji koja ide na štetu vjernosti evanđelju ili takvog ekleziocentrizma koji nije ukorijenjen u kristocentrizmu. U tom poslanju valja napustiti svako mišljenje koje smatra da je svjetovna moć Crkve ona koja može jamčiti prenošenje i prihvaćanje evanđeoske poruke."[513]

Kristocentričnost Crkve i poziva vjeroučitelja kao onih koji u Crkvi imaju određenu službu, tema je o kojoj autorica također piše i u kojoj se naglašava važnost transcendentalne dimenzije uz onu povijesnu dimenziju Crkve. Autorica će tako napisati da teologija ima težak zadatak i obvezu da među druge znanosti i u suvremenu kulturu unese svijest o transcendenciji i odgovornosti za dostojanstvo čovjeka.[514] Kada govori o teologu, na pameti ima i vjeroučitelje koji se kao teolozi ne mogu zadovoljiti samo znanstvenim pristupom Objavi, nego se suobličavaju Kristu kao središtu kršćanskog života i Objave.[515] Suobličavanje o kojemu je riječ moguće je uz proučavanja, pamćenje i sjećanje otajstva Isusa Krista, a svoj smisao ima u očekivanju njegovoga ponovnog

[512] Ružica RAZUM – Alojzije HOBLAJ – Nevenka LONČARIĆ-JELAČIĆ, Crkva i odgoj u Hrvatskoj. Istraživanje za europsku komparativnu studiju, u: *Bogoslovska smotra*, 75 (2005.) 1, 300.
[513] Ružica RAZUM, Crkva i teologija nakon pada „zidova", u: *Bogoslovska smotra*, 79 (2009.) 4, 681.
[514] Usp. Ružica RAZUM, Identitet i poslanje magistara teologije te religijske pedagogije i katehetike, u: *Bogoslovska smotra*, 83 (2013.) 4, 728.
[515] Usp. *Isto*, 732.

dolaska. Na indirektan način je autorica otvorila i prostor pozitivno stimulativne dimenzije govora o narodu Božjem (Crkvi) kroz prizmu teologa (vjeroučitelja).

U znanstvenim radovima autorice prepoznaje se pristup koji polazi od očekivanja s obzirom na školski vjeronauk i župnu katehezu te se njima daje doprinos razumijevanju stvarnosti Crkve i njezine prisutnosti u društvu u konkretnom povijesnom trenutku.

Konfesionalno-kooperativnim vjeronaukom kao mjestom susreta i dijaloga u svom radu se bavi Teuta Rezo. U takvom vjeronauku svaka konfesija koja u njemu sudjeluje zadržava svoju izvornost i konkretni konfesionalni profil. Takav vjeronauk donosi inovativnu dimenziju otvorenosti prema drugim kršćanskim konfesijama. U doktorskome radu autorica je kao prijedlog polazišta konfesionalno kooperativnoga vjeronauka izdvojila antropološki pristup čovjeku kao slici Božjoj. S druge strane, Lucila Zovak u svojoj doktorskoj disertaciji propituje odrednice kateheze i vjeronauka u školi te uočava njihovu različitost. Crkvena zajednica je pozvana odgajati i svjedočiti ono što poučava te uvesti nove članove u vjeru i kršćanski život.[516]

Kod obje posljednje navedene autorice polazište je vjeronauk koji u središtu ima navještaj Isusa Krista. Ipak, kod Rezo je uključena dijaloška dimenzija s drugim kršćanskim konfesijama unutar vjeronauka u školi, što za vjeronauk predstavlja svojevrsno proširenje, a kod Zovak je uočeno svojevrsno ograničenje vjeronauka u školi u odnosu na katehezu. No, oba pristupa ukazuju na relativnu dimenziju naroda Božjeg jer je on Crkva samo ukoliko je potpuno ovisan o sjećanju i očekivanju Isusa Krista, kao i na komunikacijsku dimenziju, jer ono što čini zajednicu (vjeronaučnu, zajednicu vjernika – Crkvu – narod Božji) jest naviještanje Isusa Krista.

4.4.11. Socijalni nauk Crkve

Silvija Migles u doktorskoj disertaciji obrađuje djelo Marijana Valkovića. S obzirom na pitanja koja je Valković otvarao u svom teološkom radu, uočljivi su elementi koji upućuju na indirektnu prisutnost govora o sjećanju i očekivanju. Ovaj zaključak se temelji

[516] Usp. Lucila ZOVAK, Kateheza i liturgija: liturgijska kateheza i katehetska dimenzija liturgije, u: *Diacovensia*, 11 (2003.) 1, 90.

na dijelovima u kojima autorica piše o Valkovićevim razmišljanjima i stavovima vezanim uz teologiju oslobođenja i kritičku funkciju socijalnog nauka Crkve. „Time i sam pojam spasenja zadobiva posebne oznake, jer sada se misli na spasenje u konkretnim, ovozemaljskim i povijesnim, društveno-političkim okolnostima. Radikalnost ovih naglasaka najviše dolazi do izražaja u pristupu Svetom pismu, koje se čita u društveno-političkoj perspektivi oslobođenja, s većim naglašavanjem društvenih implikacija Isusova života i rada."[517]

Sa stajališta socijalnog nauka Crkve, spasenje nije stvarnost o kojoj se govori samo iz pozicije eshatona, nego je ono stvarnost koja se već događa u konkretnom životu u povijesnim i društveno-političkim odnosima. Crkva u te odnose donosi poruku Evanđelja: „Naviještanje oslobođenja i osloboditeljske snage evanđelja, odnosno opraštanja grijeha kao prvoga i glavnoga oslobođenja čovjeka, a zatim i oslobođenja ljudi od nepravednih struktura, ostaje glavna zadaća hijerarhijske Crkve."[518] Govorom o spasenju, kako ga razumije Valković, autorica sadržajno ulazi u dimenziju govora o sjećanju i očekivanju s obzirom na njegovu negativno-kritičku dimenziju govora o narodu Božjem: „Iako su povijesna razdoblja i različite kulturne uvjetovanosti utjecale na to da su se naglašavali njegovi različiti vidovi, teologija kršćanskoga spasenja, posebno na razini zalaganja Drugoga vatikanskog koncila, zalaže se za posebno vrednoanje spasenjske zbilje u povijesti koja se očituje u zauzimanju za preobrazbu svijeta i njegovih struktura."[519]

Valković naglašava, a Migles u svom radu podcrtava povijesnost kao bitnu dimenziju socijalnog nauka Crkve. Pojedini Crkveni socijalni dokumenti trebaju se tumačiti u kontekstu vremena u kojemu su pisani. Ovakav pristup ne negira mističnu dimenziju već joj daje osebujno tumačenje. Zahtjev za integracijom socijalne dimenzije u poslanje Crkve zahtjev je za takvim kršćanskim poslanjem i vjerničkim životom u kojem će se ispreplitati socijalno-politički element s mističkim elementom.[520]

---

[517] Silvija MIGLES, *Teološka misao Marijana Valkovića u razvoju crkvenog i društvenog života u Hrvatskoj*, Zagreb, 2013., 123.
[518] *Isto*, 124.
[519] *Isto*, 140.
[520] Usp. *Isto*, 141-142.

Kroz interdisciplinarno istraživanje čiji rezultati su objavljeni u članku koji se bavi povjerenjem i supsidijarnosti u hrvatskom društvu, ispitivane su razine povjerenja koje se odnose na međuljudsko djelovanje. U zaključnom dijelu se vezano uz samu Crkvu kao instituciju navodi: „Budući da supsidijarno ponašanje dopušta različite mogućnosti – kreativnost, razvijanje, sloboda, odlučivanje na određenom nivou – mnoštvo pozitivnih mehanizama može se naći upravo unutar Crkve. Stoga Crkva ima zadaću – osim što će i ubuduće davati svoj originalan doprinos razvoju shvaćanja pojma supsidijarnosti – omogućavati razvoj supsidijarnog ponašanja koje će se pojavljivati u različitim oblicima, ovisno o čimbenicima razine na kojoj djelujemo."[521]

Teme socijalnog nauka Crkve kojima se bavi Dubravka Petrović Štefanac uglavnom se temelje na povijesnim događajima ili osobama, ali im je tendencija ukazati na potrebu određenog pravca razvoja u budućnosti. Eksplicitno se pitanjem pamćenja bavi u članku *Interreligiöser Dialog und das Gedächtnis – Vorbedingungen des Friedens oder eine Belastung?*, u kojemu naglašava važnost pamćenja u procesima ostvarivanja mira kroz međureligijski dijalog.[522] U članku, u kojemu autorica govori o problemu nezaposlenosti, kao posebno ranjive skupine izdvaja mlade, žene, obitelji, osobe s različitim stupnjem invaliditeta, poljoprivrednike i useljenike. Dotiče se teme obitelji o kojoj riječima pape Ivana Pavla II. govori kao o prvoj domaćoj školi rada za svakoga te ističe da obitelj treba imati jedan dan zajedničkoga okupljanja.[523]

U okviru teme nezaposlenosti, obitelj se stavlja u kontekst tržišta rada te gospodarskoga razvoja. Autorica se referira na crkvene dokumente, ali se u tekstu ne uočava poveznica s govorom o sjećanju i očekivanju na način definiran u teorijskom dijelu ovoga rada.

[521] Silvija MIGLES – Gordan ČRPIĆ, Ozračje povjerenja i orijentacija na opće dobro: kontekst supsidijarnog djelovanja u hrvatskom društvu, u: *Bogoslovska smotra*, 81 (2011.) 4, 910.
[522] Članak je konzultiran preko sažetka na hrvatskom jeziku.
[523] Usp. Dubravka PETROVIĆ ŠTEFANAC, Socijalno-etički okvir problema nezaposlenosti, u: *Crkva u svijetu*, 47 (2012.) 3, 311.

4.4.12. Ostala područja

Znanstveni radovi pet autorica, premda su ih pisale teologinje, ulaze u područja koja nisu strogo teološka. Radi se o područjima psihologije, povijesti, pedagogije, komunikologije, hagioterapije i duhovnosti. Logikom Drugoga vatikanskog koncila, sve što se tiče čovjeka tiče se i Crkve, pa će se iz znanstvenih radova, prema zadanim kriterijima, izdvojiti ogledni primjeri tekstova koji direktno ili indirektno upućuju na sjećanje i očekivanje pomoću kojih se u radu promatra Crkva – narod Božji. Zbog iskoraka izvan strogo teoloških disciplina, znanstveni radovi ovih autorica često su interdisciplinarni i po sadržaju i zbog suradnje s drugim autorima/autoricama. Interdisciplinarnost i interdisciplinarni pristup su u ovoj skupini znanstvenih radova najprepoznatljiviji doprinos eklezijološkom promatranju i razumijevanju.

Povjesničarka Ana Maria Grünfelder je od osamdesetih godina XX. stoljeća objavljivala znanstvene članke koji se bave problematikom žena u Crkvi. Članci su objavljeni u *Bogoslovskoj smotri*.[524] Između 1990. i 2015. godine izdvajaju se dva članka, jedan o feminističkoj teologiji, a drugi o povijesnom Isusu. Povijesnim pregledom feminističke teologije te ukazivanjem na načelna pitanja koja ona otvara, indirektno problematizira sjećanje, a kroz historijsko promatranje Isusa čini to i na direktan način. Navedeno se prepoznaje u sljedećem primjeru u kojemu autorica govori o Mariji: „One žele saznati kako je živjela ta žena i kako je doživjela svoju sudbinu i život s povijesnim Isusom, koji je također bez *taloga* povijesti – *pralik čovjeka*, desperado, odbačen, zapušten umrevši u očaju i mukama kao zločinac."[525]

[524] Autorica među prvima u Hrvatskoj piše o feminističkoj teologiji koju definira kao hermeneutičku, kontekstualnu teologiju koja se pita može li pridonijeti težnji suvremene žene za duhovnosti, a koja se zasniva na samostalnom i autonomnom opredjeljenju prema oblicima vjerskoga života. U istom članku autorica navodi i razmišljanja o kršćanskom identitetu koji se temelji na fundamentalnoj poruci da je Isus Sin Božji. Odricati se prošlosti znači gubitak identiteta. Svaku poruku treba provjeriti i vidjeti je li ona sama po sebi represivna prema ženama ili je takva postala tijekom vremena. Autorica je pomalo začuđena situacijom u konkretnoj Crkvi u Hrvatskoj s obzirom na pitanja koja se bave ženama u Crkvi te se pita kako je moguće da knjiga književnice Ljiljane Matković-Vlašić, napisana 1974. godine, nije unutar same Crkve pobudila veću pozornost.

[525] Anna-Maria GRÜNFELDER, „Biti cjelovita, dobra, lijepa" – kritički pokušaj o feminističkoj teologiji, u: *Bogoslovska smotra,* 60 (1990.) 3-4, 224.

Feminističkim temama se u svojim radovima bavi i komunikologinja Irena Sever Globan. Kao ogledni primjer uzima se članak koji je napisala zajedno s kolegom Alenom Andrakovićem, a u kojemu zaključuje da su žene na hrvatskoj javnoj televiziji nečujan glas kada se govori o ozbiljnim političkim, gospodarskim i društveno važnim temama.[526]

Temom rodnih stereotipova bavi se u društvenom kontekstu, kao i temom pamćenja. Zajedno s Jasnom Ćurković Nimac problematizira aktualnost tema koje se bave pamćenjem, smješta ih u kontekst postmodernoga vremena koje je pamćenje dovelo u krizu, kao i u kontekst identitetskog obilježja pamćenja. Autorice analiziraju karakteristike prostetičkoga pamćenja te propituju kako ono utječe na preobrazbu identiteta i etičkih vrijednosti.[527] Iako autorice direktno govore o pamćenju/sjećanju, ono je ispražnjeno teološkog sadržaja.

Zaključno se za ovu skupinu autorica može reći da u radovima, koji su interdisciplinarni, problematiziraju pojam sjećanja na direktan način, ali je on ispražnjen teološkog značenja. Ipak, na temelju govora o sjećanju i očekivanju naslućuje se njihova relevantnost u identitetskom smislu općenito, kao i važnosti i prepoznavanju svega što je povijesno uvjetovano.

[526] Usp. Irena SEVER GLOBAN – Alen ANDRAKOVIĆ, Žena na javnoj televiziji. Slučaj informativnih emisija In medias res i Otvoreno, u: *Nova prisutnost: časopis za intelektualna i duhovna pitanja,* 11 (2013.) 1, 20.
[527] Usp. Irena SEVER GLOBAN – Jasna ĆURKOVIĆ NIMAC, Mediji i pamćenje. Prostetičko pamćenje i njegova uloga i stvaranju nove globalne zajednice, u: *Kultura, društvo, identitet – Europski realiteti*, Osijek, 2013. Navedeno na temelju sažetka.

4.5. *Sinteza rezultata analize znanstvenih radova teologinja*

S obzirom na tri odabrana modela iz kojih je vidljiva važnost odnosa prema *sjećanju i očekivanju* za razumijevanje Crkve, može se zaključiti da se u znanstvenim radovima teologinja u Hrvatskoj u razdoblju od 1990. do 2015. godine *sjećanje i očekivanje* ne problematiziraju sustavno, nego ih pojedine teologinje obrađuju iz perspektive vlastitih područja i u kontekstu neke šire teme, kao što je npr. Domovinski rat ili nasilje.

Smjestiti cjelokupni znanstveni rad pojedine autorice unutar odabranih modela zbog toga nije moguće. Na temelju konkretnih tekstova pojedinih autorica može se zaključiti da u obradi teme polaze od sjećanja koja potom oblikuju očekivanja, a oba svoje uporište imaju u transcendentnom. Doprinos razumijevanju Crkve u Hrvatskoj moguće je u tim znanstvenim radovima smjestiti u kontekst Crkve primarno kao transcendentalne stvarnosti. Ovaj pristup je prepoznatljiv u tekstovima koji su smješteni u područje dogmatske teologije i patrologije.

Prema očekivanju, doprinos razumijevanju Crkve u Hrvatskoj koji daju znanstveni radovi teologinja unutar područja religijske pedagogije i katehetike te moralne teologije i kanonskoga prava polazi od očekivanja koja svoje uporište imaju u povijesnim datostima konkretnoga vremena, koja donose pregled situacije u bližoj ili daljoj prošlosti. Naglašeno usmjerenje na prošle događaje prisutno je u znanstvenim radovima iz područja povijesti Crkve.

U znanstvenim radovima iz područja biblijskih istraživanja doprinos razumijevanju Crkve u Hrvatskoj moguće je prepoznati u dimenzijama sjećanja prošlih biblijskih događaja u kojima se izdvaja kerigmatski dio koji snažno oblikuje očekivanja. U znanstvenim radovima iz ovoga područja uočljiva je najveća napetost *sjećanja* i *očekivanja* s obzirom na to da je polazište povijesno, temeljeno na pamćenju, ali je dolazište kerigmatsko, usmjereno na očekivanja s obzirom na transcendentalnu stvarnost koja je očitovana u konkretnom povijesnom trenutku.

Zanimljivo je pratiti kako se znanstveni rad teologinja međusobno isprepliće, nadopunjava i konstruira cjelinu onoga što nam je iskustveno poznato kao Crkva. Korelcijski potencijal znanstvenih radova često nije ostvaren kroz zajedničke radove autorica već ga otkrivaju čitatelji s obzirom na temu, a što je vidljivo u radovima iz područja dogmatkse teologije.

Konkretno ostvarena korelacija koja je čitateljima ponuđena u zajedničkom autorstvu najizraženija je u radovima iz područja religijske pedagogije i katehetike u kojima Valentina Mandarić i Ružica Razum zajedno obrađuju teme vezane uz vjeronauk i pastoral. Interdisciplinarna suradnja teologinja zaslužna je za znanstvene radove iz područja morala kod Suzane Vuletić te iz područja ravnopravnosti spolova i rodne tematike kojih je nositeljica Rebeka Anić.

Korelacijski i interdisciplinarni pristup kojim autorice u suautorstvu objavljuju znanstvene radove s drugim osobama uočen je kod mnogih autorica, a s obzirom na to koliko su godina kao znanstvenice prisutne u javnosti i broj znanstvenih radova koje su objavile spomenuti treba Rebeku Anić, Luciju Boljat, Anu Theu Filipović, Jadranku Garmaz, Nelu Gašpar, Ivu Mršić Felbar, Irenu Sever Globan i Katicu Knezović.

Ekumenski i dijaloški potencijal može se uočiti u radovima iz područja bioetike i korelacijama s medicinskim znanostima te u radovima iz područja koja se bave socijalno ugroženim skupinama u društvu ili pravima žena. Također, dijaloški potencijal je prisutan u radovima koji dodiruju ili ulaze u područja filozofije i tehnologija. Zanimljivo je primijetiti da je nemali broj znanstvenih radova koji se bave specifičnim temama, poput genetičkoga inženjeringa biljaka i rodne tematike, objavljen na stranim jezicima, iz čega bi se moglo zaključiti da su to teme koje više partnera za dijalog imaju izvan Hrvatske.

Znanstveni radovi teologinja u Hrvatskoj objavljeni između 1990. i 2015. godine u sadržajnom smislu obrađuju teme koje su općenito zanimljive i prisutne u relevantnim znanstvenim časopisima, odnosno teme koje su postavljene kao relevantne na znanstvenim skupovima u Hrvatskoj i u Europi. Ovim se radom željelo obrađene teme promotriti u svjetlu eklezioloških definiranoga *sjećanja i očekivanja*.

Ekleziološko značenje sintagme *sjećanje i očekivanje* proizlazi iz tumačenja dokumenta Međunarodne teološke komisije *Odabrane ekleziološke teme povodom dvadesete obljetnice zatvaranja Drugog vatikanskog koncila*. Sjećanje i očekivanje se koriste kao sintagma kojom se pozornost usmjerava na identitet Crkve kao novoga naroda Božjeg. Sjećanje na rođenje, muku, smrt i uskrsnuće Isusa Krista te očekivanje njegovoga drugog dolaska formiraju identitet novoga naroda Božjeg s obzirom na Izrael kao odabrani narod Božji. Govor o identitetu je u svakom vremenu bitan no, s obzirom na promjene koje se tijekom povijesti događaju, on se mijenja[528] i upravo zato je potrebno naglasiti ulogu sjećanja i očekivanja u govoru o identitetu naroda Božjeg. Povezanost, s druge strane, proizlazi iz logike obećanja koje je Jahve dao Izraelu i obećanja Kristovih kojih se sjeća, a prema kojima se istovremeno i kreće na putu vremena.

Pojmove sjećanja i očekivanja se u radu prvo odvojeno tumači, a njihov se smisao pronalazi u starozavjetnim i novozavjetnim tekstovima, u primjeru tumačenja vremena kod sv. Augustina te u različitim svjetovnim disciplinama, poput povijesti, futurologije, psihologije te odgoja i obrazovanja.

Ekeziološko značenje ovi pojmovi imaju kada ih se koristi zajedno kao sintagmu. Takav pristup se argumentira dokumentom Međunarodne teološke komisije *Odabrane ekleziološke teme povodom dvadesete obljetnice zatvaranja Drugog vatikanskog koncila*, koji je imao zadatak protumačiti naučavanje Drugoga vatikanskog koncila o Crkvi na temelju Dogmatske konstitucije o Crkvi *Lumen gentium*. Radi kontekstualizacije, u radu su prikazane prva, druga, treća i sedma glava *Lumen gentiuma* jer se na njih referira Međunarodna teološka komisija. Fundamentalno-teološka ekleziologija, za razliku od dogmatske ekleziologije, pitanja razumijevanja Crkve aktualizira s obzirom na konkretan povijesni trenutak. U dokumentu Međunarodne teološke komisije dvadesetak uvaženih teologa s odmakom pojašnjava dogmatski nauk o Crkvi nastao na Drugome vatikanskom koncilu. Pojašnjenja ne služe tome da bi nastali novi dogmatski izričaji, nego da bi se ono

[528] Usp. Željko TANJIĆ, Globalno kršćanstvo i njegov utjecaj na gibanja u Katoličkoj crkvi, u: *Bogoslovska smotra*, 78 (2008.) 2, 334.

što je izrečeno na Drugom vatikanskom koncilu (sada bi se moglo reći: *ono staro*) bolje razumjelo i da bi se o pojedinim temama otvorile teološke rasprave.

S obzirom na sve navedeno, *sjećanje i očekivanje* kao eklezijološka sintagma je prepoznata i izdvojena kao jedno od područja teološke rasprave. Da bi se rad kretao unutar fundamentalne teologije, teorijski dio koji se temelji na dogmatskom nauku o Crkvi Drugoga vatikanskog koncila primjenjuje se na konkretno znanstveno područje teoloških istraživanja teologinja unutar razdoblja od 25 godina.

U znanstvenim radovima nastalima unutar toga vremena očitovana je višestruka pluralnost: sadržajna – s obzirom na pristup, te stilska – s obzirom na ishodište i nakanu. Pluralnost se u društvu konstatira kao činjenica, a Crkva s obzirom na sam pojam izražava ambivalentne stavove, no otvaranjem na Drugom vatikanskom koncilu pokazuje svoj potencijal za različitost. Vrlo zoran primjer dolazi iz teorijsko-teološkoga područja je tumačenje razumijevanja Crkve u modelima Averya Dullesa, koji pokazuju pluralnost što proizlazi iz nauka o Crkvi *Lumen gentiuma*, a o čemu je u radu bilo riječi.

Tako shvaćena pluralnost, koja otkriva bogatstvo tumačenja i razumijevanja o i unutar Crkve, prepoznata je u radu s obzirom na bogatstvo znanstvenih radova koje su teologinje objavile. Cilj rada nije bio ući u dijalog sa svakom teologinjom, nego u objavljenim znanstvenim radovima prepoznati i ukazati na specifične doprinose obrađivanih tema razumijevanju Katoličke Crkve u Hrvatskoj, iako se radovi sadržajno ne bave pitanjima crkvenosti. Drugi vatikanski koncil je pokazao da različita područja i teme koje su na njemu obrađivane doprinose boljem razumijevanju crkvenosti i sve teme se kao u jednoj točki spajaju u temeljnom dokumentu *Lumen gentium*.

Principi egzaktnih znanosti kojima bi se došlo do brojčanih podataka i statističkih pokazatelja nisu primjenjivani u radu jer se, s obzirom na postavljene hipoteze, nije željelo brojčano pokazati koliko puta se pojam *sjećanje* ili pojam *očekivanje* pojavljuje kod neke autorice. Uočen je i evidentiran smisao u kojemu se odvojeno ili zajedno pojavljuju, ali se znanstvene radove teologinja analiziralo tako da se, s obzirom na temu koju obrađuju, pokušala prepoznati tendencija prema jednome ili drugome.

Zajednički zaključak na kraju proizlazi iz premisa:

1) Ekleziološka sintagma *sjećanje i očekivanje* identitetski opisuje razumijevanje Crkve u konkretnom vremenu.
2) U konkretnom vremenu teologinje sadržaje svojih znanstvenih radova, specifičnim pristupom temi kojom se bave, obrađuju u kontekstu *sjećanja i očekivanja* koje ima teološko obilježje.
3) Znanstveni radovi teologinja daju doprinos razumijevanju Crkve u konkretnom vremenu.

Kada se pojmove *sjećanje* i *očekivanje* promatra odvojeno, moguće je to činiti iz općeg ili iz pojedinačnog polazišta. Kod pojedinačnoga polazišta radi se o sjećanju i očekivanju osobe koje je obilježeno vlastitim iskustvom i vlastitom spoznajom. Osoba se sjeća i očekuje nešto na temelju vlastitoga iskustva i spoznaje. Na općoj razini ne misli se na spoznaju i iskustvo zajednica osoba, nego je riječ o sjećanju i očekivanju koja prethode i oblikuju osobno iskustvo i spoznaju. Iskustvo i spoznaja proizlaze iz onoga čega se osoba sjeća i što očekuje. U kontekstu ekleziologije, da bi konkretno iskustvo i razmišljanje bili kršćanski, potrebno je naglašavati opisanu opću razinu. Obje razine, kako opća tako i pojedinačna, mogu se primijeniti i na pojedinu osobu i na zajednicu osoba. Svaki pristup do izražaja najviše dolazi u kerigmi, što je tema za istraživanje sama za sebe i u ovome radu se ne može problematizirati.

Unutar filozofije tekstovi upućuju na direktan govor o sjećanju i očekivanju, ali taj govor se ne odnosi na sjećanje i očekivanje Isusa Krista pa zbog toga nema teološko-ekleziološku dimenziju s obzirom na koju bi se moglo govoriti o crkvenosti pod vidom naroda Božjeg.

U kontekstu Svetoga pisma govor o sjećanju uporište ima u sjećanju i očekivanju Isusa Krista te je kao takav put obraćenja za svakog vjernika. Više od navedene dimenzije, u ovome tekstu do izražaja dolazi komunikacijska dimenzija sjećanja i očekivanja – naviještanje Isusa Krista moguće je i događa se po sjećanju na njega i očekivanju njegova dolaska.

Područje kršćanske literature temelji se na sjećanju o prošlosti koju je izgradilo sjećanje i očekivanje Isusa Krista. Uz identitetsko obilježje naroda Božjeg u radovima je

uočena i pozitivno-stimulativna dimenzija kraljevstva Božjeg, jer opisane rasprave kojima se željela postići jasnoća pojmova i razumijevanja stvarnosti upućuju na prisutnost otajstvene dimenzije te ukazuju na potrebnu otvorenost transcendentnom.

Tekstovi unutar dogmatske teologije sadrže direktan govor o sjećanju i očekivanju. U tekstovima je uočena posvećenost misiji naviještanja obradom tema koje upućuju na sjećanje i očekivanje Isusa Krista, uočljiva je samosvijest o pripadnosti narodu Božjem na temelju sjećanja i očekivanja Isusa Krista te do izražaja dolaze sve tri dimenzije: pozitivno-stimulativna dimenzija naroda Božjeg (po kojoj se naglašava otvorenost prema transcendentnom i prisutnost otajstvene dimenzije), relativna dimenzija naroda Božjeg (po kojoj se naglašava da je Crkva narod Božji samo ukoliko potpuno ovisi o sjećanju i očekivanju Isusa Krista) i komunikacijska dimenzija naroda Božjeg (po kojoj se naglašava da je ono što čini narod Božji naviještanje na temelju sjećanja i očekivanja Isusa Krista).

Vezano uz područje morala, zaključno je uočeno da sadrže direktan govor o sjećanju koji nema teološko-ekleziološka obilježja, ali i indirektan govor o sjećanju i očekivanju koji ih ima. Uočeno je identitetsko obilježje naroda Božjeg o kojemu autorice govore na temelju sjećanja i očekivanja Isusa Krista te u tekstovima dolazi do izražaja negativno-kritička dimenzija naroda Božjeg po kojoj se naglašava sve što je povijesno uvjetovano, kao i relativna dimenzija naroda Božjeg po kojoj se naglašava da je Crkva narod Božji samo ukoliko potpuno ovisi o sjećanju i očekivanju Isusa Krista. U analiziranim tekstovima dolazi do izražaja i komunikacijska dimenzija naroda Božjeg, po kojoj se naglašava da je ono što čini narod Božji naviještanje na temelju sjećanja i očekivanja Isusa Krista, te dimenzija sjećanja i očekivanja kao imanentnosti postojećega života naroda Božjeg.

Zaključak do kojega se došlo na temelju analize radova u području pastoralne teologije jest da tekstovi uključuju indirektan govor o sjećanju i očekivanju kroz pojavne oblike života sjećanja i očekivanja prepoznatljivih u različitim zajednicama. Direktan govor o sjećanju nema teološko-ekleziološka obilježja. U tekstovima dolazi do izražaja negativno-kritička dimenzija naroda Božjeg po kojoj se naglašava sve što je povijesno uvjetovano te komunikacijska dimenzija naroda Božjeg po kojoj se naglašava da je ono što čini narod Božji naviještanje na temelju sjećanja i očekivanja Isusa Krista.

Zaključno se uz područje liturgike može reći da je uočen indirektan govor o sjećanju i očekivanju kroz pojavne oblike života sjećanja i očekivanja prepoznatljivih u različitim zajednicama te da je uočen opisan smisao egzistencije i ljudske povijesti obilježen sjećanjem i očekivanjem Isusa Krista u kontekstu pastoralno-liturgijskoga područja.

Zaključno vezano uz područje crkvene povijesti uočeno je da tekstovi sadrže indirektan govor o sjećanju i očekivanju kroz pojavne oblike života sjećanja i očekivanja prepoznatljivih u različitim zajednicama, da se na temelju obrađenih materijala koji su povezani s kršćanstvom / Isusom Kristom uočavaju identitetska obilježja naroda Božjeg. Prepoznaje se smisao egzistencije i ljudske povijesti obilježen sjećanjem i očekivanjem Isusa Krista, a do izražaja dolazi negativno-kritička dimenzija naroda Božjeg po kojoj se naglašava sve što je povijesno uvjetovano.

Uz analizu radova u području kanonskoga prava zaključno se može reći da tekstovi ukazuju na indirektan govor o sjećanju i očekivanju kroz pojavne oblike života sjećanja i očekivanja prepoznatljivih u različitim zajednicama te da do izražaja dolazi komunikacijska dimenzija naroda Božjeg po kojoj se naglašava da je ono što čini narod Božji naviještanje na temelju sjećanja i očekivanja Isusa Krista.

Vezano uz područje religijske pedagogije i katehetike zaključno se može reći da tekstovi donose indirektan govor o sjećanju i očekivanju kroz pojavne oblike života sjećanja i očekivanja prepoznatljivih u različitim zajednicama. U tekstovima je uočljiva posvećenost misiji naviještanja obradom tema koje upućuju na sjećanje i očekivanje Isusa Krista, kao i identitetsko obilježje naroda Božjeg o kojemu govore autorice na temelju sjećanja i očekivanja Isusa Krista. Prepoznatljiv je smisao egzistencije i ljudske povijesti obilježen sjećanjem i očekivanjem Isusa Krista. Do izražaja dolaze pozitivno-stimulativna dimenzija naroda Božjeg po kojoj se naglašava otvorenost prema transcendentnom i prisutnost otajstvene dimenzije, relativna dimenzija naroda Božjeg po kojoj se naglašava da je Crkva narod Božji samo ukoliko potpuno ovisi o sjećanju i očekivanju Isusa Krista, kao i komunikacijska dimenzija naroda Božjeg po kojoj se naglašava da je ono što čini narod Božji naviještanje na temelju sjećanja i očekivanja Isusa Krista. Uočena je i dimenzija govora o sjećanju i očekivanju kao putu obraćenja.

U radovima iz područja socijalnog nauka Crkve uočen je indirektan govor o sjećanju i očekivanju kroz pojavne oblike života sjećanja i očekivanja prepoznatljivih u različitim zajednicama, a u tekstovima do izražaja dolazi negativno-kritička dimenzija naroda Božjeg po kojoj se naglašava sve što je povijesno uvjetovano.

Zaključno za skupinu autorica kod kojih je naglašen interdisciplinarni pristup, a kojima je znanstveni fokus izvan teologije, može se reći da se u radovima koji su interdisciplinarni problematizira pojam sjećanja na direktan način, ali je on ispražnjen teološkog značenja. Ipak, na temelju govora o sjećanju i očekivanju naslućuje se njihova relevantnost u identitetskom smislu općenito, kao i važnosti i prepoznavanju svega što je povijesno uvjetovano.

ZAKLJUČAK

Joachim Schmiedl razlikuje tri faze u proučavanju Drugoga vatikanskog koncila, a koja su utjecala i na interpretaciju Dogmatske konstitucije o Crkvi. Prva faza se povezuje s godinama neposredno nakon Drugoga vatikanskog koncila, u kojima su komentare dokumenata pisali sami svjedoci Koncila. Druga faza je određena Drugom izvanrednom sinodom biskupa 1985. godine i njezinim *Završnim dokumentom*. Treću fazu Schmiedl povezuje uz objavljivanje *Povijesti Drugog vatikanskog koncila* u razdoblju između 1995. i 2006. godine te petovolumnog Herderovog *Teološkog komentara Drugog vatikanskog koncila* koje je izašlo između 2004. i 2006. godine.[529]

U ovome su radu na tragu tri navedena razdoblja u obzir uzeti komentari neposrednih svjedoka Koncila s hrvatskoga govornog područja, korišten je *Završni dokument* Druge izvanredne sinode biskupa iz 1985. godine, a kao primjer tekstova trećega razdoblja uzeti su oni fundamentalnog teologa Richarda Gillardetza.

Dogmatska konstitucija o Crkvi je neizostavan dokument jer se na njegovoj prvoj, drugoj, trećoj i sedmoj glavi temelji tekst Međunarodne teološke komisije, u kojemu se pojam narod Božji tumači pomoću sintagme *sjećanja i očekivanja*. Ova sintagma je poslužila kao ključ za čitanje znanstvenih radova teologinja i pomoću nje je rad smješten u područje fundamentalno-teološke ekleziologije.

Ekleziologija trećega tisućljeća je pod različitim utjecajima. Osborne navodi sedam utjecaja:

1. Suvremena istraživanja o Novom zavjetu i ranoj Crkvi izazov su za trenutne denominacijske ekleziologije.
2. Kontinuirani utjecaj ekleziološke podjele između istočne i zapadne Crkve podsjeća na snažnu i konstitutivnu silu preoblikovanja suvremene ekleziologije.
3. Kontinuirani utjecaj protestantskih i anglikanskih reformiranih Crkava ostaje snažan i pozitivan čimbenik u preoblikovanju suvremene ekleziologije.

[529] Usp. Peter De MEY, Recent Views of Lumen Gentium, Fifty Years after Vatican II, u: *Horizons*, 39 (2012.) 2, 253-259.

4. Suvremene rasprave među svjetskim religijama, koje su po prvi put globalizirane, duboko su izazvale kršćanske Crkve u pogledu njihove tvrdnje da su jedino sredstvo spasenja.
5. Suvremeni utjecaj multikulturnih teologija i praksi u crkvenom životu u današnjem globaliziranom svijetu već je započeo zamjenjivati dominantnu euro-američku filozofiju i teologiju.
6. Utjecaj suvremene znanosti na formulaciju nove ekleziologije polako je postao glavni utjecaj današnje crkvene ekleziološke rasprave. Kvantna mehanika i znanstvena istraživanja o svemiru ozbiljno osporavaju kršćanski stav o *Božjem planu*, od stvaranja pa nadalje.
7. Utjecaj postmodernog razmišljanja na euro-američki svijet snažno utječe na preoblikovanje suvremene ekleziologije.[530]

Navedeni izazovi poticaj su za ekleziologiju, ali istovremeno ukazuju i na potrebu interdisciplinarnosti u istraživanjima ukoliko se na izazove želi odgovoriti. Samostalno otvarati bilo koje pitanje unutar ekleziologije stoga je vrlo rizično. Rizik se sastoji u tome da u samostalnom pristupu, a tme i disciplinarno ograničenom, fokus bude preuzak pa rezultati imaju vrlo malu relevantnost. S druge strane, u želji da se fokus proširi rizik se javlja s obzirom na povećanje opsega rada, čime se otvara opasnost da se sadržajno tema površno obradi. Interdisciplinarni pristup u teološkim istraživanjima zagovarao je Bernard Lonergan[531], a metodologiju je nazvao funkcionalnom specijalizacijom, za razliku od specijalizacije unutar područja i specijalizacije prema subjektu/predmetu istraživanja. S obzirom na funkciju istraživanja, u funkcionalnoj specijalizaciji se iz mnoštva podataka želi dobiti cjelovita slika. Ono što daje jasnoću i naizgled različite elemente (jer dolaze iz različitih područja) drži na okupu jest dvostruko ponavljanje četiri koraka koja tvore okvir

[530] Usp. Kenan OSBORNE, *A Theology of the Church for the Third Millennium*, Leiden – Boston, 2009., 19-20.
[531] Bernard Lonergan (1904. – 1984.) kanadski je isusovac i jedan od važnijih teologa XX. stoljeća. O njegovom teološkom opusu napisano je mnoštvo radova, a interdisciplinarni pristup koji je zagovarao učinio je njegova razmišljanja prisutnima u različitim područjima, između ostaloga i u ekonomiji. O važnosti i aktualnosti njegovih ideja svjedoče i seminari koji se o njemu održavaju na fakultetima, kao i postojanje mrežnih stranica posvećenih njegovoj baštini, koju i danas mnogi proučavaju. O njegovoj metodologiji vidi u: Bernard LONERGAN, *Method in Theology*, London, 1973.

razmišljanja u pristupanju i rješavanju problema. Koraci su redom: prikupljanje podataka, analiza značenja podataka, izražavanje značenja podataka u određenom prostoru i vremenu (te njihovo prenošenje kroz ograničene kanale i u različitim okolnostima) te, kao četvrti korak, utvrđivanje značenja kojega su prenosili ljudi, svjedoci Isusa Krista po čijim riječima i djelima su podaci (poruka) doneseni u sadašnju situaciju.[532]

Lonergan ovom metodologijom želi naglasiti da bi se teološki pristup problemu trebao temeljiti na cjelovitom uvidu u problem – iz pozicija različitih teoloških disciplina – radi razumijevanja problema. U ovakvom pristupu problem je u očekivanju da se u svakoj teološkoj disciplini mora biti ekspertom (što je nemoguće) i Lonergan ne razvija metodologiju u tom smjeru. Više eksperata iz različitih područja istražuje interdisciplinarno u timu da bi se došlo do rezultata. Kod primjene ove metodologije u istraživanju pojedinca koriste se rezultati znanstvenih istraživanja iz pojedinih područja da bi se u svrhu cjelovitosti stvorila snažna poveznica s rezultatima iz primarnoga područja istraživača.

S obzirom na različite utjecaje na suvremenu ekleziologiju, kao i potrebu za interdisciplinarnim pristupom obradi ekleziloških tema, pitanje ekleziološkoga vida *sjećanja i očekivanja* otvoreno je u ovome radu na način da su prikupljeni podaci o sjećanju i očekivanju u različitim područjima, kao i znanstveni radovi teologinja u Republici Hrvatskoj koji su objavljeni od 1990. do 2015. godine, a također pripadaju različitim područjima. Analizirano je značenje pojmova *sjećanje* i *očekivanje* da bi se došlo do kriterija ekleziološkoga značenja *sjećanja i očekivanja*, pod kojim su se kasnije analizirali znanstveni radovi. U kriterijima je izraženo ekleziološko značenje *sjećanja i očekivanja*, a u sintezi rezultata analize znanstvenih radova izraženo je njihovo značenje za Crkvu u Hrvatskoj. Četvrti korak i značenje istraživanja opisano je u ovom zaključku.

Ekleziološki vid *sjećanja i očekivanja* prepoznatljiv je u tekstovima u kojima se *sjećanje i očekivanje* veže uz Isusa Krista. Ono tada na svim razinama narodu Božjem osigurava specifičnost po kojoj se razlikuje od svih ostalih ljudi. *Sjećanje i očekivanje* u ekleziološkom smislu, izgovoreno u istome dahu, govori o identitetu i razlici. Narod Božji

[532] Usp. LONERGAN, Bernard*, Method in Theology*, London, 1973., 154.

po vjeri i po *sjećanju i očekivanju* Isusa Krista zna ono što drugi ljudi ne znaju, a što mu je objavljeno kao Radosna vijest koju mora naviještati. Po *sjećanju i očekivanju* djelovanje naroda Božjeg ima u sebi istovremeno negativno-kritičku i pozitivno-stimulativnu dimenziju. Negativno-kritička dimenzija dolazi do izražaja u prepoznavanju ograničenosti svega što je povijesno, a pozitivno-stimulativna otvara put prema transcendentnom i ukazuje na činjenicu da je u svakom vremenu prisutna i otajstvena dimenzija. Napetost koju stvara odnos *sjećanja i očekivanja* podsjeća da je narod Božji uvijek *na putu* i da Crkva kao narod Božji nije nikada do kraja ostvarena. *Sjećanje i očekivanje* Isusa Krista nije stvarnost koja je nametnuta povrh ili se zbiva usporedno sa svakodnevnim životnim aktivnostima, već je ona stvarnost koja im je imanentna, a *sjećanje i očekivanje* Isusa Krista trebaju služiti obraćenju i preoblikovanju ljudske egzistencije iznutra.

Svi navedeni pokazatelji upućuju na ekleziološko značenje *sjećanja i očekivanja* koje je eksplicitno kada se obje riječi zajedno pojavljuju. Implicitno se radi o ekleziološkom vidu *sjećanja i očekivanja* kada se ono čita prema smislu, a da se obje riječi nužno ne navode.

Uz ekleziološko značenje *sjećanja i očekivanja* u radu se prepoznaje šire, teološko značenje koje može imati *sjećanje* ili *očekivanje*, ne nužno zajedno korišteno. Teološko značenje je u radu opisano na temelju dokumenata Drugoga vatikanskog koncila i posebno Dogmatske konstitucije o Crkvi *Lumen gentium*.

Ako se izdvoji Dogmatska konstitucija o Crkvi *Lumen gentium*, u njoj se uočava da se pojam *sjećanje* – konkretnije *spomen* – eksplicitno navodi četiri puta: tri puta u LG 50 i jednom u LG 52, a nalaze se u poglavlju „Eshatološki značaj putujuće Crkve i njezino jedinstvo s nebeskom Crkvom". Poglavlje je to koje je obuhvaćeno prikazom u ovome radu. Pojam se koristi u kontekstu spomena na pokojnike, nebesnike te Djevicu Mariju, blaženoga Josipa, blažene apostole, mučenike i sve svete. Dakle, na navedenim mjestima nema izravnoga govora o sjećanju/spomenu na Isusa Krista.

Pojam *očekivanje* u LG se eksplicitno navodi sedam puta: jednom u LG 35 i LG 37, dva puta u LG 55 i tri puta u LG 48. U poglavlju „*Eshatološki značaj putujuće Crkve i njezino jedinstvo s nebeskom Crkvom*" pojavljuje se tri puta u LG 48. Ostala četiri puta se nalaze u poglavljima koja nisu prikazana u ovome radu niti se na njih referira

Međunarodna teološka komisija, a radi se o četvrtom poglavlju pod naslovom „Laici" (LG 35 i LG 37) te osmo poglavlje koje je naslovljeno „Blažena Djevica Marija Bogorodica u otajstvu Krista i Crkve" (LG 55). Očekivanje se u LG 48 odnosi na obnovu koja je započela u Kristu, objavljenje djece Božje te pojavu slave Spasitelja Isusa Krista. Na navedenim mjestima *očekivanje* se izravno povezuje uz Isusa Krista te ima teološko značenje.

Na temelju izdvojenih značenja pojmova *sjećanje i očekivanje* u dokumentu *Lumen gentium,* i to u dijelu kojega Međunarodna teološka komisija navodi kao tekst Drugoga vatikanskog koncila na kojemu temelji govor o *sjećanju i očekivanju*, može se zaključiti da se ekleziološko značenje ne temelji na konkretnoj upotrebi pojmova na konkretnim mjestima u *Lumen gentium*. Ekleziološko značenje koje je prepoznala Međunarodna teološka komisija, a koje je prethodno navedeno, temelji se na smislu i cjelovitom čitanju Dogmatske konstitucije o crkvi u kontekstu cjelovitoga nauka Crkve.

Teološko značenje pojma *sjećanje i očekivanje,* promatrano na način da se pojavljuje u konkretnom tekstu, nalazi se na tri mjesta u dokumentima Drugoga vatikanskog koncila: SC 8, SC 102 i UR 22. Zajednica vjernika štuje spomen svetih, odnosno sjeća se spasiteljskoga zahvata Isusa Krista. Zajedno sa svetima iz različitih povijesnih vremena vjernici iščekuju Spasitelja s kojim se susret ne temelji isključivo na planu koji vjernik za svoj život priredi, nego je on plod očekivanja i plana koji sam Spasitelj ima s vjernikom. *Sjećanje i očekivanje* Isusa Krista u punom smislu je prepoznatljivo u liturgiji Crkve. Napetost *sjećanja i očekivanja* ima teološko obilježje jer je sadržajno vezano uz Isusa Krista i otajstva njegova života kojih se vjernici sjećaju i koja očekuju. Tijekom godine, u određene dane u tjednu i posebno na Vazam, Crkva slavi spomen Gospodinova uskrsnuća. U godišnjem ciklusu Crkva se spominje Kristovoga otajstva i očekuje njegov dolazak.

Jedan od tekstova iz kojih se najjasnije može pročitati teološko značenje pojmova *sjećanje i očekivanje* govori o onome što u zajedništvo povezuje odijeljene crkvene zajednice. Jasno se navodi da se radi o crkvenim zajednicama kojima nedostaje potpuno jedinstvo s Katoličkom Crkvom. Jedinstvo proistječe iz krsta, a s*jećanje i očekivanje* Isusa Krista jedno je od polazišta dijaloga te se u njemu otkriva ekumenski potencijal. Dok ovako shvaćeno *sjećanje i očekivanje* otvara put ekumenskom izazovu za ekleziologiju,

istovremeno ono može biti doživljeno kao prepreka međureligijskom dijalogu koji je, prema Osborneu, također jedan od ekleziooloških izazova.

Nakana ovoga rada nije bila problematiziranje *sjećanja i očekivanja* s obzirom na ekleziološke izazove. To bi mogao biti predmet nekog drugog istraživanja. U ovome radu se pokušalo protumačiti što znači eklezijološki vid *sjećanja i očekivanja* te su pod tim vidom analizirani znanstveni radovi teologinja u Republici Hrvatskoj objavljeni između 1990. i 2015. godine. Protumačiti što se misli pod ekleziološkim vidom *sjećanja i očekivanja* velik je izazov na teorijskoj razini. Još veći izazov je primjena *sjećanja i očekivanja* kao ključa za čitanje znanstvenih radova teologinja.

Nakon 1990. godine žene u Republici Hrvatskoj u većem broju studiraju teologiju, a s obzirom na to odlučuju se i na nastavak studija i znanstveni rad. Tijekom 25 godina koje su obuhvaćene ovim radom, teologiju je doktoriralo 33 žena čiji znanstveni radovi su predmet ovoga istraživanja. Doprinos ovoga rada je i u tome što se na jednome mjestu može pronaći bibliografija svih objavljenih znanstvenih radova teologinja unutar toga razdoblja.

Druga izvanredna sinoda biskupa 1985. godine u svom *Završnom dokumentu* konstatira činjenicu da su svi kršteni Crkva. Konstatirana činjenica postala je iskustvo koje je, zasigurno, jedan od plodova Drugoga vatikanskog koncila. Potreba da se o ženama posebno govori u Crkvi prepoznata je i konstatirana u ovom dokumentu. Već tada se poziva Crkvu da se brine o ženama, da one budu u Crkvi nazočne i da razvijaju svoje darove u službi Crkve te da zauzmu više udjela u različitim područjima apostolata Crkve.[533] Jedno od područja apostolata je i znanstveni rad. S obzirom na količinu napisanih znanstvenih radova te zainteresiranost za različite teološke discipline, može se zaključiti da Crkva u Hrvatskoj ima iskustvo angažmana žena u specifičnom području apostolata Crkve – znanosti. Kakvo je pojedinačno iskustvo samih teologinja ili, s druge strane, što o tom iskustvu misle pastiri koji su pozvani zahvalno prihvaćati i promicati

[533] Usp. DRUGA IZVANREDNA BISKUPSKA SINODA, *Završni dokument*, 25.

suradnju žena u djelu Crkve,[534] moglo bi biti predmetom istraživanja, ali se time ovaj rad nije bavio.[535]

S obzirom na postavljene hipoteze u ovome radu moguće je zaključiti sljedeće. Radovi teologinja u Hrvatskoj nakon 90-tih godina pokazuju da teologinje u različitim teološkim disciplinama, u kontekstu vlastitih istraživanja i težišta rada, indirektno problematiziraju odnos sjećanja i očekivanja, premda on izravno ne tvori objekt njihovoga rada. Različite teološke discipline unutar kojih teologinje objavljuju svoje radove u razdoblju od 1990. do 2015. godine su: filozofija, Sveto pismo, povijest kršćanske literature i kršćanskoga nauka, dogmatska teologija, moralna teologija, pastoralna teologija, liturgika, crkvena povijest, kanonsko pravo, religijska pedagogija i katehetika te socijalni nauk Crkve. Sjećanje se kao konkretna tema pojavljuje u radovima iz područja dogmatike, filozofije i crkvene povijesti. Razlika je uočljiva u polazištu jer se u povijesnom pristupu, te donekle i u filozofskom, sjećanju pristupa u izvornom povijesnom smislu, dok se u pristupu iz područja dogmatike sjećanje problematizira u transcendentalnom smislu.

Očekivanje se kao konkretna tema pojavljuje u radovima iz područja religijske pedagogije i katehetike, i to u metodičkom smislu očekivanja ishoda učenja i poučavanja. Odnos sjećanja i očekivanja se u svim radovima prepoznaje kao strukturalna baza jer se autorice u obradi teme vraćaju u prošlost (sjećaju se dosadašnjih istraživanja) s obzirom na činjenice i podatke vezane uz predmet njihova istraživanja te time kontekstualiziraju svoj rad, a u zaključnim dijelovima se prepoznaje ili samo naslućuje očekivanje koje autorica ima s obzirom na obrađenu temu. Usmjerenost prema sjećanju ili očekivanju u strukturalnom smislu proizlazi ne toliko iz odabira i usmjerenja autorice, nego je zadan s obzirom na primarno područje istraživanja autorice.

Sjećanje i očekivanje nameću se kao važna tema, čak i indirektno, iz čega je vidljivo da su se teologinje bavile izazovnim temama te time doprinijele teološkim istraživanjima sveukupno.

[534] Usp. *Isto*, 25.
[535] Jedno iskustvo opisano je u pismu iznenada preminule teologinje s. Stele Ikice Mijić, a nalazi se u Prilogu 4 ovoga rada.

Dokument Međunarodne teološke komisije *Odabrane ekleziološke teme povodom dvadesete obljetnice zatvaranja Drugog vatikanskog koncila* pokazuje koliko je tema *sjećanja i očekivanja* važna. Drugi vatikanski koncil primarno je ekleziološki te na tom tragu pokazuje da su za razumijevanje Crkve važna sva njezina područja koja se tiču svih segmenata praktičnoga života vjernika, ali i istraživanja unutar svih područja koja ih objedinjavaju.

Kroz prikaz i grupiranje područja istraživanja pojedinih autorica rad pokazuje širinu njihovih interesa te prisutnost i znanstveni doprinos kojim, na tragu razumijevanja doprinosa ekleziologiji Drugoga vatikanskog koncila, one svojim znanstvenim radovima doprinose razumijevanju Crkve u Hrvatskoj. Kritički tonovi koji su se pojavljivali nakon Drugoga vatikanskog koncila, a pojavljuju se i danas, različito vrednuju doprinos pojedinih teoloških područja općenito, a kada se radi o doprinosu razumijevanju Crkve posebno, pa bi se slično moglo zaključiti i vezano uz doprinos znanstvenih istraživanja teologinja razumijevanju Crkve u Hrvatskoj. To nikako ne bi trebalo obeshrabriti buduća istraživanja nego, na tragu govora o pluralizmu s početka ovoga poglavlja, aktivirati sva raspoloživa sredstva da bi se što bolje razumjelo Crkvu u Hrvatskoj.

Implicitni doprinos znanstvenih radova teologinja pomaže Crkvi u Hrvatskoj da razumije sebe. Oni su u ovome radu promatrani iz ekleziološke perspektive naroda Božjeg, a kao temeljna odrednica pojma postavljena je sintagma *sjećanje i očekivanje*. Vremenska mjera je Drugi vatikanski koncil nakon kojega su se već 60-tih godina XX. stoljeća svugdje u svijetu, ali i u Hrvatskoj pojavljivala kritička propitivanja i promišljanja o odnosu staroga i novoga, kontinuiteta i diskontinuiteta.[536] Iako je na Drugom vatikanskom koncilu u središtu govora o Crkvi bio model naroda Božjeg, iako je taj model ušao i u *Zakonik kanonskoga prava*, iako ga je Međunarodna teološka komisija 20 godina nakon Koncila opisala kao i dalje najbližim modelom kojim se opisuje stvarnost Crkve, već godinu dana kasnije se na Drugoj izvanrednoj sinodi biskupa kao primarni model izdvaja

[536] Jedan od autora koji i na početku XXI. stoljeća problematizira pitanje kontinuiteta i diskontinuiteta je Gerald O'Collins koji kaže da sjećanje i oporavak onoga što je zaboravljeno iz Svetoga pisma i iz velike tradicije Crkve dorinosi prilagodbi Crkve u sadašnjosti i napretku Crkve u budućnosti. Vidi u: Gerald O'COLLINS, Does Vatican II Represent Continuity or Discontinuity?, u: *Theological Studies*, 73 (2012.) 4, 772.

model zajedništva (*communio*). Od osamdesetih godina do početka XXI. stoljeća ostaje tako, uz uvažavanje i glasova koji se sjećaju zašto upravo model naroda Božjeg. Dolaskom pape Franje intenzivnije se govori o narodu Božjem i ovaj model se pokazuje neiscrpnim izvorom teološke argumentacije konkretnih poteza i promjena koje su Crkvi potrebne.[537] Model naroda Božjeg identitetski je označen po sjećanju i očekivanju Isusa Krista, kao što se na mnogo mjesta u ovome radu može pročitati. Kako biti usmjeren prema budućnosti sjećajući se prošlosti na konkretan način predlaže papa Franjo u enciklici *Fratelli tutti*.[538] Putovi do novog susreta su utemeljeni na konkretnoj stvarnosti, ali su istovremeno ispunjeni sviješću da je, uz potrebu izgradnje zajedništva, narod Božji i mistično Tijelo Kristovo.

Uloga ekleziologije je promišljati o živoj stvarnosti Crkve na način da se povijesno iskustvo Crkve dovede u dijalog s objavom.[539] Ovim radom se znanstveni angažman teologinja prikazuje kao živa stvarnost Crkve. Iako se radi o jednome malom segmentu žive stvarnosti Crkve u Hrvatskoj, on do sada nije bio istraživan na sličan način. Ekleziologija pomaže zajednici vjernika da ustraje u svojoj posvećenosti misiji Isusa Krista, ali isto tako da prepozna djelovanje Duha Svetoga koji donosi promjene koje se ne odriču tradicije već je osnažuju.[540]

Tijekom 25 godina 33 teologinje su u 368 znanstvenih radova obradile teme iz različitih teoloških područja. Same iznesene brojke su impresivne ako se promatraju u kontekstu vremena u kojemu su teologinje djelovale, kao i u kontekstu prethodnih povijesnih događaja. Ema Vesely je o Drugoj izvanrednoj sinodi biskupa koja je održana 1985. godine, odnosno 20 godina nakon Drugoga vatikanskog koncila, napisala: „Dvadeset godina tek je početak ostvarivanja koncilskih ideja."[541] Parafrazirajući njezinu

---

[537] Usp. PAPA FRANJO, *Evangelii gaudium. Radost evanđelja. Apostolska pobudnica biskupima, prezbiterima i đakonima, posvećenim osobama i svim vjernicima laicima o naviještanju evanđelja u današnjem svijetu*, Zagreb, 2013., 90-106.

[538] Usp. PAPA FRANJO, Fratelli tutti. *Enciklika o bratstvu i socijalnom prijateljstvu*, Zagreb, 2020., 155-180.

[539] Usp. Richard LENNAN, A Continuing Pilgrimage: Ecclesiology Since Vatican II, u: *The Australasian Catholic Record*, 91 (2014.), 22.

[540] Usp. *Isto*, 22.

[541] Ema VESELY, Sinoda biskupa '85: proživjeti, provjeriti i promicati Koncil, u: *Obnovljeni život: časopis za filozofiju i religijske znanosti*, 41 (1986.) 5, 413.

misao, o idejama koje su iznesene u radovima teologinja od 1990. do 2015. godine te općenito o uključivanju teologinja u znanstvene procese koji doprinose razumijevanju i doživljaju Crkve u Hrvatskoj, moglo bi se također reći da njihovo vrijeme tek počinje. Interdisciplinarna istraživanja bi pokazala koliki je značaj uključivanja teologinja u znanstveni teološki rad za Crkvu iznutra i izvana. U ovome radu njihov je značaj prepoznat unutar fundamentalno-teološke ekleziologije.

LITERATURA

Crkveni dokumenti

DRUGI VATIKANSKI KONCIL, *Sacrosanctum concilium. Konstitucija o svetoj liturgiji* (4. XII. 1963.), u: *Dokumenti*, Zagreb, 2008., 3-60.

——, *Inter mirifica. Dekret o sredstvima društvenoga priopćivanja* (4. XII. 1963.), u: *Dokumenti*, Zagreb, 2008., 61-76.

——, *Lumen gentium*. *Dogmatska konstitucija o Crkvi* (21. XI.1964.), u: *Dokumenti*, Zagreb, 2008., 77-207.

——, *Orientalium ecclesiarum. Dekret o istočnim katoličkim Crkvama* (21. XI. 1964.), u: *Dokumenti*, Zagreb, 2008., 209-228.

——, *Unitatis redintegratio. Dekret o ekumenizmu* (21. XI. 1964.), u: *Dokumenti*, Zagreb, 2008., 231-263.

——, *Christus Dominus. Dekret o pastirskoj službi biskupa u Crkvi* (28. X. 1965.), u: *Dokumenti*, Zagreb, 2008., 265-311.

——, *Optatam totius. Dekret o odgoju i izobrazbi svećenika* (28. X. 1965.), u *Dokumenti*, Zagreb, 2008., 335-365.

——, *Gravissimum educationis. Deklaracija o kršćanskome odgoju* (28. X. 1965.), u *Dokumenti*, Zagreb, 2008., 367-390.

——, *Nostra aetate. Deklarcija o odnosu Crkve prema nekršćanskim religijama* (28. X. 1965.), u: *Dokumenti*, Zagreb, 2008., 391-399.

——, *Dei Verbum. Dogmatska konstitucija o božanskoj objavi* (18. 11. 1965.), u: *Dokumenti*, Zagreb, 2008., 401-425.

——, *Ad gentes. Dekret o misijskoj djelatnosti Crkve* (7. XII. 1965.), u: *Dokumenti*, Zagreb, 2008., 507-584.

——, *Presbyterorum ordinis. Dekret o službi i životu prezbitera* (7. XII. 1965.), u: *Dokumenti*, Zagreb, 2008., 585-650.

——, *Gaudium et spes. Pastoralna konstitucija o Crkvi u suvremenom svijetu* (7. XII. 1965.), u: *Dokumenti*, Zagreb, 2008., 651-816.

PAPA FRANJO, *Evangelii gaudium. Radost evanđelja. Apostolska pobudnica biskupima, prezbiterima i đakonima, posvećenim osobama i svim vjernicima laicima o naviještanju evanđelja u današnjem svijetu*, Zagreb, 2013.

——, Fratelli tutti. *Enciklika o bratstvu i socijalnom prijateljstvu*, Zagreb, 2020.

DRUGA IZVANREDNA BISKUPSKA SINODA, *Završni dokument*, Zagreb, 1986.

CONGREGATION FOR THE DOCTRINE OF THE FAITH, *Letter to the Bishops of the Catholic Church on the Collaboration of Men and Women in the Church and in the World*, 2004.

INTERNATIONAL THEOLOGICAL COMISSION, *Select Themes of Ecclesiology on the Occasion of the Twentieth Anniversary of the Closing of the Second Vatican Council*, 1984. Engleska verzija: http://www.vatican.va/roman_curia/congregations/cfaith/cti_documents/rc_cti_1984_ecclesiologia_en.html (20.7.2021.)
——, *Memory and Reconciliation: The Church and the faults of the Past*, 2000.
——, *Sinodality in the life and mission of the Church*, 2018.

KONFERENCIJA EUROPSKIH CRKAVA I VIJEĆE EUROPSKIH BISKUPSKIH KONFERENCIJA, *Mir u pravednosti. Završni dokument europskog ekumenskog susreta Basel*, 1989., Split, 1996.

Katekizam Katoličke Crkve, Zagreb, 2016.

Biblije, leksikoni, rječnici, enciklopedije, izvori

Holy bible. New international verison, London, Sydney, Auckland, 1984.

Biblia sacra. Iuxta Vulgatam versionem, GRYSON, Roger (praep.), Stuttgart, 1994.

Jeruzalemska biblija, Stari i Novi zavjet s uvodima i bilješkama iz „La Bible de Jérusalem", REBIĆ, Adalbert – FUĆAK, Jerko – DUDA, Bonaventura (ur.), Zagreb, 1994.

Die Bibel. Einheitsübersetzung der Heiligen Schrift, Stuttgart, 1996.

CANOBBIO, Giacomo (prir.), *Mali teološki leksikon*, Zagreb, 2002.

LATINSKO-HRVATSKI ENCIKLOPEDIJSKI RJEČNIK. I. i II. svezak, Jozo MAREVIĆ (ur.), Velika Gorica – Zagreb, 2000.

RAHNER, Karl – VORGRIMLER, Herbert, *Teološki rječnik*, Đakovo, 1992.

ŽEPIĆ, Milan, *Latinsko-hrvatski rječnik*, Zagreb, 1991.

DENZINGER, Heinrich – HÜNERMANN, Peter, *Zbirka sažetaka vjerovanja, definicija i izjava o vjeri i ćudoređu*, Đakovo, 2002.

Zakonik kanonskoga prava s izvorima, Zagreb, 1996.

Knjige i članci

ANČIĆ, Nediljko Ante, Ekleziologija u ozračju suvremene demokracije, u: Diacovensia, 10 (2002.) 1, 71-90.

——, Na koncilskom putu. Obnova i posadašnjenje Crkve u pluralnom društvu, Split, Crkva u svijetu, 2003.

——, Crkva u Hrvatskoj i unutarnji pluralizam: stvarnost ili želja?, u: *Bogoslovska smotra*, 73 (2003.) 2-3, 341-359.

——, Uz 40. obljetnicu konstitucije Lumen gentium, u: *Crkva u svijetu*, 39 (2004.) 4, 455-458.

——, Spomen i pomirenje, Dokument Međunarodnog teološkog povjerenstva o čišćenju pamćenja u Crkvi, u: VULETA, Bože – ANIĆ, Rebeka – MILANOVIĆ LITRE, Ivan (ur.), *Kršćanstvo i pamćenje. Kršćansko pamćenje i oslobođenje od Zlopamćenja.* Zbornik radova s međunarodnog simpozija, Trogir, 15.-17. svibnja 2003., Split – Zagreb, 2004., 123-142.

——, Tumačenje znakova vremena – zaboravljena zadaća Crkve?, u: *Crkva u svijetu*, 42 (2007.) 2, 200-225.

——, Ekleziološke teme u teologiji Karla Rahnera, u: *Za tragovima Božjim. Teološka traganja Karla Rahnera i Hansa Ursa von Balthasara*, RAGUŽ, Ivica (prir.), Đakovo, 2007., 115-139.

——, *Crkva u društvenim promjenama. Ekleziološka promišljanja*, Split, 2007.

——, Prema sinodalnoj Crkvi, u: *Bogoslovska smotra*, 86 (2016.) 2, 267-271.

——, *Drugi vatikanski sabor. Kratak prikaz*, Split, 2016.

ASSMAN, Jan, Kultura sjećanja, u: *Kultura pamćenja i historija*, BRKLJAČIĆ, Maja – PRLENDA, Sandra (prir.), Zagreb, 2006., 45-78.

AUGUSTIN, Aurelije*, Ispovijesti*, Zagreb, 1991.

——, *Letter to Nebridius*, u: *Nicene and Post-Nicene Fathers.* Series I, Volume 1, Christian Classics Ethereal Library, SCHAFF, Philip (ur.), eBook, 2010., 523-527.

BARUDŽIJA, Gordana, Crkva-učeništvo-sofiologija. Ključni teološki pojmovi u teologiji Elisabeth Schüssler Fiorenza, Zagreb, 2012.

BILOKAPIĆ, Šimun, Aktualnost načela odgovornog rađanja i njegov navještaj u Gaudium et Spes (50-51), u: *Služba Božja: liturgijsko-pastoralna revija*, 58 (2018.) 3, 269-294.

BRAJČIĆ, Rudolf, Božji narod – nosilac mesijanizma, u: *Bogoslovska smotra*, 36 (1966.) 2, 348-352.

——, Antropologije ideje Božjega naroda, u: *Crkva u svijetu*, 1 (1966.) 5, 54-62.

——, ZOVKIĆ, Mato (ur.), *Dogmatska konstitucija o Crkvi – Lumen gentium 1*, Zagreb, 1977.

——, KOPIĆ, Ivan –M. ROŠČIĆ, Nikola –STRLE, Anton –DIMITRIJEVIĆ, Dimitrije, *Dogmatske konstitucija o Crkvi – Lumen gentium 2*, Zagreb, 1981.

BRKLJAČIĆ, Maja – PRLENDA, Sandra, Zašto pamćenje i sjećanje?, u: *Kultura pamćenja i historija*, BRKLJAČIĆ, Maja – PRLENDA, Sandra (prir.), Zagreb, 2006., 7-18.

CRNČEVIĆ, Ante, Liturgijska obnova u svjetlu posijesaborskih smjernica, u: *Bogoslovska smotra*, 75 (2005.) 3, 745-766.
Liturgijsko slavlje: ispovijest i(li) navještaj vjere, u: *Bogoslovska smotra*, 90 (2020.) 3, 661-683.

DARLAPP, Adolg, Anamnese, u: *Lexikon für Theologie und Kirche,* KASPER Walter (prir.), Freiburg – Basel – Wien, 2006.

De MEY, Peter, Recent Views of Lumen Gentium, Fifty Years after Vatican II, u: *Horizons*, 39 (2012.) 2, 252-281.

DOGAN, Nikola, Crkva i njezina dinamika u Katekizmu katoličke Crkve, u: *Bogoslovska smotra*, 65 (1995.) 1, 58-75.
——, Kršćaninova specifičnost u svijetu prema II. vatikanskom saboru, u: *Bogoslovska smotra*, 66 (1996.) 2-3, 201-225.
——, Pristup religijskoj problematici na temelju saborskih smjernica i danjašnjega razvoja, u: *Bogoslovska smotra*, 75 (2005.) 3, 875-903.

DOMAZET, Anđelko, Ekleziološki temelji pluralizma u Crkvi, u: *Bogoslovska smotra*, 73 (2003.) 2-3., 293-312.

DUDA, Bonaventura, Euharistija – čin Božjega naroda (II). Sintetički pogled, u: *Bogoslovska smotra*, 51 (1981.) 2-3, 167-183.
——, *Koncilske teme ili Misterij kršćanske egzistencije po II. vatikanskom koncilu*, Zagreb, 1992.
——, Prihvat II. vatikanskog koncila u Hrvatskoj. Fragmenti za buduće cjelovitije pouke, u: ANČIĆ, Nediljko Ante (ur.), *Koncil u Hrvatskoj. Zbornik radova teološkog simpozija u povodu 30. obljetnice Drugoga vatikanskog sabora*, Split, 1996., 29-77.

DULLES, Avery, *Models of Church*, New York, 1987.

FISICHELLA, Rino, *Uvod u fundamentalnu teologiju*, Zagreb, 2015.

GAILLARDETZ, Richard R.,*Teaching with Authority. A Theology of the Magisterium in the Church*, Minnesota, 1997.

——, Building on Vatican II: Setting the Agenda for the Church of the 21st Century, u: *Theoforum*, 44 (2013.), 67-90.
——, The „Francis Moment": A New Karios for Catholic Ecclesiology, u: *CTSA Proceedings*, 69 (2014.), 63-80.

GERARDI, Renzo, Spomen-čin, u: *Enciklopedijski teološki rječnik*, STARIĆ, Aldo (ur.), Zagreb, 2009., 1088-1090.

GIBELLINI, Rosino*, Teologija dvadesetog stoljeća*, Zagreb, 1999.

HARRINGTON, Wilfrid J., *Uvod u Novi zavjet*, 1990.

HORN, Gerd-Rainer, *The Spirit of Vatican II. Western European Progressive Catholicism in the Long Sixties*, Oxford, 2015.

IVANČIĆ, Tomislav*, Je li Crkva još potrebna?, u: Crkva u svijetu*, 8 (1973.) 4, 289-299.
——*,* Nova traženja i putovi fundamentalne teologije, u: *Bogoslovska smotra*, 45 (1975.) 4, 369-380.
——, Kristova ljubav i poslušnost kao čin oslobađanja, u: *Bogoslovska smotra,* 46 (1976.) 1-2, 119-129.
——, Uloga laika u Crkvi prema II. vatikanskom saboru, u: *Crkva u svijetu*, 13 (1978.) 1, 7-18.
——, Povratak središtu, u: *Crkva u svijetu*, 14 (1979.) 4, 295-306.
——, Narod Božji u novom Kodeksu, u: *Crkva u svijetu*, 20 (1985.) 3, 260-268.
——, Iskustvo nove evangelizacije u Hrvatskoj, u: *Bogoslovska smotra*, 81 (2011.) 3, 575-587.
——*, Crkva. Fundamentalno-teološka ekleziologija*, Zagreb, 2004.

JAMBREK, Stanko Modeli Crkve za 21. stoljeće, u: *Kairos: Evanđeoski teološki časopis*, 13 (2019.) 1, 37-82.

KARLIĆ, Ivan, Vodstvo i predstojništvo u Crkvi kao oblik služenja, u: *Bogoslovska smotra*, 72 (2002.) 2-3, 309-324.

KASPER, Walter, *Crkva Isusa Krista*, Zagreb, 2013.

KEHL, Medard, *Die Kirche. Eine katholische Ekklesiologie*, Würzburg, 2001.

KEZIĆ, Ines, Pitanje žena u Crkvi – pitanje je razvijanja darova za zajednicu, u: *Koncil je nezaobilazan. Okrugli stol „Glasa Koncila" uz 30. obljetnicu II. Vatikanskog koncila*, MIKLENIĆ, Ivan (prir.), Zagreb, 1996., 38-39.

KOVAČ, Tomislav, Osvrt i vrednovanje koncilskog govora o islamu pedeset godina poslije, u: *Bogoslovska smotra*, 86 (2016.) 2, 407-440.

KRIŠTO, Jure, Augustinovo čišćenje pamćenja i njegova primjena na noviju hrvatsku povijest, u: *Kršćanstvo i pamćenje. Kršćansko pamćenje i oslobođenje od zlopamćenja*, VULETA, Bože – ANIĆ, Rebeka – MILANOVIĆ LITRE, Ivan (ur.), Split– Zagreb, 2004., 319-330.

KUHN, Helmut, Anamnese, u: *Lexikon für Theologie und Kirche*, KASPER, Walter (prir.), Freiburg – Basel – Wien, 2006.

LENNAN, Richard, A Continuing Pilgrimage: Ecclesiology Since Vatican II, u: *The Australasian Catholic Record*, 91 (2014.), 21-48.

LINDBECK, Georg, *The Church in a Postliberal Age*, Michigan/Cambridge, 2002.

LONERGAN, Bernard*, Method in Theology*, London, 1973.

LUJIĆ, Božo*,* Moć u nemoći: Glavna obilježja vjere u Boga koji spašava u starozavjetnim spisima, u: *Bogoslovska smotra*, 83 (2013.) 3, 459-487.

——, Vjera kao povijesna snaga i egzistencijalni temelj života. Teološko-egzegetska analiza Iz 7,9b, u: *Vrhbosnensia*, 17 (2013.) 2, 357-378.

——, *Vjera u Boga uvijek novih mogućnosti. Pretpostavke za biblijsku teologiju Staroga zavjeta*, Zagreb, 2014.

——, Proročko pročišćavanje memorije kroz pogled iz budućnosti, u: *Nepomireno društvo –nepomirena pamćenja.* Doprinos prevladavanju nepomirenih pamćenja hrvatskog naroda ad intra/ad extra, DŽOLAN, Mijo – MARAS, Mirjana (ur.), Zagreb-Sarajevo, 2018., 284–299.

MARDEŠIĆ, Željko, Religijsko pamćenje u tradiciji i postmodernitetu, u: *Kršćanstvo i pamćenje. Kršćansko pamćenje i oslobođenje od zlopamćenja*, VULETA, Bože – ANIĆ, Rebeka – MILANOVIĆ LITRE, Ivan (ur.), Split – Zagreb, 2004., 195-224.

MATELJAN, Ante, *Tražeći uporište. Teološki radovi*, Split, 2000.

METZ, Johann Baptist, *Politička teologija*, Zagreb, 2004.

——, Prijedlog univerzalnog programa kršćanstva u doba globalizacije, u: *Teološke perspektive za XXI. stoljeće*, GIBELLINI, Rosino (ur.), Zagreb, 2006., 395-407.

——, *Memoria passionis. Provokativni spomen u pluralističkom društvu*, Zagreb, 2009.

MIJATOVIĆ, Jasna s. Krista – FILIPOVIĆ, Ana s. Thea, Bibliografija katehetskih i religijskopedagoških članaka objavljenih u časopisima "Crkva u svijetu" i "Služba Božja" od 1992.-2012. godine, u: *Katehetski glasnik*, 2013.

MOLTMANN, Jürgen, *Teologija nade*, Rijeka, 2008.

——, Korak dvijetisućite godine. Napredak i ponor, u: *Teološke perspektive za XXI. stoljeće*, GIBELLINI, Rosino (ur.), Zagreb, 2006., 29-50.

MURIĆ, Branko, Narod Božji kao nositelj navještaja Crkve. Evangelii gaudium i misionarska preobrazba Crkve, u: *Diacovensia*, 22 (2014.) 2, 469- 495.

MURRAY, Paul D., Searching the Living Truth of the Church in Practice: on the Transformative Task of Systematic Ecclesiology, u: *Modern Theology*, 30 (2014.) 2, 251-281.

NEMET, Ladislav, *Kršćanska eshatologija*, Zagreb, 2002.

O'COLLINS, Gerald, Does Vatican II Represent Continuity or Discontinuity?, u: *Theological Studies*, 73 (2012.) 4, 768-794.

OSBORNE, Kenan, *A Theology of the Church for the Third Millennium*, Leiden/Boston, 2009.

O'TOOLE, James Joseph, "Futurology". *Encyclopedia Britannica*, (21.4.2017.) https://www.britannica.com/topic/futurology. (3.3.2021.)

PALOŠ, Rudi, Bibliografija časopisa "Kateheza" 1979.-2012., u: *Kateheza: časopis za vjeronauk u školi, katehezu i pastoral mladih*, 34 (2012.) 3-4, 330-408.

PARLOV, Mladen*, Žena u Crkvi, Crkva o ženi*, Split, 2011.

PAŽIN, Zvonko, Liturgija – povlašteno mjesto ispovijedanja vjere, u: *Bogoslovska smotra*, 83 (2013.) 3, 601-617.
——, Communicatio in sacris, u: *Diacovensia*, 21 (2013.) 4, 705-719.

PERIĆ, Ratko, Narav prezbiterskog svećeništva, u: *Obnovljeni život: časopis za filozofiju i religijske znanosti*, 33 (1978.) 1, 22-38.

POPOVIĆ, Anto, Biblija kao knjiga pamćenja, u: *Kršćanstvo i pamćenje. Kršćansko pamćenje i oslobođenje od zlopamćenja*, VULETA, Bože – ANIĆ, Rebeka – MILANOVIĆ LITRE, Ivan (ur.), Split – Zagreb, 2004., 21-56.
——, *Načela i metode za tumačenje Biblije. Komentar Papina govora i dokumenta biblijske komisije Tumačenje Biblije u Crkvi*, Zagreb, 2005.

RAHNER, Karl, Fragment aus einer theologischen Besinnung auf den Begriff der Zukunft, u: *Schriften zur Theologie*, VIII, Einsiedeln, 1967., 555-560.
——, People of God*,* u: *Encyclopedia of Theology. The Concise Sacramentum Mundi*, RAHNER, Karl (ur.), New York, 1975., 1204.
——, *Temelji kršćanske vjere: uvod u pojam kršćanstva*, Rijeka, 2007.

RAGUŽ, Ivica, „Slušatelji Riječi" kao filozofski aspekt fundamentalne teologije Karla Rahnera, u: *Za tragovima Božjim. Teološka traganja Karla Rahnera i Hans Urs von Balthasara*, RAGUŽ, Ivica (ur.), Đakovo, 2007., 11-35.

RATZINGER, Joseph, *Vjera-istina-tolerancija. Kršćanstvo i svjetske religije*, Zagreb, 2004.
——, *Prvo zasjedanje Drugoga vatikanskog koncila. Osvrt*, Zagreb, 2008.
——, *Koncil na putu. Osvrt na drugo zasjedanje*, Zagreb, 2008.
——, *Rezultati i problemi trećega koncilskog zasjedanja*, Zagreb, 2008.

REBIĆ, Adalbert, Pamćenje i čišćenje pamćenja u Svetom pismu i izraelskom narodu u: *Kršćanstvo i pamćenje. Kršćansko pamćenje i oslobođenje od zlopamćenja*, VULETA, Bože – ANIĆ, Rebeka – MILANOVIĆ LITRE, Ivan (ur.), Split – Zagreb, 2004., 79-85.

RENIĆ, Dalibor*, Uvid i metoda. Filozofija i teologija Bernarda Lonregana*, Zagreb, 2018.

RUPČIĆ, Ljudevit, Blažena Marija Djevica u otajstvu Krista (LG VIII), u: *Crkva u svijetu*, 22 (1987.) 3, 223-233.

SCHÜSSLER FIORENZA, Elisabeth*, But She Sead. Feminist Practices of Biblical Interpretation*, Boston, 1992.
——, *Discipleship of equals, A critical Feminist Ekklesia-ology of Liberation*, New York, 1993.
——, *In Memory of Her. A Feminist Theological Reconstruction of Christian Originis*, London, 1994.
——, *Njoj na spomen. Feministička teološka rekonstrukcija početaka kršćanstva*, Zagreb, 2011.

SARDAR, Ziauddin, The Namesake: Futures; futures studies; futurology; futuristic; foresight—What's in a name?, u: *Futures* 42 (2010.) 3, 177–184.

SEMERARO, Marcello, Narod Božji, u: *Enciklopedijski teološki rječnik*, STARIĆ, Aldo (ur.), Zagreb, 2009.

ŠAGI-BUNIĆ, Tomislav Janko, *Ali drugog puta nema*, Zagreb, 1986.
–, *Vrijeme suodgovornosti*, Zagreb, sv. I, 1981.; sv. II, 1982.

ŠARČEVIĆ, Ivan, Pamćenje bez uskrsnuća. Isusov križ iz perspektive uskrsne nade., u: *Kršćanstvo i pamćenje. Kršćansko pamćenje i oslobođenje od zlopamćenja*, VULETA, Bože – ANIĆ, Rebeka – MILANOVIĆ LITRE, Ivan (ur.), Split – Zagreb, 2004., 333-349.

ŠAŠKO, Ivan, *Liturgijski simbolički govor*, Zagreb, 2005.

——, Liturgijski spomen(čin) i pročišćenje spomena, u: *Kršćanstvo i pamćenje. Kršćansko pamćenje i oslobođenje od zlopamćenja*, u: VULETA, Bože – ANIĆ, Rebeka – MILANOVIĆ LITRE, Ivan (ur.), Split – Zagreb, 2004., 155-173.

TANJIĆ, Željko, Jedna Crkva u i iz mnoštva crkava, u: *Bogoslovska smotra*, 74 (2004.) 3, 759-780.

——, Globalno kršćanstvo i njegov utjecaj na gibanja u Katoličkoj crkvi, u: *Bogoslovska smotra*, 78 (2008.) 2, 321-345.

——, "Novi" prijevod za dublje razumijevanje Koncila, u: *Bogoslovska smotra*, 78 (2008.) 4, 918.-922.

——, *Teologija pred izazovima sadašnjeg trenutka*, Zagreb, 2009.

——, Učiti vjerovati u Isusa Krista. Vjera kao ishodište i cilj nove evangelizacije, u: *Bogoslovska smotra*, 81 (2011.) 3, 559-574.

——, Koncilski govor o slobodi vjerovanja i njegovo značenje za današnje vrijeme, u: *Diacovensia*, 21 (2013.) 4, 677-690.

——, MURIĆ, Banko, Načelo sinodalnosti kao paradigma Crkve trećeg tisućljeća, u: *Bogoslovska smotra*, 86 (2016.) 2, 275-295.

TOMIĆ, Eduard, Pokoncilska ekleziologija franjevaca Bosne Srebrene, Zagreb, 2017.

VESELY, Ema, Sinoda biskupa '85: proživjeti, provjeriti i promicati Koncil, u: *Obnovljeni život: časopis za filozofiju i religijske znanosti*, 41 (1986.) 5, 400- 413.

WALDENFELS, Hans, *Kontekstualna fundamentalna teologija*, Đakovo, 1995.

WEGER, Karl-Heinz, *Uvod u teološku misao Karla Rahnera*, Zagreb, 1986.

WOOD, Susan K., Continuity and Development in Roman Catholic Ecclesiology, u: *Ecclesiology*, 7 (2011.) 2, 147-172.

ZOVKIĆ, Mato, *Crkva kao narod Božji*, Zagreb, 1976.

——, Spomen Božjih djela – zalog nade u sigurnu budućnost, u: *Bogoslovska smotra*, 67 (1997.) 2-3, 171-189.

——, Spomen na Pavla u Novozavjetnim poslanicama, u: *Kršćanstvo i pamćenje. Kršćansko pamćenje i oslobođenje od zlopamćenja*, VULETA, Bože – ANIĆ, Rebeka – MILANOVIĆ LITRE, Ivan (ur.), Split – Zagreb, 2004., 57-78.

ZOVKO, Marie-Elise, *Heideggerovo i Plotinovo poimanje vremena*, Zagreb, 1991.

Mrežne stranice

http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=20908 (3.3.2021.)
https://www.britannica.com/topic/futurology. (3.3.2021.)
https://cdn.elsevier.com/promis_misc/jftrnamesake.pdf (3.3.2021.)
https://www.filozofija.org/rjecnik-filozofskih-pojmova/ (23.7.2020.)
http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=56301 (23. 7. 2020.)
https://www.filozofija.org/rjecnik-filozofskih-pojmova/ (23.7.2020.)
www.vatican.va (20.3.2021.)
https://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/2013_02_22_359.html (20.7.2021.)
https://www.kbf.unizg.hr/ (20.7.2021.)
https://www.djkbf.unios.hr/hr/ (20.7.2021.)
https://www.kbf.unist.hr/hr/ (20.7.2021.)
https://ri-kbf.org/ (20.7.2021.)
http://www.ftidi.hr/ (20.7.2021.)
https://www.bib.irb.hr/ (22.4.2020.)

Objavljeni znanstveni radovi teologinja do 2015. godine obrađeni u doktoratu

ANIĆ, Jadranka Rebeka, Žena - slika Božja, u: *Bogoslovska smotra*, LX (1990.) 3-4, 290-301.

——, Solidarnost u učenju Ivana Pavla II., u: *Revija za socijalnu politiku*, 4 (1997.) 4, 349-355.

——, Solidarnost u učenju Ivana Pavla II., u: *Kultura solidarnosti. U službi svijetu, u službi Spasitelju. Zbornik radova sa znanstvenog simpozija održanog u Zagrebu, 5.-7. lipnja 1997.*, VULETA, Bože – ANIĆ, Rebeka (ur.), Split, 1997., 123-153.

——, Žene u društvu i Crkvi u Hrvatskoj od 1907. do 2000. godine, u: *"Jeremija, što vidiš?" (Jr 24, 3). Crkva u hrvatskom tranzicijskom društvu*, ARAČIĆ, Pero (ur.), Đakovo, 2001., 99-126.

——, MIŠČIK, Peter, Laien-Frauen-Jugend, u: *Kirche im Aufbruch. Zur pastoralen Entwicklung in Ost(Mittel)Europa - eine qualitative Studie. Gott nach dem Kommunismus*, MÁTÉ-TÓTH, András – MIKLUŠČAK, Pavel (ur.), Wien, 2001., 151-172.

——, Ženski katolički pokret od 1907. do 1925. godine, u: *Hrvatski katolički pokret. Zbornik radova s Međunarodnoga znanstvenog skupa održanog u Zagrebu i Krku od 29. do 31. ožujka 2001.,* MATIJEVIĆ, Zlatko (ur.), Zagreb, 2002., 331-346.

——, Otvorenost Crkve za poslanje žene, u: *Bogoslovska smotra*, 72 (2002.) 2-3, 383-403.

——, Žensko pitanje u Crkvi u Hrvatskoj, u: *Mogućnosti organiziranog djelovanja laika u Hrvatskoj, Simpozij hrvatskih vjernika laika*, HRANIĆ, Đuro (ur.), Zagreb, 2002., 529-555.

——, Weiblichkeit als Schicksal. Frauen in der römisch-katholischen Kirche Kroatiens, u: *Theologische Frauenforschung in Mittel-Ost-Europa, Jahrbuch der Euräischen Gesellschaft für theologische Forschung von Frauen*, ADAMIAK, Elżbieta – ANIĆ, Rebeka – BUDAY, Kornélia (ur.), Leuven, 2003., 25-48.

——, *Više od zadanoga. Žene u Crkvi u Hrvatskoj u 20. stoljeću*, Split, 2003.

——, *Die Frauen in der Kirche Kroatiens im 20. Jahrhundert*, Wien, 2004.

——, Nostalgija, sjećanje i povijesni zaborav sa stajališta žena, u: *Kršćanstvo i pamćenje. Kršćansko pamćenje i oslobođenje od zlopamćenja*, VULETA, Bože – ANIĆ, Rebeka – MILANOVIĆ LITRE, Ivan (ur.), Split – Zagreb, 2004., 86 – 96.

——, Feministička teologija i njezini odjeci u Hrvatskoj, u: *Mjesto i uloga teologije u Crkvi i društvu*, ANČIĆ, Nediljko Ante – BIŽACA, Nikola (ur.), Split, 2004., 273-300.

——, Nasilje u obitelji - teološko-pastoralni vid, u: *Nasilje nad ženama. Teološko-pastoralni vid*, VULETA, Bože (ur.), Split, 2006., 210-226.

——, Nasilje nad ženama u obitelji - teološko-pastoralni vid, u: *Nasilje nad ženama. Teološko-pastoralni vid*, VULETA, Bože (ur.), Split, 2006., 17-97.

——, Zwischen Tradition und Postmoderne. Frauen in der Kirche und Gesellschaft Kroatiens, u: *Theologie von Frauen für Frauen? Chancen und Probleme der Rückbindung feministischer Theologie an die Praxis*, FISCHER, Irmtraud (ur.), Wien-Berlin-Münster, 2007., 61-293.

——, Kršćanstvo – religija radosti i vedrine. Duhovna baština Marice Stanković (1900.- 1957.), u: *Nova prisutnost: časopis za intelektualna i duhovna pitanja*, V (2007.) 2, 211-225.
——, Filozofsko-teološke postavke Ivana Pavla II. o dostojanstvu i pozivu žene, u: *Ivan Pavao II: Poslanje i djelovanje: Zbornik radova - Promišljanja hrvatskih znanstvenika*, SABOTIĆ, Ines – TANJIĆ, Željko – ČRPIĆ, Gordan (ur.), Zagreb, 2007., 149-167.
——, Gott ist Freude. Das Erbe der Marica Stanković (1900-1957), u: *Archivio per la storia delle donne*, VALERIO, Adriana (ur.), Paceco, 2007., 213-229.
——, Spolne razlike u religioznosti pod vidom obrazovanja, u: *Bogoslovska smotra*, 78 (2008.) 4, 873-903.
——, Između emancipacije i ravnopravnosti. Žene i muškarci u Hrvatskoj, u: *Muško i žensko - stvori ih. Žene i muškarci u življenju i u službi Božjeg poslanja*, ČOVO, Ante – MIHALJ, Dijana (ur.), Split, 2008., 33-74.
——, SPAHIĆ-ŠILJAK, Zilka, *Rod i religija*, Sarajevo, 2008.
——, Emancipacija i ravnopravnost u hrvatskom kontekstu, u: *Rodna perspektiva u međureligijskom dijalogu u XXI veku: zbornik radova*, SAVIĆ, Svenka – ANIĆ, Rebeka (ur.), Novi Sad, 2009., 135-155.
——, BARUDŽIJA, Gordana, Marija Jurić Zagorka i Josip Juraj Strossmayer, u: *Rodna perspektiva u međureligijskom dijalogu u XXI veku: zbornik radova*, SAVIĆ, Svenka – ANIĆ, Rebeka (ur.), Novi Sad, 2009., 206-222.
——, II. Rodna perspektiva – katolička tradicija, u: *Vjernice i građanke*, SPAHIĆ–ŠILJAK, Zilka – ANIĆ, Jadranka Rebeka (ur.), Sarajevo, 2009., 47-122.
——, Emancipation and Gender Equality in the Croatian Context, u: *Gender and Religion in Central and Eastern Europe*, ADAMIAK, Elzbieta – CHRZASTOWSKA, Malgorzata – METHUEN, Charlotte – SOBKOWIAK, Sonia (ur.), Poznan, 2009., 165.-187.
——, Geschlechterdifferenz in der Religiosität unter dem Gesichtspunkt der Bildung, u: *Frauen und Religion*, BODÓ, Márta (ur.), Cluj, 2010., 111-148.
——, Demitologizacija nespojivosti ljubavi i nasilja u obiteljskom kontekstu: teološki pristup, u: *Crkva u svijetu*, 45 (2010.) 2, 193-217.
——, Ljudska prava žena u kršćanstvu, u: *Ljudska prava žena: Razvoj na međunarodnoj i nacionalnoj razini 30 godina nakon usvajanja Konvencije UN-a o uklanjanju svih oblika diskriminacije žena: zbornik radova*, RADAČIĆ, Ivana – VINCE PALLUA, Jelka (ur.), Zagreb, 2011., 59-80.
——, *Kako razumjeti rod? Povijest rasprave i različita razumijevanja u Crkvi*, Zagreb, 2011.
——, Rod, politika i Katolička crkva – Prinos dekonstrukciji „rodne ideologije", u: *Concilium,* 48 (2012.) 4, 29-41.
——, Gender, Politik und die katholische Kirche. Ein Beitrag zur Dekonstruktion der "Genderideologie", u: *Feministische Theologie in Europa - mehr als ein halbes Leben*. *Ein Lesebuch fuer Hedwig Meyer-Wilmes,* ADAMIAK, Elżbieata – WACKER, Marie-Theres (ur.), Berlin, 2013., 64-79.

——, ZULEHNER, Paul M. – STEINMAIR-PÖSEL, Petra, Ravnopravnost u slijepoj ulici? Žene, muškarci i iscrpljena suvremena obitelj, u: *Nova prisutnost: časopis za intelektualna i duhovna pitanja*, 12 (2014.) 3, 483-489.
——, GEIGER ZEMAN, Marija – ZEMAN, Zdenko – ŠIKIĆ-MIĆANOVIĆ, Lynette, New home – last station: everyday life in homes for older persons, *ESA-RN Compilation*, 2015.
——, BRNČIĆ, Jadranka, Gender and the Croatian Bishops' Conference, u: *Concilium*, 51 (2015.) 51, 121-126.
——, Gender, Gender 'Ideology' and Cultural War: Local Consequences of a Global Idea – Croatian Example, u: *Feminist Theology*, 24 (2015.) 1, 7-22.
——, Crkva – zajednica Isusovih prijatelja i za žene?, u: *Nova prisutnost: časopis za intelektualna i duhovna pitanja*, 13 (2015.) 1, 5-24.
——, Franziskanerinnen in der „Männerkirche". Zustand und Erneuerung, u: *Zwischen Gebet, Reform und sozialem Dienst. Franziskanische Frauen in den Umbrüchen ihrer Zeit*, SOHN-KRONTHALER, Michaela – HOPFGARTNER, Willibald – ZAHNER, Paul (ur.), Innsbruck – Wien, 2015., 279-302.
——, GEIGER ZEMAN, Marija – ZEMAN, Zdenko – ŠIKIĆ-MIĆANOVIĆ, Lynette, New home – last station: everyday life in homes for older persons, u: *Final program: Ageing, Anti-ageing & Ageism. Constructions and politics of being old in Europe,* Klagenfurt, 2015., 15.

BEGIĆ, Martina s. Ana – TOMAŠEVIĆ, Luka, Enciklika Caritas in veritate – Ljubav u istini, u: *Služba Božja*, 50 (2010.) 2, 161-183.
——, Prisutnost i rad dr. Andrije Živkovića na četvrtom Velehradskom kongresu, u: *Riječki teološki časopis*, 18 (2010.) 1, 251-266.
——, *Dr. Andrija Živković moralni teolog u kontekstu svoga vremena*, Zagreb, 2014.
——, BIŠKUP, Marijan, Kršćanska etika u spisima nekih hrvatskih dominikanaca, u: *Da istina evanđelja ostane kod vas (Gal 2,5). Zbornik u čast prof. dr. c. Ivana Dugandžića, ofm, povodom 70. godine života*, CIFRAK, Mario – TOKIĆ, Dario (ur.), Zagreb, 2014., 521-557.

BOLJAT, Lucija – ŠALKOVIĆ, Josip, Vjernik laik u službi suca na crkvenom sudu, u: *Ništavost ženidbe: procesne i supstantivne teme*, ŠALKOVIĆ, Josip (ur.), Zagreb, 2009., 255-275.
——, Postupak Kongregacije za nauk vjere u ispitivanju doktrinâ, u: *Posebni sudski postupci i postupanja*, ŠALKOVIĆ, Josip (ur.), Zagreb, 2010., 299-319.
——, Društva i pokreti u partikularnoj Crkvi, u: *Vjernici, društva, pokreti*, ŠALKOVIĆ, Josip (ur.), Zagreb, 2011., 175-190.
——, Koordinacija, suradnja i podređenost crkvenih sudova, u: *Strukturalne pretpostavke sudske vlasti u Crkvi*, ŠALKOVIĆ, Josip (ur.), Zagreb, 2012., 91-102.
——, Javnost i tajnost postupka proglašenja ništavosti ženidbe, u: *Kanonsko pravo i medicina*, ŠALKOVIĆ, Josip (ur.), Zagreb, 2013., 301-310.

——, BARŠČEVSKI, Olja, (Ne)spojivost bračnoga ugovora i dobra suprugâ, u: *Bogoslovska smotra*, 84 (2014.) 2, 283-302.
——, *Vjernik laik u službi crkvenog suca. Povijesni razvoj, perspektive, problematike*, Zagreb, 2014.
——, ŠALKOVIĆ, Josip, Kanonsko-pravni aspekti priprave za ženidbu i prevencija ništavosti, u: *Bogoslovska smotra*, 85 (2015.) 3, 813-840.
——, Utjecaj bračnoga ugovora na ništavost ženidbe, u: *Zaručništvo i priprava za ženidbu*, ŠALKOVIĆ, Josip (ur.), Zagreb, 2015., 181-212.
——, Bliža priprava za ženidbu i specifične situacije zaručnika, u: *Zaručništvo i priprava za ženidbu*, ŠALKOVIĆ, Josip (ur.), Zagreb, 2015., 329-346.

ĆAVAR, Klara, Kršćanska ženidba u slučaju isključenja sakramentalnog dostojanstva, u: *Obnovljeni život,* 57 (2002.) 3, 395-406.
——, Vjera i sakrament ženidbe, u: *Vrhbosnensia*, 8 (2004.) 2, 305-321.
——, *Matrimonio con esclusione del valore sacramentale nella dottrina e nella giurisprudenza attuali, Estratto di tesi di Dottorato, Pontificia Università Urbaniana*, Sarajevo 2005.
——, Simulacija ženidbene privole. Problematika kan. 1101, u: *Magister interpresque legis ecclesiae: zbornik u čast fra Velimiru Blaževiću, zaslužnom članu franjevačke provincije Bosne Srebrene i profesoru Franjevačke teologije u Sarajevu, u povodu 70. obljetnice života*, Sarajevo 2006., 67-80.
——, Laici u Zakonicima iz 1917. i 1983., u: *Franjo Herman i kodeks iz 1917. Suum cuique tribuere. Zbornik radova Znanstvenog simpozija s međunarodnim sudjelovanjem prigodom 125. obljetnice rođenja Franje Hermana (1882.) i 90. obljetnice proglašenja prvog Kodeksa kanonskog prava (1917.)*, ŠKALABRIN, Nikola (ur.), Đakovo, 2008.,187-204.
——, Isključenje sakramentalnosti, u: *Ništavost ženidbe: procesne i supstantivne teme*, ŠALKOVIĆ, Josip (ur.), Zagreb, 2009.,153-171.
——, Pace, u: *Dizionario di Ecclesiologia*, Roma, 2010., 989-996.
——, Postupak u pretpostavljenoj smrti ženidbenog druga, u: *Posebni sudski postupci i postupanja*, ŠALKOVIĆ, Josip (ur.), Zagreb, 2010., 91-101.
——, Kanonska konfiguracija Crkvenih pokreta, u: *Vjernici, društva, pokreti*, ŠALKOVIĆ, Josip (ur.), Zagreb, 2011.,157-174.
——, Nastanak, definicija i svrha kanonske pravne medicine, u: *Kanonsko pravo i medicina. Izabrana pitanja*, ŠALKOVIĆ, Josip (ur.), Zagreb, 2013., 29-50.
——, Vjernička društva - pravo vjernika na udruživanje u Zakoniku iz 1983., u: *Magistra Iadertina,* 9 (2014.), 7-23.

ĆURKOVIĆ NIMAC, Jasna, Tra memoria ed oblio. Alcuni aspetti antropologici ed etici nella costruzione dell'identità, S*tudia Moralia,* 44 (2006.) 2, 489-505.
——, Vlado Gotovac - Idiot Vječnosti, *Nova Prisutnost: časopis za intelektualna i duhovna pitanja,* 5 (2007.) 2, 133-144.
——, *Etika della memoria. I criteri etici nell'esercizio della memoria*, Rim, 2008.

——, Izgradnja identiteta na temelju pamćenja i zaborava, u: *Identitet Like: korijeni i razvitak,* HOLJEVAC, Željko (ur.), Zagreb - Gospić: Institut Ivo Pilar, 2009., 607-621.
——, Identitet hrvatskog veterana u tjesnacu krivnje i bolnog sjećanja. Interdisciplinarni pristup PTSP-u kao uvod u teološku raspravu, u: *Bogoslovska smotra,* 79 (2009.) 2, 223-245.
——, TADIĆ, Stipe –TROGRLIĆ, Stipan, Božo Milanović i etičke implikacije njegova političkog djelovanja, u: B*ožo Milanović - Tragovi jedne vizije*, Pazin, 2010.
——, Religiozna uporišta u liberalnoj ideji Vlade Gotovca = Las consideraciónes religiosas en la idea de Vlado Gotovac, u: *Crkva u svijetu,* 45 (2010.) 1, 56-77.
——, Ethics and Poetry. An "Ancient Quarrel" in Greek Philosophy and its Modern Reception, u: *International Conference "The Power of the Word: Poetry, Theology and Life"*, London, 2011.
——, "Nova etika". Analiza nekih etičkih aspekata New Age pokreta, u: *Obnovljeni život: časopis za religioznu kulturu,* 66 (2011.) 3, 309-323.
——, Ključne poruke u Dobrilinim poslanicama od 1858. do 1882., u: *Dr. Juraj Dobrila 1812.-1912. i stoljeće Krasne zemlje 1912.-2012.*, Pazin, 2012.
——, Etička kritika u književnosti. Rasprava između R. Posnera i M. C. Nussbaum o javnoj ulozi književnosti, u: *Filozofska istraživanja,* 32 (2012.) 2, 327-342.
——, Etika i poezija. „Drevna svađa" u grčkoj filozofiji i njezina moderna recepcija, u: *Bogoslovska smotra,* 82 (2012.) 2, 427-224.
——, Mediji i pamćenje. Prostetičko pamćenje i njegova uloga i stvaranju nove globalne zajednice, u: *Kultura, društvo, identitet - Europski realiteti*, Osijek, Hrvatska, 2013.
——, Božo Milanović i etičke implikacije njegova političkog djelovanja, u: *Nova prisutnost: časopis za intelektualna i duhovna pitanja,* 11 (2013.) 3, 349-365.
——, Toward an Ethics of Memory. Is memory the root cause of violence or a path to violence avoidance?, u: *The Ethics of War and Peace*, Maribor, 2014.
——, Religija kao socijalni kapital u kontekstu sigurnosne politike suvremenog Europskog društva, u: *Bogoslovska smotra,* 1 (2014.) 84, 111-136.
——, Religious Identity in Communist Croatia, u: *Social, Cultural, Ethnic, Religious Identities in Communism*, Fagaras, Romania, 2014.
——, Identiatea religoasă în Croaţia sub regimul communist, u: *Identităţi sociale, culturale, etnice şi religioase în communism*, BUDEANCĂ, Cosmin – OLTEANU, Florentin (ur.), Făgăras, 2015., 520-528.
——, An Ethical Outlook on the Influence of Memory on Violence, u: *De Ethica. A Journal of Philosophical, Theological and Applied Ethics,* 2 (2015.) 1, 35-48.
——, Ključne poruke u Dobrilinim poslanicama od 1858. do 1882., u: *Riječki teološki časopis,* 44 (2015.) 2, 399-416.
——, Papa Francesco nei quotidiani croati: l'analisi del contenuto dei quotidiani nazionali „Vecernji list" („Evening Gazette") e „Jutarnji list" („Morning Gazette"), u: *Religioni e Società Rivista di scienze sociali della religione,* 81 (2015.) 98-110.

DAMJANOVIĆ BARIŠIĆ, Darija, Un affresco dalla necropoli dell'antica città romana di Certissia in Croazia. A proposito del cantaro, dei pavoni e degli elementi astrali, u: *Rivista di archeologia Cristiana,* 85 (2009.) 1, 237-260.

——, O ranokršćanskoj pasiji Četvorice Ovjenčanih (Passio ss. Quattuor Coronatorum), u: *Scrinia Slavonica,* 9 (2009.) 1, 331-350.

——, Note e osservazioni sul reliquiario d'oro di Pola, u: *Il cristianesimo in Istria fra tarda anticita' e alto medioevo. Novita' e riflessioni*, MARIN, Emilio – MAZZOLENI, Danilo (ur.), Citta' del Vaticano, 2009., 233-245.

——, Povijesna pozadina arijanskog krivovjerja u Sirmijskoj metropoliji, u: *Diacovensia*, 19 (2011.) 1, 63-74.

——, Autentične pasije sirmijsko-panonskih mučenika, u: *1700 godina Svetih srijemskih mučenika: zbornik radova s međunarodnog simpozija o 1700. obljetnici Sirmijsko-panonskih mučenika (304.-2004.): zbornik posvećen pokojnom Andriji Šuljaku*, DAMJANOVIĆ, Darija (ur.), Đakovo, 2011., 71-90.

——, *La storia della chiesa paleocristiana a Sirmium dall'anno 304 al 582. I primi martiri ed i vescovi, la vita dei cristiani nella chiesa* (The History of the early christian church in Sirmium from 304. to 582. The first martyrs and bishops, the life of Christians in the church), Rim, 2013.

——, Starokršćanska sirmijska zajednica u svjetlu epigrafskih izvora, u: *Crkva u svijetu*, 49 (2014.) 4, 497-512.

DOBROVOLJSKI SMOLJO, Sanda, Obitelj – povlašteno mjesto razvijanja zdrave ljudske osobnosti, u: *Izgrađivati zrelu ljudsku osobnost za plodne međuljudske odnose, Zbornik radova Međunarodnog znanstvenog simpozija u Đakovu, 17. – 18. listopada 2014.,* BOŠNJAKOVIĆ, Josip (ur.), Đakovo, 2014., 11-28

——, *The influence of Catholic identity on the development of Christian intersubjectivity within the dynamics of the catholic couple.,* Rim, 2015.

FILIĆ, Andrea, Majčinsko lice Božje. Bog je ne samo Otac, nego nas ljubi ljubavlju majke, u: *Marija i Presveto Trojstvo. Zbornik radova Hrvatske sekcije XX. Međunarodnog mariološko-marijanskog kongresa*, Rim, 15.-24. rujna 2000., Zagreb, 2002., 35-56.

——, „Marija prihvaća utjelovljenje Sina Božjega u vjeri" u misli Tomislava Šagi-Bunića, u: *Mater Verbi Incarnati. Marija iz Nazareta prihvaća Sina Božjega u povijesti. Zbornik radova XXI. međunarodnog mariološko-marijanskog kongresa (Hrvatska jezična sekcija), Rim, 4.-8. prosinca 2004.,* KOŠIĆ, Vlado (ur.), Zagreb, 2005.

——, In memoriam Tomislav Zdenko Tenšek (1. listopada 1943. - 30. kolovoza 2007.), u: *Bogoslovska smotra,* 77 (2007.) 3, 597-601.

——, Povijesno-teološki kontekst razvoja kalcedonske diofizitske formule, u: *„Multorum fratrum vehementissima postulatione et maxime tua iussione compulsus". Zbornik radova u čast prof. dr. sc. fra Marijanu Mandacu prigodom 70. obljetnice života*, RAGUŽ, Ivica (ur.), Split, 2010., 101-134.

——, *Povijesno-teološke pretpostavke efeškog raskola [431.] prema djelima Tomislava Janka Šagi-Bunića*, Zagreb, 2011.
——, Šagi-Bunićeve intuicije o sjedinjenju Boga i (svakoga) čovjeka kroz prizmu usporedbe Kalcedonskog koncila i Drugoga vatikanskog koncila, u: *Bogoslovska smotra*, 83 (2013.) 4, 787-813.
——, Efeš*ka kristološka kontroverzija prema djelima T. J. Šagi-Bunića – od raskola (431.) do sjedinjenja (433.),* Zagreb, 2015.

FILIPOVIĆ, Ana Thea, Prijateljstvo u četvrtom evanđelju i njegovo značenje za katehezu, u: *Kateheza. časopis za vjeronauk u školi, katehezu i pastoral mladih,* 10 (1988.) 1, 5-24.
——, Prijateljstvo u Četvrtom evanđelju i njegovo značenje za katehezu, u: *Biblija u katehezi*, PRANJIĆ, Marko (ur.), Zagreb, 1992., 104-124.
——, Didaktika školskog vjeronauka. Elementi planiranja, u: *Kateheza: časopis za vjeronauk u školi, katehezu i pastoral mladih,* 17 (1995.) 4, 276-285.
——, Načelo korelacije u školskom vjeronauku. Analiza njegove službene provedbe u Njemačkoj od "Zielfelderplana" 1973. do Temeljnog plana 1984. (drugi dio), u: *Kateheza: časopis za vjeronauk u školi, katehezu i pastoral mladih,* 17 (1995.) 3, 202-210.
——, Načelo korelacije u školskom vjeronauku. Analiza njegove službene provedbe u Njemačkoj od "Zielfelderplana" 1973. do Temeljnog plana 1984. (prvi dio), u: *Kateheza: časopis za vjeronauk u školi, katehezu i pastoral mladih,* 17 (1995.) 2, 108-119.
——, Der Religionsunterricht in den Schulen in Kroatien fünf Jahre nach seiner Wiedereinführung in das kroatische Schulsystem, u: *Identität und Dialog – Grundlegende Voraussetzungen für die religiöse Erziehung an Schulen* Brixen-Bressanone, Italija, 1996.
——, Religijska pedagogija - disciplina na razmeđu, u: *Kateheza: časopis za vjeronauk u školi, katehezu i pastoral mladih,* 18 (1996.) 3, 196-199.
——, Likovno izražavanje u vjeronaučnoj nastavi, u: *Kateheza: časopis za vjeronauk u školi, katehezu i pastoral mladih,* 18 (1996.) 2, 105-111.
——, Kako vrednovati u školskom vjeronauku, u: *Kateheza: časopis za vjeronauk u školi, katehezu i pastoral mladih,* 19 (1997.) 2, 108-126.
——, La società multiculturale come sfida per l'insegnamento della religione nelle scuole in Croazia, u: *O Contributo do Ensino Religioso para a Tarefa Educativa Escolar na Europa no Limiar do Terceiro Milénio (The Contribution of Religious Education to the Task of School Education in Europe in the Threshold of the Third Millennium),* Lisabon, 1998.
——, Poimanje svetosti i osjećaj za sveto kod redovničkih pripravnica i pripravnika, u: *Posvećeni život,* 8 (2003.), 1-2 (13-14), 14-29.
——, Metoda u vjeronaučnoj nastavi u službi pedagogije vjere, u: *Kateheza: časopis za vjeronauk u školi, katehezu i pastoral mladih*, 25 (2003.) 4, 288-302.

——, Biblija u vjeronauku i katehezi. Jedno iskustvo biblijskog rada pomoću lutaka, u: *Kateheza: časopis za vjeronauk u školi, katehezu i pastoral mladih*, 25 (2003.) 1, 56-61.
——, Aktualne teme religijske pedagogije i katehetike, u: *28. međunarodni znanstveni simpozij profesora i profesorica teolgije: Aktualne teme suvremene teologije,* Zadar, 2004.
——, Školski vjeronauk i župna zajednica - prema odnosu povjerenja i suradnje, u: *Kateheza: časopis za vjeronauk u školi, katehezu i pastoral mladih*, 26 (2004.) 3, 221-233.
——, *Religiöse Erziehung als Hilfe zur Menschwerdung. Eine Untersuchung zur Religionspädagogik Adolf Exelers (1926-1983),* Münster, 2004.
——, Komunikacija u vjeronauku i katehezi, u: *Kateheza: časopis za vjeronauk u školi, katehezu i pastoral mladih*, 27 (2005.) 4, 297-310.
——, Mladi i Euharistija, u: *Služba Božja: liturgijsko-pastoralna revija*, 45 (2005.) 4, 409-428.
——, Aktualna pitanja religijske pedagogije i katehetike, u: *Bogoslovska smotra*, 76 (2006.) 1, 147-172.
——, Zur Bedeutung von Werk und Person Adolf Exelers (1926-1983), u: *Glauben macht lebendig*, BITTER, Gottfried – METTE, Norbert (ur.), München, 2006., 17-31.
——, Vjerski odgoj i komunitarno-socijalni odgoj. Neki suvremeni izazovi, nastajanja i poteškoće, u: *Kateheza: časopis za vjeronauk u školi, katehezu i pastoral mladih*, 29 (2007.) 2, 115-125.
——, Odnos prema vjeri i Crkvi u dobi mladenaštva, u: *Katehetski glasnik,* 6 (2008.) 2(11), 69-79.
——, Die Frauen in den Kirchen in Kroatien - un/zufrieden mit ihrer Lage? Auto/Perzeption der Frauen und Männer bezüglich der Un/Gleichberechtigung von Frauen und Männern in den Kirchen in Kroatien, u: *Feministische Theologie – Gender - Religionspädagogik: Unterscheidungen, Diskurse, Klärungen*, Mainz, 2008.
——, Die Frauen in den Kirchen in Kroatien - un/zufrieden mit ihrer Lage? Auto/Perzeption der Frauen und Männer bezüglich der Un/Gleichberechtigung von Frauen und Männern in den Kirchen in Kroatien - als Beispiel aus Mittel- und Osteuropa, u: *Contribution of women in shaping the spiritual features of a unified Europe. Past experiences that shape the present and the future*, Cluj-Rumunjska, 2008.
——, Žene u Crkvi u Hrvatskoj - ne/zadovoljne svojim položajem? Auto/percepcija žena i muškaraca o ne/ravnopravnosti položaja žena i muškaraca u Crkvi u Hrvatskoj, u: *Muško i žensko stvori ih. Žene i muškarci u življenju i u službi Božjeg poslanja. Zbornik radova*, ČOVO, Ante – MIHALJ, Dijana (ur.), Split, 2008., 165-184.
——, Vjeronauk u školi pred zahtjevima vrednovanja, u: *Nova prisutnost: časopis za intelektualna i duhovna pitanja*, VII (2009.) 2, 245-263.

——, Vjeronauk, razvoj škole i rodna perspektiva. Izvješće sa znanstvenog skupa katehetičarki Europskog društva žena u teološkom istraživanju, u: *Kateheza: časopis za vjeronauk u školi, katehezu i pastoral mladih*, 31 (2009.) 1, 84-86.
——, (Auto)Perception by Women and Men of their Position in the Church in Croatia, u: *Gender and Religion in Central and Eastern Europe*, ADAMIAK, Elzbieta – CHRZASTOWSKA, Malgorzata – METHUEN, Charlotte – SOBKOWIAK, Sonia (ur.), Poznan, 2009., 189-212.
——, Promicati rast drugoga. Duhovno praćenje i kompetencije žena, u: Regnare Dei servire est – Božje kraljevanje je služenje. Zbornik in memoriam fra Korneliju Zvonimiru Šojatu, OFM (1938.-2006.), CIFRAK, Mario –ĆEPULIĆ, Antica-Nada (ur.), Zagreb, 2009., 187-199.
——, Vjeronauk ususret državnoj maturi, u: *Nova prisutnost: časopis za intelektualna i duhovna pitanja*, VIII (2010.) 1, 57-65.
——, Župna kateheza - između ideala i stvarnosti, u: *Vjesnik Đakovačko-osječke nadbiskupije i Srijemske biskupije,* 138 (2010.) 5-6, 373-379.
——, Die Frauen in der Kirche in Kroatien – Un/Zufrieden mit ihrer Lage? Auto/Perzeption der Frauen und Männer bezüglich der Un/Gleichberechtigung von Frauen und Männern in der Kirche in Kroatien als Beispiel aus Mittel- und Osteuropa, u: *Frauen und Religion*, BODÓ, Márta (ur.), Cluj-Napoca, 2010., 81-110.
——, JOZIĆ, Irena, Neki aspekti suvremenog svijeta i njegova otvorenost Radosnoj vijesti spasenja, u: *Katehetski glasnik*, 8 (2010.) 3 (17), 11-26.
——, Der Religionsunterricht in öffentlicher Schule als Indikator für die Bedeutung von Glaube und Theologie in der Gesellschaft, u: *Theology at the crossroads of academy, church and society (Regional Conference of the European Society for Catholic Theology)*, Dubrovnik, Hrvatska, 2010.
——, L'insegnamento di religione nella scuola pubblica come indicatore per l'importanza di fede e teologia nella società, u: *XIV. sessione del Forum Europeo per l'insegnamento scolastico della religione: L'educazione a servizio della civiltà dell'amore*, Rim, 2010.
——, Rodno osviještena teologija i kateheza: otkrivanje kompetencija žena, u: *Žene i teologija - Međunarodna konferencija u organizaciji Hrvatske sekcije Europskog društva žena u teološkom istraživanju i Ekumenske inicijative žena*, Zadar (otok Galovac kod Zadra), 2010.
——, LIPOVAC, Marija, Umjetnost riječi u naviještanju Riječi. Značenje, kriteriji Izbora mogućnost rada s književnoumjetničkim tekstovima u župnoj katehezi i Školskom vjeronauku djece i mladih, u: *Crkva u svijetu*, 45 (2010.) 1, 31-55.
——, Vjeronauk u javnim školama u Europi. Modeli i razvoji kao pokazatelj društvenog značenja vjere i izazov teologiji i Crkvi, u: *Nova prisutnost: časopis za intelektualna i duhovna pitanja*, IX (2011.) 1, 137-152.
——, Vjeronaučni udžbenici, u: *Vjeronauk - izazov Crkvi i školi. Empirijsko istraživanje na području Zagrebačke nadbiskupije*, MANDARIĆ, Valentina Blaženka – HOBLAJ, Alojzije – RAZUM, Ružica (ur.), Zagreb, 2011., 195-224.

——, *U službi zrelosti vjere i rasta osoba. Katehetska i religijskopedagoška promišljanja u suvremenom kontekstu*, Zagreb, 2011.
——, Der Religionsunterricht in öffentlichen Schulen in Europa. Modelle und Entwicklungen als Indikatoren für die gesellschaftliche Bedeutung des Glaubens und die Anfrage an Theologie und Kirche, u: *Nova prisutnost: časopis za intelektualna i duhovna pitanja,* 9 (2011.) 1, 137-152.
——, Školski pastoral kao oblik kršćanskog služenja ljudima u školskom okruženju i doprinos humanizaciji škole, u: *Vjeronauk nakon dvadeset godina: izazov Crkvi i školi. Zbornik radova sa znanstvenog simpozija "Vjeronauk nakon dvadeset godina: izazov Crkvi i školi"*, RAZUM, Ružica (ur.), Zagreb, 2011.,159-176.
——, Vjeronauk, župne zajednice i pastoral škole, u: *Vjeronauk nakon dvadeset godina: izazov Crkvi i školi*, Zagreb, 2011.
——, Otkrivati i naviještati ljepotu Evanđelja – Estetska dimenzija kateheze, u: *Teologija, lijepo i umjetnost - XVII. međunarodni teološki simpozij Katoličkoga bogoslovnog fakulteta Sveučilišta u Splitu*, Split, 2011.
——, Vjeronauk i društveno povezivanje. Neka obilježja hrvatskoga društva i Crkve kao izvor pitanja i zadataka za izobrazbu vjeroučitelja, u: *Kateheza: časopis za vjeronauk u školi, katehezu i pastoral mladih*, 34 (2012.) 2, 173-180.
——, Otkrivati i naviještati ljepotu evanđelja. Estetsko učenje u religioznom odgoju i katehezi, u: *Teologija, lijepo i umjetnost. Zbornik radova Međunarodnoga znanstvenog skupa, Split, 20. i 21. listopada 2011.*, BIŽACA, Nikola – GARMAZ, Jadranka (ur.), Split, 2012., 119-141.
——, Umgang mit Religiosität und Areligiosität in der Schule der ehemals kommunistischen Länder, u: *Gutes (Über)leben in Institutionen: Hindernisse, Herausforderungen, Strategien (Jahrestagung der Religionspädagoginnen der ESWTR)*, Frankfurt (Hofheim im Taunus bei Frankfurt am Main), 2012.
——, Gli insegnanti/le insegnanti di religione in Croazia fra l'appartenenza ad una Chiesa tradizionale e una società in progressiva secolarizzazione, u: *Enseñanza de la religión y cohesión social en Europa – Propuestas para la formatión del profesorado (XV. Forum Europeo para la Enseñanza Religiosa Escolar)*, Madrid, 2012.
——, Kako vjeronauk govori o patnji i nadi? Analiza udžbenika za katolički vjeronauk s posebnim osvrtom na rodne implikacije, u: *Crkva u svijetu*, 48 (2013.) 4, 435-468.
——, MARIJANOVIĆ, Ivan, Razvojni pravci i suvremeno pozicioniranje metodike nastave katoličkoga vjeronauka, u: *Metodike u suvremenom odgojno-obrazovnom sustavu*, MILANOVIĆ, Dragan – BEŽEN, Ante – DOMOVIĆ, Vlatka (ur.), Zagreb, 2013., 94-113.
——, Wie spricht man von Leid und Hoffnung im Religionsunterricht? Analyse des Diskurses und der geschlechtsspezifischen Implikationen in den Schulbüchern für den katholischen Religionsunterricht in Kroatien, u: *And God will Wipe away all Tears from their Eyes. A Theological Approach to the Suffering and Hopes of Women / Gott wird jede Träne von ihren Augen abwischen. Theologische Annäherungen an Leid und Hoffnung von Frauen*, ANIĆ, Jadranka Rebeka –

FILIPOVIĆ, Ana Thea – KNEZOVIĆ, Katica – ŠIKIĆ-MIĆANOVIĆ, Lynette (ur.), Zagreb, 2013., 63-74.
——, BAZINA, Tihomir, Svećenik i kateheza, u: *Da istina evanđelja ostane kod vas (Gal 2,5). Zbornik u čast prof. dr. c. Ivana Dugandžića, ofm, povodom 70. godine života*, CIFRAK, Mario – TOKIĆ, Dario (ur.), Zagreb, 2014., 631-658.
——, Uključenost i isključenost Crkve te uključenost i isključenost u Crkvi s obzirom na Katoličku crkvu u Hrvatskoj od 1990. godine do danas, u: *Bogoslovska smotra*, 84 (2014.) 3, 641-671.
——, Isključenost/uključenost Crkve - isključenost/uključenost u Crkvi, u: *Siromašna Crkva - Crkva za siromahe u novoj evangelizaciji*, Zagreb, 2014.
——, Adolf Exeler (1926-1983), u: *Les grandes signatures de la catéchèse du XXe siècle à nos jours. Tome 2*, DERROITTE, Henri (ur.), Bruxelles, 2014., 357-367.
——, Der Religionsunterricht als Einladung. Einblicke aus der Unterrichtsforschung, u: *Aufbruch an die Peripherie des Christentums. Der Religionsunterricht als eine Einladung*, Prag, 2014.
——, Der/Die Andere als Gabe. Das christliche Verständnis von Freundschaft und die Konsequenzen für Pastoral und Diakonie der Kirche, u: *Friendship with the Other. Religions – Relationships – Attitudes / Freundschaft mit der/dem Anderen. Religionen – Beziehungen- Einstellungen*, Gniezno, 2014.
——, Koncilski iskorak Katoličke crkve u svijet društvene komunikacije - O pedesetoj obljetnici završetka Drugoga vatikanskog koncila, u: *Nova prisutnost: časopis za intelektualna i duhovna pitanja*, 13 (2015.) 2, 197-211.
——, MIJATOVIĆ, Jasna Krista, Apostolat redovnica u Sjedinjenim Američkim Državama. Razlike u razumijevanju poslanja i djelovanja prije i nakon II. vatikanskog koncila, u: *Služba Božja: liturgijsko-pastoralna revija*, 55 (2015.) 3-4, 306-336.
——, PALAC, Nenad, Antonio Spadaro, Cybertheology. Thinking Christianity in the Era of the Internet, Bronx, New York, Fordham University Press, 2014, 160 str., u: *Nova prisutnost: časopis za intelektualna i duhovna pitanja*, 13 (2015.) 3, 450-454.

FRELIH, Jasenka*, Schopenhauerovo utemeljenje filozofskog sustava mišljenja. Etičko-estetska rasprava*, Zagreb, 2009.
——, Schopenhauerova kritika Kantove etike, u: *Filozofska istraživanja*, 30 (2010.) 4, 649-654.
——, Boško Pešić, Danijel Tolvajčić (ur.): Filozofija egzistencije Karla Jaspersa, Zagreb, Hrvatsko društvo „Karl Jaspers", 2013, 267 str., u: *Nova prisutnost: časopis za intelektualna i duhovna pitanja*, 11 (2013.) 3, 484-485.
——, Utjecaj Arthura Schopenhauera na književnost i umjetnost, u: *Nova prisutnost: časopis za intelektualna i duhovna pitanja*, 11 (2013.) 1, 57-72.
——, Nozickovo rješenje za postizanje opće pravednosti, u: *Obnovljeni život: časopis za filozofiju i religijske znanosti*, 69 (2014.) 4, 461-470.

FUŽINATO, Silvana*, Tra fede e incredulità: studio esegetico-teologico di Gv 5 in chiave comunicativa* (Between faith and disbelief: exegetical and theological study of Jn 5 in communicative perspective), Roma, 2014.
——, Radost u Novom zavjetu. Dar i odgovornost kao konstitutivne značajke spasenjske radosti, u: *Posvećeni život*, 20-21 (2015.) 37-38, 7-19.
——, Milosrđe i sud (Iv 9), u: *Posvećeni život*, 20-21 (2015.) 37-38, 64-78.
——, Il giudizio in Gv 9, 39-41. Pragmatica e intertestualità (The judgment in Jn 9:39- 41. Pragmatic and intertextuality), u: *Convivium assisiense. Ricerche dell'Istituto Teologico e dell'Istituto Superiore di Scienze Religiose di Assisi,* XVII (2015.) 2, 69-93.
——, Bogu posvećeni život u Novom zavjetu, u: *Diacovensia*, 23 (2015.) 4, 411-424.

GARMAZ, Jadranka*, Ist das eucharistische Geheimnis lebensrelevant? Grundlagen einer Eucharistiekatechese im ekklesiologischen Kontext Kroatiens,* Der dritte Teil der Dissertation zur Erlangung des akademischen Grades einer „Doktorin der Theologie" an der Theologischen Fakultät der Leopold Franzens Universität Innsbruck, FTI DI, Zagreb, 2003.
——, Eucharistiekatechese im ekklesiologischen Kontext Kroatiens; Ergebnisse eines Forschungsprozesses, u: *Vom Leben herausgefordert.Praktisch-theologisches Forschen als Kommunikativer Prozess*, SCHARER, Matthias – KRAML, Martina (ur.), Mainz*,* 2003., 65-73.
——, Euharistijska kateheza-bit i pretpostavke, u: *Crkva u svijetu,* 38 (2003.) 2, 208- 240.
——, Teolog laik u Crkvi i društvu, u: *Mjesto i uloga teologije u Crkvi i društvu*. *Zbornik radova teološkog simpozija*, ANČIĆ, Nediljko Ante – BIŽACA, Nikola (ur.), Split, 2004., 251-300.
——, Sadržajni aspekti didaktike školskog vjeronauka, u: *Crkva u svijetu*, 40 (2005.) 3, 279-302.
——, Euharistijski temelji i ekleziološke pretpostavke suradnje župnika i vjeroučitelja, u: *Kateheza: časopis za vjeronauk u školi, katehezu i pastoral mladih,* 27 (2005.) 3, 193-206.
——, Izazovi HNOS-a: projektna nastava u vjeronauku, u: *Crkva u svijetu*, 41 (2006.) 2, 166-192.
——, Solidarnošću i služenjem ususret svijetu (GS 1-4), u: *Svijetu ususret*, ANČIĆ, Nediljko Ante – MATULIĆ, Tonči (ur.), Split, 2007., 157-176.
——, Biblijska didaktika u osnovnoškolskom vjeronauku, u: *Crkva u svijetu*, 45 (2007.) 4, 561-628.
——, Uloga vjeronauka u njegovanju zavičajne baštine prema HNOS-u, u: *Obnovljeni život: časopis za religioznu kulturu*, 63 (2008.) 1, 83-96.
——, KRAML, Martina*, Živjeti od Euharistije*, Zagreb, 2009.
——, SCHARER, Matthias, Stvaranje i /ili evolucija. Izazovi za odgoj u vjeri, u: *Kršćanstvo i evolucija, Zbornik radova 15. teološkog simpozija*, BIŽACA, Nikola – DUKIĆ, Josip – GARMAZ, Jadranka (ur.), Split, 2010., 161-190.

——, KRAML, Martina*, Živjeti od euharistije. Elementi euharistijske kateheze*, Zagreb, 2010.
——, Prezbiter – služitelj i voditelj župne zajednice, u: *Bogoslovska smotra,* 80 (2010.) 3, 829-846.
——, Medijska pedagogija u vjeronauku i katehezi: kriteriji izbora i načini korištenja nekih suvremenih medija, u: *Crkva u svijetu,* 45 (2010.) 3, 310-332.
——, NOK i vjeronauk: religiozna kompetencija u vjeronauku, u: *Crkva u svijetu*, 47 (2012.) 4, 427-451.
——, IVANČIĆ, Karla – MIJATOVIĆ, Jasna, Euharistija i obitelj u svijetlu kateheze, u: *Služba Božja: liturgijsko-pastoralna revija*, 52 (2012.) 2, 210-238.
——, Zavičajna, kulturna i duhovna baština u vjeronauku prema NOKu, u: *Kultovi, mitovi i vjerovanja u Zagori. Zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog 14. prosinca 2012. u Unešiću*, KAPITANOVIĆ, Vicko (ur.), Split, 2013., 293-307.
——, SCHARER, Matthias, Pitanje odnosa prema žrtvi u euharistijskoj katehezi na njemačkom i hrvatskom govornom području, u: *Antropološka i religiozna dimenzija žrtve. Zbornik radova XVIII. međunarodnoga znanstvenog skupa, Split, 25. i 26. listopada 2012.*, BIŽACA, Nikola – GARMAZ, Jadranka (ur.), Split, 2013., 239-266.
——, MARČINKO, Ana, Studentski katolički centar Palma – SKAC u službi mladih, u: Unapređenje kvalitet života djece i mladih. Zbornik radova., NIKOLIĆ, Milena (ur.) Tuzla 2013., 855-866.
——, MRDEŠA ROGULJ, Zdenka, Neka načela u komunikaciji s bolesnikom, u: *Služba Božja*, 53 (2013.) 3-4, 319-333.
——, MARUNČIĆ, Sabina, Katehetske inicijative mons. Frane Franića u duhu postkoncilske obnove, u: *Obnovljeni život,* 68 (2013.) 4, 519-532.
——, SCHARER, Matthias*, Učenje vjere. Kako osmisliti i voditi proces učenja vjere? Komunikativnoteološka koncepcija*, Zagreb, 2014.
——, Neka pitanja o odgoju vjere u (poslije)koncilskim Dokumentima, u: *Teološki simpozij „50. obljetnica svečanog otvaranja i početka Drugoga Vatikanskog koncila (1962.-2012.)" Zagreb, 15.-17. studenoga 2012. Zbornik radova*, MATULIĆ, Tonči – CIFRAK, Mario – RAZUM, Ružica – MALOVIĆ, Nenad – FILIĆ, Andrea (ur.) Zagreb, 2015., 445-457.
——, Odgoj vjere u obitelji prema Hrvatskoj teološkoj periodici od 1994.-do 2014. godine u: *Bogoslovska smotra*, 85 (2015.) 3, 841 –853.
——, PARLOV, Mladen, Blažena Djevica Marija pred mladima, u: *Crkva u svijetu*, 50 (2015.) 4, 580-592.
——, SCHULZ, Hannah Anita –VUČKOVIĆ, Ante, Spott und Anerkennung. Verletzende und heilende Aspekte der Sprache am Beispil von Lukas 23, u: *Anders gemeinsam-gemeinsam anders in Ambivalenzen lebendig kommunizieren, Kommunikative Theologie 18*, JUEN, Maria – PRUELLER-JAGENTEUFEL, Gunter – RAHNER, Johanna – SEIDINI, Zekirija (ur.), Gruenewald, 2015., 183-196.
——, KOMLJENOVIĆ, Petar, Jesus in Narnia. Narrative Katechese im Werk von C.S. Lewis/ Jesus in Narnia. Narrative catechesis in the works of C.S. Lewis, u: *The Person and the Challenges*, 5 (2015.) 1, 41–62.

——, VUKUŠIĆ, Kristina, Neke značajke vjeroučiteljeve duhovnosti, u: *Služba Božja*, 55 (2015.) 1, 87-103.

GAŠPAR, Nela, *Cristologia pneumatologica in alcuni autori postconciliari (1965-1995). Status questionis e prospettive* (Pneumatological Christology in some postconcounsil autors. Status question e prospettive), Roma, 2000.

——, Ruah u kršćanskoj pneumatologiji, u: *Stari zavjet - vrelo vjere i kulture. Zbornik radova znanstvenog simpozija*, ŠPORČIĆ. Ivan (ur.), Rijeka-Zagreb, 2004., 281-299.

——, Pneumatološki vid Utjelovljenja, u: *Mater Verbi Incarnati. Marija iz Nazareta prihvaća Sina Božjega u povijesti*, KOŠIĆ, Vlado (ur.), Zagreb, 2005., 61-81.

——, Čovjek postmoderne - tragalac za božanskim?, u: *O čovjeku i Bogu*, HOŠKO, Franjo Emanuel (ur.), Zagreb-Rijeka, 2005., 37-54.

——, Teološke perspektive za XXI. stoljeće, u: *Filozofska istraživanja*, 26 (2006.) 4, 985-996.

——, Teologija ljudske djelatnosti u "Gaudium et spes" i poslijekoncilskoj recepciji. Čovjekov udio u oblikovanju svijeta, u: *Bogoslovska smotra*, 76 (2006.) 1, 81-102.

——,Božje samopriopćenje - Rahnerovo polazište za sistematsko shvaćanje Trojstva, u: *Za tragovima Božjim. Teološka traganja Karla Rahnera i Hans Urs von Balthasara*, RAGUŽ, Ivica (ur.), Đakovo, 2007., 91-113.

——, Zdravlje i spasenje u kršćansko - teološkoj perspektivi, u: *6. Lošinjski dani bioetike*, JURIĆ, Hrvoje (ur.), Zagreb, 2007., 73-73

——, Il dogma cristologico nella tradizione scritta (con le parole) e nella tradizione "non scritta" (con i colori) (Cristological dogma in the written tradition (in words) and non-written tradition (at the picture)), u: *Ikon. Časopis za ikonografske studije*, 1 (2008.) 1, 65-78.

——, Zadaća i perspektive teologije nade u globalnom svijetu, u: *Riječki teološki časopis*, 16 (2008.) 1, 111-130.

——, Nasilje među religijama i "memoria passionis". Međureligijski dijalog umjesto nasilja, u: *Riječki teološki časopis*, 16 (2008.) 2, 413-430.

——, Rahnerovo poimanje teologije kao znanosti o otajstvu, u: Djelatna Crkva, HOŠKO, Franjo Emanuel (ur.), Zagreb-Rijeka, 2008., 255-270.

——, ZORIČIĆ, Zoran i dr., Intensity of Posttraumatic Stress Disorder Symptoms in relation to Alcohol Use in War Veterans – Experiences from Bosnia-Hercegovina, *Alcoholism,* 45 (2009.) 2, 95-105.

——, Isusovo krštenje - početak javnog djelovanja, u: *Teološko promišljanje o knjizi "Isus iz Nazareta" Josepha Ratzingera /Benedikta XVI.*, RAGUŽ, Ivica (ur.), Zagreb, 2009., 93-106.

——, Gesu Cristo - l'agnelo pasquale (Jesus Christ - The Passover Lamb), u: *Ikon. Časopis za ikonografske studije*, 2 (2009.) 2, 31-38.

——, Problematika redoslijeda sakramenata inicijacije. Jedinstvo u različitosti dvaju sakramenata (krštenja i potvrde), u: *Bogoslovska smotra*, 79 (2009.) 3, 563-581.

——, Nužnost transcendentnog utemeljenja solidarnosti među ljudima, u: *Multorum fratrum vehementissima postulatione et maxime tua iussione*

compulsus. Zbornik radova u čast prof. dr. sc. fra Marijanu Mandacu prigodom 70. obljetnice života, RAGUŽ, Ivica (ur.), Split, 2010., 251-266.
——, Euharistija - izvor, vrhunac i središte kršćanskog života (Benedikt XVI.), u: *Riječki teološki časopis*, 18 (2010.) 1, 37-50.
——, Pitanje o smislu života i otajstvo patnje. Čovjek kao biće zajednitšva (animal amorosum), u: *Suicid i duhovnost*, LJUBIČIĆ, Đulijano – JELIČIĆ, Anđela (ur.), Rijeka, 2010., 117-128.
——, Odnos zdravlja i religije u postmodernoj, u: *Vječno u vremenu. Zbornik u čast mons. prof. dr. sc. Ivana Devčića, riječkog nadbiskupa*, GOLUBOVIĆ, Aleksandra–TIČAC, Iris (ur.), Zagreb-Rijeka, 2010., 165-181.
——, PERKOVIĆ, Ivan, O zdravlju i religiji u suvremenom društvu, u: *Jahr-Godišnjak Katedre za društvene i humanističke znanosti u medicini Medicinskog fakulteta Sveučilišta u Rijeci,* 1 (2010.) 2, 284-296.
——, (Ne)razumljivost teološkoga govora u suvremenom svijetu, u: *Bogoslovska smotra*, 81 (2011.) 3, 647-674.
——, *Teološki govor o Duhu Božjemu. Od vječnosti do čovječnosti*, Zagreb, 2012.
——, Filozofija i teologija pred izazovima suvremene gnoze, u: *Riječki teološki časopis*, 20 (2012.) 2, 201-226.
——, ŠEHIĆ, Damir, "Veliki pneumatolog Zapada" - Aurelije Augustin, u: *Riječki teološki časopis*, 20 (2012.) 2, 321-350.
——, Le apparizioni mariane nel nostro tempo. Il significato e i criteri del discernimento nella teologia (Marian Apparitions in Our Time: the Meaning and Criteria for Discernment in Theology), u: *Ikon. Časopis za ikonografske studije*, 6 (2013.) 6, 17-27.
——, KAJTAZI, Martin, Benedikt XVI. o vjeri, razumu i smislu kršćanskog života, u: *Riječki teološki časopis*, 22 (2014.) 2, 463-490.
——, PAVLIĆ, Richard, "Raj duše" je marijanski molitvenik na prijelazu Srednjega vijeka u Novi vijek, u: *Nastanak zapadnohrvatske franjevačke pokrajine Bosne-Hrvatske prije 500 godina*, HOŠKO, Franjo (ur.), Rijeka, 2015., 145-156.
——, Teološko poimanje mučeništva, u: *Mučeništvo i mučenički tragovi kroz hrvatsku prošlost. Zbornik radova s međunarodnom znanstvenog skupa održanog u Zagrebu 13. ožujka 2014. godine*, BOGOVIĆ, Mile (ur.), Zagreb, 2015., 43-62.

GRÜNFELDER, Anna-Maria, Senjski kapetan Kaspar Raab i senjski uskoci (1576—1585), u: *Senjski zbornik: prilozi za geografiju, etnologiju, gospodarstvo, povijest i kulturu*, 9 (1982.) 1, 163-181.
——, Žene u Crkvi između razočaranja i nade, u: *Bogoslovska smotra*, 57 (1987.) 3-4, 240-253.
——, Feministička teologija ili "smrt patrijarhalnoga Boga?", u: *Bogoslovska smotra,* 58 (1988.) 1, 29-60.
——, Mulieris dignitatem — dokumenat koji stvara dvojbe, u: *Obnovljeni život*, 44 (1989.) 3-4, 294-307.
——, Živjeti pravedno i istinito" Manès Sperber i zagrebački ljevičarski intelektualci, u: Časopis za suvremenu povijest, 21 (1989.) 1-3, 63-85.

——, „Biti cjelovita, dobra, lijepa" - kritički pokušaj o feminističkoj teologiji, u: *Bogoslovska smotra,* 60 (1990.) 3-4, 209-228.
——, *Dubrovnik 1933. i duhovno ozračje autrijskih književnika*, Dubrovnik, 1993.
——, Theologie und Geschichtlichkeit. Die Frage nach dem historichen Jesus als Testfall für den Historiker, u: *Bogoslovska smotra,* 64 (1995.) 1-4, 34-44.
——, Karte kao izvori za proučavanje senjskih uskoka, u: *Radovi: Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu*, 32-33 (2000.) 1, 355-363.
——,*Tiroler Innen im unsichtbaren Widerstand: wider die Zwangsarbeit und Vernichtung im kroatischen Ustascharegime (1941-1945)*, Innsbruck, 2001., 59 - 106.
——, „Diferencija" kao povlastica. Feministički ciljevi i katolički nauk, u: *Filozofska istraživanja*, 25 (2005.) 2, 281-293.
——, Nepoznati aspekti nacionalsocijalizma: prinudni i robovski radnici i radnice iz podravskog prostora, u: *Podravina: časopis za multidisciplinarna istraživanja*, 4 (2005.) 8, 83-105.
——, Drava - izvor sukoba u prošlosti – meta europske suradnje u sadašnjosti i budućnosti, u: *Podravina: časopis za multidisciplinarna istraživanja*, 5 (2006.) 10, 50-73.
——, *U radni stroj velikoga njemačkog Reicha*, Zagreb, 2007**.**
——, Međimurje u izbjegličkoj krizi u osvitu Drugoga svjetskog rata, u: *Podravina: časopis za multidisciplinarna istraživanja*, 8 (2009.) 16, 115-140.

JURIĆ, Kata, *Duhovnost vjeroučitelja laika u Hrvatskoj*, Zagreb, 2015.

KNEZOVIĆ, Katica, *Ženom neka se zove. O ženi u Godini žene*, Zagreb, 1995.
——, Molitva kao čin božanskoga i ljudskoga djelovanja, u: *Obnovljeni život: časopis za religioznu kulturu,* 55 (2000.) 2, 205-219.
——, U potrazi za putokazima. Kršćanska etika kao mogući smjerokaz, u: *Mladi u postmodernoj. Kamo idu mladi naraštaji?,* JELENIĆ, Josip (ur.), Zagreb, 2002., 189-203.
——, Ohne biologische Vielfalt keine Ernährungssicherung?, u: *Agrarische Rundschau. Zeitschrift für Agrar- und Wirtschaftspolitik mit Agrar- und Umweltrecht,* 32 (2007.) 1, 13-17.
——, *Grüne Gentechnik - Chancen und Risiken der gentechnisch veränderten Nahrungspflanzen. Eine ethisch-theologische Sicht*, Beč, 2007.
——, Agrogenetički inženjering u suzbijanju siromaštva i gladi u svijetu – moralno-etičke implikacije, u: *Nova prisutnost: časopis za intelektualna i duhovna pitanja,* 5 (2007.) 3, 271-286.
——, *Zagrebačka Biblija 1968. O 40. obljetnici*, Zagreb, 2008.
——, Schutz der Pflanzenarten und 'moralischer Status' von Pflanzen – eine ethische Untersuchung, u: *Disputatio philosophica: international journal on philosophy and religion,* 10 (2008.) 1, 25-42.
——, Bio-energija i/ili hrana?, u: *Biogorivo i ljudska hrana*, Zagreb-Hrvatska, 2008.

——, Das Retinitätsprinzip – ein pluriperspektivischer Zugang der integrativen Bioethik, u: *9. Bioethik-Weltkongress - 4. Suedosteuropaeisches Bioethik-Forum: Integrative Bioethik und Pluriperspektivismus/9th World Congress of Bioethics – 4th South-East European Bioethical Forum: Integrative Bioethics and Pluri-Perspectivism*, ČOVIĆ, Ante – JURIĆ, Hrvoje – THOMALLA, Klaus (ur.), Zagreb, 2008., 47-48.
——, Poljoprivredne kulture samo za hranu i krmivo ili i energiju - i kako to činiti?, u: *7. Lošinjski dani bioetike*, JURIĆ, Hrvoje (ur.), Zagreb, 2008., 147-148.
——, Usporednice franjevačke karizme služenja siromasima u životu i djelu fra Didaka Buntića i bl. Marije Propetoga Isusa Petković. u: *Fra Didak Buntić – čovjek i djelo*, TADIĆ, Stipe – ŠAKOTA, Marinko (ur.), Zagreb, 2009., 579-602.
——, *Theologische Annäherung an die Grüne Gentechnik*, Zagreb, 2009.
——, Grüne Gentechnik – gentechnisch veränderte Nahrungspflanzen im bioethischen Diskurs, u: *Für eine Kultur des Lebens*, Pécs, 2009.
——, Umweltethischer Aspekt in der Bewertung der grünen Gentechnik, u: *Synthesis philosophica,* 24 (2009.) 1, 181-194.
——, Wirtschaft – Landwirtschaft – Wissenschaft – Politik – Recht: Unselige Liaisonen?, u: *Das Europasymposion 2009 – Lebensfragen: Bioethik als Herausforderung für Christinnen und Christen in der Welt von heute,* Spišská Kapitula, 2009.
——, Wie grün (gesund und umweltverträglich) ist die Grüne Gentechnik?, u: *Das Europasymposion 2009 – Lebensfragen: Bioethik als Herausforderung für Christinnen und Christen in der Welt von heute*, Spišská Kapitula, 2009.
——, Kann die Grüne Gentechnik die Weltbevölkerung satt machen?, u: *Das Europasymposion 2009 – Lebensfragen: Bioethik als Herausforderung für Christinnen und Christen in der Welt von heute*, Spišská Kapitula, Slovačka, 2009.
——, Agrogentehnika – da ili ne? Rješenje drijema u krilu problema, u: *8. Lošinjski dani bioetike*, JURIĆ , Hrvoje (ur.), Zagreb, 2009., 166-167.
——, Grüne Gentechnik. Gentechnisch veränderte Nahrungspflanzen im bioetischen Diskurs, u: *Für eine Kultur des Lebens*, KOVACS, Gusztav (ur.), Pécs, 2010., 30-40.
——, Das Retinitätsprinzip – ein pluriperspektivischer Zugang der integrativen Bioethik, u: *Integrative Bioethik und Pluriperspektivismus*, ČOVIĆ, Ante (ur.), Sankt Augustin, 2010., 174-179.
——, "Moralni status" biljaka u bioetičkoj prosudbi biljne genske tehnologije, u: *Filozofska istraživanja,* 31 (2011.) 2, 323-333.
——, „Moralni status" biljaka u bioetičkoj prosudbi biljne genske tehnologije, u: *Čovjek i priroda. Prilog određivanju odnosa,* KRZNAR, Tomislav (ur.), Zagreb, 2013., 227-239.
——, Etički izazovi sintetičke biologije, u: *Integrativno mišljenje i nova paradigma znanja*, JURIĆ, Hrvoje – BABEL, Krešimir (ur.), Zagreb, 2013., 42-42.
——, Bioethische Aspekte der Grünen Gentechnik, u: *Brixner Theologisches Jahrbuch 2012 – Beiheft,* ERNESTI, Jörg – FISTILL, Ulrich – M. LINTNER, Martin (ur.), Brixen, 2013., 13-23.

——, Schöpfungsauftrag im biotechnischen Zeitalter. Eine Ambivalenz zwischen kultivieren und konservieren, u: *„The Soul of Theology". On the Role of Scripture in Theology*, Leuven, 2015., 233-234.
——, Pravnoetički vidik genetičkim inžinjeringom preinačenih biljaka, u: *14. lošinjski dani bioetike. Međunarodni simpozij Integrativna bioetika i nova epoha*, JURIĆ, Hrvoje (ur.), Zagreb, 2015., 65-66.

KOVAČ Nedjeljka Valerija, *Tragovi Božji u povijesti prema propovijedima biskupa Srećka Badurine*, Šibenik, 2001.
——, Gott als Geheimnis in der Theologie Karl Rahners (God as Mystery in Karl Rahner's Theolgoy), Roma, 2005.
——, Kategorija igre u teološkom govoru Huga Rahnera i Ivana Goluba, u: *Nova prisutnost: časopis za intelektualna i duhovna pitanja*, 5 (2007.) 2, 177-198.
——, Redovnice u poslanju: od eshatološkog smisla do čovjeka na putu, u: *Majka Klara Žižić 1706-2006. Zbornik proslave 300. obljetnice smrti preminuća službenice Božje majke Klare Žižić utemeljiteljice Družbe sestara franjevki od Bezgrješne*, ZEMLJIĆ, Terezija (ur.), Šibenik, 2009., 623-636.
——, KARLIĆ, Ivan, Fra Pio Grgur Milesi (1680.-1769.), u: *Zbornik o Mati Zoričiću: zbornik radova sa znanstvenoga skupa "Mate Zoričić i prosvjetiteljstvo u redovničkim zajednicama tijekom 18. stoljeća"*, KNEZOVIĆ, Pavao – JERKOVIĆ, Marko (ur.), Zagreb, 2012., 307-324.
——, *Personalno-relacijska paradigma teologije Josepha Ratzingera/Benedikta XVI*, Zagreb, 2014.
——, Teološke odrednice mariologije Josepha Ratzingera/Benedikta XVI., u: *Crkva u svijetu*, 49 (2014.), 3, 279-294.
——, Svakodnevno iskustvo kao mjesto iskustva Boga, u: *Bogoslovska smotra*, 84 (2014.) 4, 829-849.
——, Aktualnost evanđeoskih savjeta u svjetlu "izlaska" kao poslanja Crkve i posvećenog života, u: *Služba Božja. Liturgijsko-pastoralna revija*, 40 (2015) 3-4, 354-374.

KRAFT SOIĆ Vanda, *Sveti Jeronim u hrvatskoj glagoljaškoj kulturi srednjega vijeka i humanizma*, Zagreb, 2011.
——, Nazivi hostia, victima, sacrificium, holocaustum, oblatio i munus (Vulgata, Lev 1 – 10) u hrvatskom prijevodu Bartola Kašića, u: *Kroatologija. Časopis za hrvatsku kulturu,* 2 (2011.) 2, 68-85.
——, Ispovijed kao duhovni događaj u Zoričićevu djelu Uprava mnogo korisna ispovidnika (1781), u: *Zbornik "Tihi pregaoci": zbornik radova s 12. znanstvenoga skupa "Mate Zoričić i prosvjetiteljstvo u redovničkim zajednicama tijekom 18. stoljeća"*, KNEZOVIĆ, Pavao – JERKOVIĆ, Marko (ur.), Zagreb, 2011., 63-80.
——, *Krist između poniženja i slave – značenje utjelovljenja u De Trinitate Hilarija iz Poitiersa*, Zagreb, 2013.

MANDARIĆ Valentina Blaženka, Mas mediji i evangelizacija, u: *Kateheza: časopis za vjeronauk u školi, katehezu i pastoral mladih*, 17 (1995.) 3, 192-201.
——, Kriza „starih" i rađanje „novih" vrednota među mladima, u: *Kateheza: časopis za vjeronauk u školi, katehezu i pastoral mladih*, 18 (1996.) 4, 269-284.
——, Kateheza – model za vjeronaučni susret sa adolescentima i mladima, u: *Kateheza: časopis za vjeronauk u školi, katehezu i pastoral mladih*, 18 (1996.) 2, 143-147.
——, Izazovi i poteškoće za navjestitelja u poslanicama Korinćanima, u: *Kateheza: časopis za vjeronauk u školi, katehezu i pastoral mladih*, 19 (1997.) 1, 40-50.
——, Profil mladih danas, u: *Kateheza: časopis za vjeronauk u školi, katehezu i pastoral mladih*, 21 (1999.) 1, 32-44.
——, *Religiozni identitet zagrebačkih adolescenata*, Zagreb, 2000.
——, Religioznost adolescenata u gradu Zagrebu, u: *Kateheza: časopis za vjeronauk u školi, katehezu i pastoral mladih*, 22 (2000.) 1, 175-179.
——, Svijest o grešnosti kod današnjih mladih. Sociološki i pastoralno-katehetski vid, u: *Crkva u svijetu*, 36 (2001.) 4, 420-437.
——, Crkva u očima mladih, u: *Bogoslovska smotra*, 71 (2001.) 4, 579-596.
——, Odgojna, kulturna i evangelizacijska dimenzija vjeronauka u školi, u: *Kateheza: časopis za vjeronauk u školi, katehezu i pastoral mladih*, 23 (2001.) 1, 5-17.
——, Redovništvo kao znak i izazov za današnje mlade, u: *Bogoslovska smotra*, 73 (2003.) 4, 795-811.
——, Bez motiviranog vjeroučitelja nema kvalitetnog vjeronauka, u: *Kateheza: časopis za vjeronauk u školi, katehezu i pastoral mladih*, 25 (2003.) 1, 17-28.
——, Croatia: Between a troubled past and elusive future, u: *Youth in Europe I. An international empirical study about life perspective*, Münster, 2005.
——, RAZUM, Ružica Pastoralno-katehetska praksa i saborska baština, u: *Bogoslovska smotra*, 75 (2005.) 3, 817-853.
——, Pastoralni projekt za mlade Ivana Pavla II., u: *Bogoslovska smotra*, 76 (2006.) 1, 123-145.
——, *Mladi - integrirani i(li) marginalizirani*, Zagreb, 2009.
——, RAZUM, Ružica – HOBLAJ, Alojzije, *Vjeronauk - izazov Crkvi i školi. Empirijsko istraživanje na području Zagrebačke nadbiskupije*, Zagreb, 2011.
——, Formacija vjeroučitelja u Republici Hrvatskoj, u: *Kateheza: časopis za vjeronauk u školi, katehezu i pastoral mladih,* 34 (2012.) 2, 181-186.
——, Novi mediji i rizično ponašanje djece i mladih, u: *Bogoslovska smotra*, 82 (2012.) 1, 131-149.
——, Konfesionalni vjeronauk pred izazovima dekristijanizirajuće Europe, u: *Bogoslovska smotra*, 82 (2012.) 4, 891-915.
——, Suvremene tendencije u društvu – izazovi za vjeronauk u školi, *Diacovensia*, 23 (2015.) 3, 337-354.
——, Profetizam posvećenoga života i važnost nade za suvremeni svijet, u: *Diacovensia*, 23 (2015.) 4, 455-481.

——, Važnost odgoja u današnjem svijetu. Doprinos vjeronauka odgojnom djelovanju škole, Zagreb, 2015.

MIGLES Silvija – ČRPIĆ, Gordan, Ozračje povjerenja i orijentacija na opće dobro: kontekst supsidijarnog djelovanja u hrvatskom društvu, u: *Bogoslovska smotra*, 81 (2011.), 4, 875-912.

——, *Teološka misao Marijana Valkovića u razvoju crkvenog i društvenog života u Hrvatskoj*, Zagreb, 2013.

——, Interdisciplinarni dijalog i socijalni nauk Crkve, u: *Bogoslovska smotra*, 83 (2013.) 1, 15-35.

——, The Ecstasy of Action and Life, u: *Disputatio philosophica: International journal on philosophy and religion,* 16 (2014.) 1, 143-158.

——, Socijalni nauk Crkve – mogućnost plodonosne suradnje. Socijalna dimenzija vjere u ekumenskom dijalogu, u: *Edinost in dialog*, 70 (2015.) 1-2, 13-27.

MIJIĆ Ikica s. Stela, *Die pastoral-liturgische Entwicklung in Kroatien dargestellt am Beispiel der Messe vom Beginn des 20. Jahrhunderts bis zum Ende des Zweiten Weltkrieges*, Wien, 2010.

MRŠIĆ FELBAR Iva – KARLIĆ, Ivan, "Liist nauka karstjanskoga" fra Lovre Šitovića, u: *Zbornik o Lovri Šitoviću. Zbornik radova sa znanstvenog skupa „ Lovro Šitović i njegovo doba*", KNEZOVIĆ, Pavao (ur.), Zagreb, 2009., 227-239.

——, Hrvatska teologija XVII. Stoljeća, u: *Znanstveni skup o fra Rafaelu Levakoviću*, Šibenik-Skradin-Visovac, Hrvatska, 2009.

——, KARLIĆ, Ivan, Uvod u kristologiju Johna Hicka, u: *Crkva u svijetu*, 44 (2009.) 1, 31-49.

——, KARLIĆ, Ivan, Hrvatska teologija 17. stoljeća, u: *Zbornik o Rafaelu Levakoviću: zbornik radova sa znanstvenog skupa "Fra Rafael Levaković"*, KNEZOVIĆ, Pavao (ur.), Zagreb, 2010., 33-46.

——, Primjeri fantastičnih prikaza Marijinog lika u prosvjetiteljskoj mariologiji hrvatskih franjevaca 18. stoljeća, u: *Zbornik o Mati Zoričiću. Zbornik radova sa znanstvenog skupa "Mate Zoričić i prosvjetiteljstvo u redovničkim zajednicama tijekom 18. stoljeća",* KNEZOVIĆ, Pavao – JERKOVIĆ, Marko – ŠIŠAK, Marinko (ur.), Zagreb, 2012., 365-379.

——, Pluralistička eshatologija Johna Hicka - prikaz, problemi i perspektive, u: *Bogoslovska smotra*, 82 (2012.) 1, 91-111.

——, Recepcija filozofije Karla Jaspersa u Hrvatskoj, u: *Filozofija egzistencije Karla Jaspersa*, PEŠIĆ, Boško – TOLVAJČIĆ, Danijel (ur.), Zagreb, 2013., 255-266.

——, Pluralistička kristologija Johna Hicka – pitanje suvremenog religijskog jezika, u: *Časopis za filozofiju i religiju Logos,* 1 (2013.) 2, 103-116.

——, Dogmatska teologija u djelima fra Kerubina Dellamartine, u: *Zbornik o Emeriku Paviću*, KNEZOVIĆ, Pavao – JERKOVIĆ, Marko (ur.), Zagreb, 2014., 275-290.

——, *Utjelovljenje kao mit u kristologiji Johna Hicka. Kritička analiza*, Zagreb, 2015.

PEHAR Marija, *Schöpfung zwischen Trinität und Eschaton. Schöpfungslehre Jürgen Moltmannns im Gesamtkontext seiner Theologie*, Berlin-Münster, 2006.
——, Marija – novi Abraham?, u: *Bogoslovska smotra*, 79 (2009.) 4, 755-784.
——, Od nužnosti nemogućnosti do izbora ljubavi. Teodicejsko traganje kao pitanje Božjeg bića, na primjeru Moltmannovog nauka o Bogu, u: *Bogoslovska smotra*, 81 (2011.) 2, 423-443.
——, Perihoreza – stari pojam i njegova nova karijera, u: *Obnovljeni život: časopis za religioznu kulturu*, 66 (2011.), 2, 219-231.
——, Klauzurne redovnice u Hrvatskoj u vrijeme prosvjetiteljstva, u: *Zbornik o Mati Zoričiću, Zbornik radova sa znanstvenoga skupa „Mate Zoričić i prosvjetiteljstvo u redovničkim zajednicama tijekom 18. stoljeća", Skradin, 19.21. svibnja 2011. godine*, KNEZOVIĆ, Pavao – JERKOVIĆ, Marko (ur.), Zagreb, 2012., 381-404.
——, Sumnja, pitanje i paradoks unutar kršćanske vjere, u: *Služba Božja*, 53 (2013.) 1, 23-46.
——, Koncilska mariologija u marijanskim propovijedima Bonaventure Dude: analiza i poticaji, u: *Riječki teološki časopis*, 21 (2013.) 2, 317-340.
——, Prodanje i život Jozipa patriarke fra Petra Bakule, u: *Zbornik o Petru Bakuli*, KNEZOVIĆ, Pavao – JERKOVIĆ, Marko (ur.), Zagreb, 2013., 119-136.
——, Elementi perihoretske antropologije u Isusovoj velikosvećeničkoj molitvi. Filološko-teološka analiza i humanistički odjek u postmoderni, u: *Bogoslovskasmotra*, 84 (2014.) 1, 41-72.
——, Djevičanska majka – učenica. Učeništvo kao mariološka paradigma, u: *Bogoslovska smotra*, 84 (2014.) 4, 769-786.
——, Koncilsko usmjerenje marijanskoga štovanja i njegov ekumenski potencijal, u: *Edinost in dialog, Revija za ekumensko teologijo in medreligijski dialog,* 69 (2014.) 1-2, 71-85.
——, Liturgija časova i kairološko razumijevanje vremena, u: *Benediktinski samostan sv. Nikole u Trogiru, Duhovnost i kultura u okrilju Virgines Dei*, KOVAČEVIĆ, Vanja – MILANOVIĆ, o. Jozo (ur.), Trogir, 2014., 49-63.
——, Šabbat između vremena i prostora, u: *Da istina evanđelja ostane kod vas (Gal 2, 5), Zbornik u čast prof. dr. sc. Ivana Dugandžića, povodom 70. godine života*, CIFRAK, Mario – TOKIĆ, Dario (ur.), Zagreb, 2014., 423-440.
——, BANOŽIĆ, Marija – LJUBIĆ, Anamarija, Prehrambene navike studenata Sveučilišta u Mostaru, u: *Hrana u zdravlju i bolesti: znanstveno-stručni časopis za nutricionizam i dijetetiku*, 4 (2015.), 2, 105-112.
——, Vita consecrata – confessio Trinitatis, Trojstvena dimenzija Bogu posvećenoga života, u: *Bogoslovska smotra*, 85 (2015.) 1, 213-233.
——, Marija – savršeni uzor posvećenoga života, u: *Diacovensia*, 23 (2015.) 4, 483-498.
——, „Neodcvrnjeno začetje" – teološki sadržaj i štovanje u propovijedima fra Stjepana Margitića, u: *Zbornik o Stipanu Margitiću*, KNEZOVIĆ, Pavao (ur.), Zagreb, 2015., 67-83.

PETROVIĆ ŠTEFANAC Dubravka, Interreligiöser Dialog und das Gedächtnis – Vorbedingungen des Friedens oder eine Belastung?, u: *Dialogue and Virtue. Ways to Overcome Clashes of Our Civilizations*, HÜNERMANN, Peter – JUHANT, Janez – ŽALEC, Bojan (ur.), Berlin, 2007., 263-273.

——, Socijalno-etički okvir problema nezaposlenosti, u: *Crkva u svijetu*, 47 (2012.) 3, 299-321.

——, Prema cjelovitom humanizmu. Kardinal Franjo Kuharić - apostol novoga društveno-političkog poretka u Hrvatskoj, u: *Bogoslovska smotra*, 83 (2013.) 2, 333-352.

——, Genius der Frau - Vereinbarkeit von Familie und Beruf in Kroatien, u: *And God will wipe away all Tears from their Eyes. A Theological Approach to the Suffering and Hopes of Women. Gott wird jede Träne von ihren Augen abwischen. Theologische Annäherungen an Leid und Hoffnung von Frauen*, ANIĆ, Jadranka Rebeka – FILIPOVIĆ, Ana Thea – KNEZOVIĆ, Katica – ŠIKIĆ-MIĆANOVIĆ, Lynette (ur.), Zagreb, 2013., 127-141.

PINEZIĆ Mirjana, Antropologia e morale nello sviluppo del pensiero di Edith Stein Anthropology and Moral in development of the Thought of Edith Stein), Roma, 2008.

——, Traženje punine istine u misli Edith Stein, u: *Obnovljeni život: časopis za religioznu kulturu*, 67 (2012.) 3, 329-340.

——, PEŠIĆ, Vesna – PAVLOVIĆ, Eduard, Značenje skale procjene šutnje / tišine u hagioterapijskom doticanju incestuoznih sadržaja, u: *13.lošinjski dani bioetike / 13th Lošinj days of bioethics*, JURIĆ, Hrvoje (ur.), Zagreb, 2014., 104-105.

——, Antropološko-kristološki temelji morala Drugoga vatikanskog koncila, u: *Crkva u svijetu*, 49 (2014.), 2, 143-159.

——, Svadbeni misterij i objava teološke dimenzije ljudske ljubavi, u: *Riječki teološki časopis*, 22 (2014.) 1, 221-236.

——, Povijesni i teološki temelji nastanka posvećenoga života u svijetu, u: *Diacovensia*, 23 (2015.) 4, 441-454.

RAZUM Ružica, *L'educazione religiosa in Croazia nel contesto postcomunista. Una difficile mediazione tra tradizione e innovazione, Roma, 1998.*

——*,* Specifičnost školskoga vjeronauka u odnosu na župnu katehezu, u: *Kateheza: časopis za vjeronauk u školi, katehezu i pastoral mladih*, 22 (2000.) 4, 342-350.

——, Župni pastoral, u: *"Jeremija, što vidiš" (Jr 24, 3). Crkva u hrvatskom tranzicijskom društvu*, ARAČIĆ, Pero (ur.), Đakovo, 2001., 127-150.

——, Religiozni odgoj i kateheza u Hrvatskoj od 1945. do 2000., u: *"Jeremija, što vidiš" (Jr 24, 3). Crkva u hrvatskom tranzicijskom društvu*, ARAČIĆ, Pero (ur.), Đakovo, 2001., 275-303.

——, Korelacija župne kateheze i školskoga vjeronauka: liturgijska godina u planiranju i izvođenju vjerskoga odgoja, u: *Kateheza: časopis za vjeronauk u školi, katehezu i pastoral mladih*, 23 (2001.) 1, 83-95.

——, Mogućnosti djelovanja teologa laika u Crkvi i u društvu, u: *Mogućnost organiziranog djelovanja vjernika laika u Hrvatskoj*, HRANIĆ, Đuro (ur.), Zagreb, 2002., 177-196.
——, Motivacija vjeroučenika. A što ako je nema?, u: *Kateheza: časopis za vjeronauk u školi, katehezu i pastoral mladih*, 25 (2003.) 1, 29-43.
——, Kateheza nekada i danas. Prezentacija knjige Katehetika. Didaktična izhodišča religijskega, verskega in katehetskega pouka A. Slavka Snoja, u: *Kateheza: časopis za vjeronauk u školi, katehezu i pastoral mladih*, 25 (2003.) 4, 353-359.
——, MANDARIĆ, Valentina Blaženka, Pastoralno-katehetska praksa i saborska baština, u: *Bogoslovska smotra*, 75 (2005.) 3, 817-853.
——, HOBLAJ, Alojzije – LONČARIĆ-JELAČIĆ, Nevenka, Crkva i odgoj u Hrvatskoj. Istraživanje za europsku komparativnu studiju, u: *Bogoslovska smotra*, 75 (2005.) 1, 289-313.
——, HNOS i vjeronauk, u: *Kateheza: časopis za vjeronauk u školi, katehezu i pastoral mladih*, 28 (2006.) 3, 221-234.
——, Odgojno djelovanje suvremene škole: izazovi i mogućnosti za religiozni odgoj, u: *Bogoslovska smotra*, 77 (2007.) 4, 857-880.
——, *Vjeronauk između tradicije i znakova vremena. Suvremeni izazovi za religijskopedagošku i katehetsku teoriju i praksu*, Zagreb, 2008.
——, Uloga školskog vjeronauka u današnjim procesima eurointegracija, u: *Teologija i Crkva u procesima europskih integracija*, ANČIĆ, Nediljko Ante – BIŽACA, Nikola (ur.), Split, 2008.,163-197.
——, Katehetski inicijacijski itinerarij, u: *Bogoslovska smotra*, 79 (2009.) 3, 603-632.
——, Crkva i teologija nakon pada „zidova", u: *Bogoslovska smotra*, 79 (2009.) 4, 679- 683.
——, Osobni profil i formacija suradnika za župnu katehezu, u: *Iščekivati i požurivati dolazak dana Božjega. Zbornik radova u čast prof. dr. sc. Peri Aračiću prigodom 65. obljetnice života*, DŽINIĆ, Ivo – RAGUŽ, Ivica (ur.), Đakovo, 2009., 145-169.
——, Vjeronauk - bogatstvo za Hrvatsku i Europu, u: *Vjeronauk nakon dvadeset godina: izazov Crkvi i školi. Zbornik radova sa znanstvenog simpozija Vjeronauk nakon dvadeset godina: izazov Crkvi i školi*, RAZUM, Ružica (ur.), Zagreb, 2011., 249-277.
——, MANDARIĆ, Valentina Blaženka, Odgojno-obrazovno djelovanje i vrijednosti, u: *Zbornik radova s tribina Zajednički vidici*, MANDARIĆ, Valentina Blaženka – RAZUM, Ružica (ur.), Zagreb, 2011., 27-53.
——, Prema novome govoru vjere u katehezi, u: *Bogoslovska smotra*, 81 (2011.) 3, 647-674
——, MANDARIĆ, Valentina Blaženka – HOBLAJ, Alojzije, *Vjeronauk – izazov Crkvi i školi., Empirijsko istraživanje na području Zagrebačke nadbiskupije*, Zagreb, 2011.

——, Teološko-pastoralna promišljanja u uvodnicima Bogoslovske smotre, u: *Bogoslovska smotra*, 81 (2011.) 1, 113-136.
——, Identitet i poslanje magistara teologije te religijske pedagogije i katehetike, u: *Bogoslovska smotra*, 83 (2013.) 4, 723-741.
——, MANDARIĆ, Valentina Blaženka, *Važnost odgoja u današnjem svijetu. Doprinos vjeronauka odgojnom djelovanju škole*, Zagreb, 2015.
——, Crkva kao Božji narod, u: *50. obljetnica svečanog otvaranja i početka Drugoga vatikanskog koncila*, MATULIĆ, Tonči – CIFRAK, Mario – RAZUM, Ružica – MALOVIĆ, Nenad – FILIĆ, Andrea (ur.), Zagreb, 2015., 179-191.

RELJAC Veronika, *Pastoral braka i obitelji na iskušenju. Svjetla i sjene postkoncilskog pastorala braka i obitelji u Hrvatskoj (1965. – 2000.),* Zagreb, 2011.
——, Bitne vrednote za uspješan brak. Teološki pristup, u: *Vrednote u Hrvatskoj i u Europi; Komparativna analiza*, BALOBAN, Josip – NIKODEM, Krunoslav – ZRINŠČAK, Siniša (ur.), Zagreb, 2014., 127-156.
——, Snovi u Bibliji – komunikacija Boga i čovjeka, u: *Da istina evanđelja ostane kod vas (Gal 2, 5), Zbornik u čast prof. dr. sc. Ivana Dugandžića, povodom 70. godine života*, CIFRAK, Mario – TOKIĆ, Dario (ur.), Zagreb, 2014., 659-674.
——, Odnos roditelja i djece: teološka perspektiva, u: *Vrednote u Hrvatskoj i u Europi; Komparativna analiza*, BALOBAN, Josip – NIKODEM, Krunoslav – ZRINŠČAK, Siniša (ur.), Zagreb, 2014., 189-216.

REZO Teuta, *Kooperation im konfessionellen Religionsunterricht als Erziehung zum Respekt vor dem Menschen und zur Wertschätzung der Person als Beitrag zur Gestaltung der Gesellschaft Kroatiens*, Wien, 2009.

SEVER GLOBAN Irena, Pojam slobode i borba za slobodu govora u djelu Vlade Gotovca, u: *Nova prisutnost: časopis za intelektualna i duhovna pitanja,* VII (2009.) 3, 423-434.
——, ČRPIĆ, Gordan – MRAVUNAC, Damir, Žene i muškarci: egalitarnost na egzistencijalnoj i kolizija u svjetonazorskoj ravni, u: *Društvena istraživanja,* 19 (2010.) 1-2, 69-89.
——, LEWICKI, Tadeusz, "Siamo tutti morti tre giorni fa." La fede nelle serie di culto: il caso Lost, u: *Orientamenti pedagogici: rivista internazionale di scienze dell'educazione,* 19 (2010.) 337, 105-118.
——, La rappresentazione di Gesù Cristo nel cinema: le figure cristiche femminili, Rim, 2011.
——, LOST – A Journey from Wreckage to Hope, u: *Celluloid*, 32 (2011.) 1-2, 50-57.
——, MRAVUNAC, Damir, Strah, supsidijarnost i sudjelovanje, u: *Bogoslovska smotra,* 81 (2011.) 4, 965-987.
——, ĆURKOVIĆ NIMAC, Jasna, Mediji i pamćenje. Prostetičko pamćenje i njegova uloga i stvaranju nove globalne zajednice, u: *Kultura, društvo, identitet – Europski realiteti*, Osijek, 2013.

——, ANDRAKOVIĆ, Alen, Žena na javnoj televiziji. Slučaj informativnih emisija In medias res i Otvoreno, u: *Nova prisutnost: časopis za intelektualna i duhovna pitanja,* 11 (2013.) 1, 5-21.
——, Popularna kultura kao mjesto religioznoga iskustva, u: *Obnovljeni život: časopis za religioznu kulturu,* 68 (2013.) 1, 25-38.
——, The Suffering and Hope of Female Christ Figures in Films , u: *And God will Wipe away all Tears from their Eyes. A Theological Approach to the Suffering and Hopes of Women*, ANIĆ, Jadranka Rebeka – FILIPOVIĆ, Ana Thea – KNEZOVIĆ, Katica – ŠIKIĆ-MIĆANOVIĆ, Lynette (ur.), Zagreb, 2013., 241-251.
——, Cinematographic Christ Figures, *Cinematographic Transformations of the Gospel*, LIS, Marek (ur.), Opole, 2013., 99-113.
——, Mediji i pamćenje. Prostetičko pamćenje i njegova uloga u stvaranju nove globalne zajednice, u: *Kultura, društvo, identitet – Europski realiteti*, BREKALO, Miljenko – BANOVIĆ-MARKOVSKA, Angelina – BUNTIĆ, Mate – ČOLIĆ, Snježana – JAKIMOVSKA-TOŠIĆ, Maja – KRAMARIĆ, Zlatko – MUSIĆ, Ivica – PIENIĄŻEK-MARKOVIĆ, Krystyna – ŠPOLJAR VRŽINA, Sanja – ŽUŽUL, Ivana (ur.), Osijek – Zagreb, 2014., 416-432.
——, ŠAKIĆ, Mateja, Reklame i rodni stereotipi: važnost medijske pismenosti, u: *Knjiga sažetaka međunarodne znanstvene konferencije Medijska pismenost u digitalno doba – kulturna, ekonomska i politička perspektiva*, ZGRABLJIĆ ROTAR, Nada (ur.), Zagreb, 2014., 107-108.
——, Odjek dokumenta Nedjelja radi čovjeka u dva hrvatska dnevna lista, u: S*lobodna nedjelja: kultura u nestajanju?,* ČRPIĆ, Gordan – DŽOLAN, Mijo (ur.), Zagreb, 2014., 145-155.

TOMAS Finka, *Il carisma delle suore dellla Santa Croce. Analisi dinamica delle sue espressioni nella vita dei Fondatori e nella storia dell'Istituto,* Roma, 1999.

VULETIĆ Suzana – ŽIVKOVIĆ, Ilija, Aspetti devianti del fanatismo religioso (Deviant aspects fo the religious fanatism), u: *Analecta Tertii Ordinis Regularis,* 177 (2006.) 3-4, 651-670.
——, ŽIVKOVIĆ, Ilija, Authentic versus non-authentic religiosity – Psychopatology and sanctity, u: *Analecta Tertii Ordinis Regularis,* 177 (2006.) 3-4, 477-510.
——, ŽIVKOVIĆ, Ilija, Ekleziogene neuroze u psihopatološkim oblicima religioznosti, u: *Društvena istraživanja*, 16 (2007.) 6, 1263-1285.
–, Il principo dell'integrità/totalità psicho-fisica nella chirurgia estetica/plastica (The principle of psycho-physical integrity/totality in estetic/plastic surgery), Rim, 2008.
——, Interna moralnost biomedicine (kroz njenu anamnezu i rehabilitacijski imperativ), u: *Iščekivati i požurivati dolazak dana Božjega. Zbornik radova u čast prof. dr. sc. Peri Aračiću prigodom 65. obljetnice života*, DŽINIĆ, Ivo – RAGUŽ, Ivica (ur.), Đakovo, 2009., 603-620.

——, „La sfida della salute e il personalismo medico con particolare riferimento alla situazione Croata" (Health challenges and medical personalism with particular review on Croatian situation), Rim, 2009.
——, Moralno-istraživačka evaluacija vrijednosne dimenzije spolnosti i s njom povezanih pitanja bračnog i obiteljskog života, u: *Crkva u svijetu*, 45 (2010.) 2,218-242.
——, Kršćanska koncepcija regulacije bračnih sjedinjenja pod imperativom "odgovornog roditeljstva", u: *Nova prisutnost: časopis za intelektualna i duhovna pitanja*, 8 (2010.) 3, 371-392.
——, Problem neplodnosti i moralni izazovi biomedicinskih zahvata u ljudsko rađanje, Uz rezultate znanstveno-istraživačkog projekta „Kršćanski identitet i kvaliteta bračnog i obiteljskog života", u: *Diacovensia*, 27 (2010.) 3, 587-616.
——, TUŠEK, Ivica, Ateistički pokušaji negacije krjeposti vjere, u: *Služba Božja*, 50 (2010.) 4, 394-418.
——, Ne/Odgovornost za začeti život u liberalnim i pro- abortivnim sub/kulturalnim društvenim okolnostima Rezultati znanstveno-istraživačkog projekta „Kršćanski identitet i kvaliteta bračnog i obiteljskog života", u: *Obnovljeni život: časopis za religioznu kulturu*, 66 (2011.) 2, 151-171.
——, PAŽIN, Ivica, Spolnost unutar promišljanja o identitetu kršćanske obitelji. Moralno teološke i pastoralno katehetske odrednice na temelju projekta „Kršćanski identitet i kvaliteta bračnog i obiteljskog života", u: *Crkva u svijetu*, 46 (2011.) 1, 31-58.
——, Moralni vidici ostvarenja bračne seksualnosti. Opća analiza, odstupanja od prethodnih istraživanja i podudarnost s polaznim pretpostavkama, u: *Kršćanski identitet i obitelj*, ARAČIĆ, Pero – DŽINIĆ, Ivo – HLAVAČEK, Biljana (ur.), Đakovo, 2011., 87-111.
——, Dimenzioniranje spolnosti kroz prizmu personalističke norme za formaciju autentičnog kršćanskog identiteta, u: *Kršćanski identitet i obitelj*, ARAČIĆ, Pero – DŽINIĆ, Ivo – HLAVAČEK, Biljana (ur.), Đakovo, 2011., 133-168.
——, Pobačajno rješenje neželjene trudnoće, u: *Kršćanski identitet i obitelj*, ARAČIĆ, Pero – DŽINIĆ, Ivo – HLAVAČEK, Biljana (ur.), Đakovo, 2011., 217-257.
——, JURANIĆ, Brankica – MIKŠIĆ, Štefica, Ideje i iskustva u organizaciji palijativne skrbi, u: *Palijativna skrb. Mostovi nade i čovječnosti*, ĐORĐEVIĆ, Veljko – BRAŠ, Marijana – BRAJKOVIĆ, Lovorka (ur.), Zagreb, 2012.,142-154.
——, TOMAŠEVIĆ, Luka, Bio/tehnološka konstrukcija integrativne bioetike, u: *Integrativna bioetika pred izazovima biotehnologije. Zbornik radova Trećeg međunarodnog bioetičkog simpozija u Bosni i Hercegovini*, VALJAN, Velimir (ur.), Sarajevo, 2012., 45-69.
——, Uvodnik: Riječ utjehe u kriznim vremenima, u: *Diacovensia*, 23 (2013.) 3, 405-409.
——, Etika odgovornog pedijatrijskog pristupa u provedbi terapeutskog saveza profesionalnim i empatijskim stavom, u: *Sekundarna prevencija u pedijatriji: zbornik radova*, ABERLE, Neda (ur.), Slavonski Brod, 2013., 3-14.

——, Teološki prikazi iz područja moralne teologije u dva desetljeća časopisa Diacovensia, u: *Diacovensia*, 22 (2014.) 1 35-39.
——, JURANIĆ, Brankica – MIKŠIĆ, Štefica – RAKOŠEC, Željko Biomedicinski i moralno-etički aspekti distanazije u agoniji umiranja pred medicinskom beskorisnošću, u: *Diacovensia*, 22 (2014.) 2, 163-200.
——, Moralno-bioetička evaluacija suvremenih biomedicinskih postignuća, u: *Znakovi vremena. Časopis za filozofiju, religiju, znanost i društvenu praksu*, 17 (2014.) 63, 259-277.
——, TOMAŠEVIĆ, Luka, Bio-etički i eko-teološki poticaji za zaštitu okoliša i života, u: *Diacovensia*, 22 (2014.) 3, 289-314.
——, JURANIĆ, Brankica – MIKŠIĆ, Štefica – RAKOŠEC, Željko, Palijativna skrb i medicinsko-duhovne potrebe terminalnih bolesnika, u: *Bogoslovska smotra*, 84 (2014.) 4 881-906.
——, Blaženstvo siromaštva. Duhovni privilegij ili socijalna potlačenost?, u: *Diacovensia*, 41 (2014.) 4, 421-424.
——, JELIČIĆ, Ana – KARAČIĆ, Silvana, Bioetičke konotacije Interneta, u: *Diacovensia*, 22 (2014.) 4, 525-558.
——, RADAN, Mirjana – RAKOŠEC, Željko – ŠPERANDA, Žarko Bioetička kompleksnost problematike zamjenskog majčinstva, u: *Diacovensia*, 1 (2015.) 23, 35-70.
——, Moralna presoja stališč o spolnosti in z njo povezanih vprašanj zakonskega življenja (A Moral Assessment of Viewpoints on Sexuality and Sex-Related Questions Regarding Married Life), u: *Bogoslovni vestnik*, 3 (2015.) 75, 427-446.
–, Ilija Živković: Temeljni koncepti socijalne psihologije, Veleučilište Baltazar Zaprešić, Zaprešić, 2015., u: *Diacovensia*, 23 (2015.) 1, 121-124.
——, BOŠNJAKOVIĆ, Josip – GALIĆ, Karmen, Lovro Kladarić, Kršćanska pomoć ugroženima samoubojstvom. "Da svojom rukom život upropašćujem?" (Job 13, 14 b), u: *Diacovensia*, 23 (2015.) 1, 124-127.
——, Manfred Lütz, Užitak Života. Protiv terora dijete, manije zdravlja i kulta fitnessa, Verbum, Split, 2015., u: *Diacovensia*, 4 (2015.) 23, 584-588.
——, PELČIĆ, Gordana, Vaccination in the 21th Century?, *Book of abstracts Bioethics in the future tecnicization of the man or humanization of the science*, Bol/Brač, Hrvatska, 2015.

ZOVAK Lucila, *La progressiva elaborazione dell'insegnamento della religione cattolica nell'attuale scuola croata. Tesi dottorale*, Roma, 2000.
——, Kateheza i liturgija: liturgijska kateheza i katehetska dimenzija liturgije, u: *Diacovensia*, 11 (2003.) 1, 75-91.
——, Škola u službi integralnog odgoja učenika, u: *Kateheza: časopis za vjeronauk u školi, katehezu i pastoral mladih*, 26 (2004.) 1, 20-34.

PRILOZI

Prilog 1.

Pitanja za analizu

1. Sadrže li tekstovi direktan govor o sjećanju i očekivanju?
2. Sadrže li tekstovi indirektan govor o sjećanju i očekivanju kroz pojavne oblike života sjećanja i očekivanja prepoznatljivih u različitim zajednicama?
3. Je li u tekstovima uočljiva posvećenost misiji naviještanja obradom tema koje upućuju na sjećanje i očekivanje Isusa Krista?
4. Je li uočljivo identitetsko obilježje naroda Božjeg o kojemu govore autorice na temelju sjećanja i očekivanja Isusa Krista?
5. Je li u tekstovima uočljiva samosvijest o pripadnosti narodu Božjem na temelju sjećanja i očekivanja Isusa Krista?
6. Je li u tekstovima prepoznatljiv smisao egzistencije i ljudske povijesti obilježen sjećanjem i očekivanjem Isusa Krista?
7. Dolazi li u tekstovima do izražaja negativno-kritička dimenzija naroda Božjeg po kojoj se naglašava sve što je povijesno uvjetovano?
8. Dolazi li u tekstovima do izražaja pozitivno-stimulativna dimenzija naroda Božjeg po kojoj se naglašava otvorenost prema transcendentnom i prisutnost otajstvene dimenzije?
9. Dolazi li do izražaja relativna dimenzija naroda Božjeg po kojoj se naglašava da je Crkva narod Božji samo ukoliko potpuno ovisi o sjećanju i očekivanju Isusa Krista?
10. Dolazi li do izražaja komunikacijska dimenzija naroda Božjeg po kojoj se naglašava da je ono što čini narod Božji naviještanje na temelju sjećanja i očekivanja Isusa Krista?
11. Je li u tekstovima prisutna dimenzija sjećanja i očekivanja kao imanentnosti postojećega života naroda Božjeg?
12. Je li u tekstovima uočljiva dimenzija govora o sjećanju i očekivanju kao putu obraćenja?

Prilog 2.

Tablica 1. Pojavljivanje odgovora na postavljena pitanja za analizu

	Filozofija	Sveto pismo Novoga zavjeta	Povijest kršćanske literature	Dogmatska teologija	Moralna teologija	Pastoralna teologija	Liturgika	Crkvena povijest	Kanonsko pravo	Religiozne pedagogija i katehetika	Socijalni nauk Crkve	Ostalo
1.	X	x		x	x							
2.		x	X		x	x	x	x	x	x	x	x
3.				x						x		
4.		x	X		x			x		x		x
5.				x								
6.		x					x	x		x		
7.					x	x		x			x	x
8.			X	x						x		
9.				x	x					x		
10.		x		x	x	x			x	x		
11.		x			x							
12.		x								x		

Prilog 3.

Objavljeni radovi Ljiljane Matković Vlašić

MATKOVIĆ–VLAŠIĆ, Ljiljana, Neki vidovi duhovnosti laika u današnjem svijetu, u: *Bogoslovska smotra*, 38 (1968.) 1, 111-114.

——, Svetost laika, u: *Bogoslovska smotra*, 37 (1968.) 3-4, 433-439.

——, Svi su pozvani, u: *Crkva u svijetu*, 5 (1970.) 3, 288-289.

——, Traganje za blizinama, Zagreb, 1971.

——, Žene i Crkva, Zagreb, 1973.

——, Biblijski izvori obiteljske duhovnosti, u: *Obnoveljeni život*, 31 (1976.) 6, 513-521.

——, Žena u crkvenim strukturama jučer i danas, u: *Crkva u svijetu*, 12 (1977.) 2, 131-137.

——, *Sabrani dani*, Zagreb, 1977.

——, *U zemlji živih*, Zagreb, 1983.

——, Žena u novom crkvenom Zakoniku, u: *Bogoslovska smotra*, 54 (1984.) 2-3, 429-431.

——, Žena u Starom i Novom zavjetu, u: *Bogoslovska smotra*, 60 (1990.) 3-4, 155-160.

——, *Ti nisi sišao s križa*, Zagreb, 1995.

——, *Marica Stanković 1900-1957*. Zbornik radova s proslave 100. Obljetnice rođenja 1900.-2000., Zagreb, 2001.

——, Terorizam kao upozorenje sadašnjemu svjetskom poretku, u: *Nova prisutnost: časopis za intelektualna i duhovna pitanja,* 8 (2005.) 2, 199-203.

——, Život u četrdeset i jednom danu, u: *Nova prisutnost: časopis za intelektualna i duhovna pitanja,* 4 (2006.) 1, 195-201.

——, DNEVNIČKI ZAPISI (odlomci iz neobjavljene knjige "Četrdeset i prvi dan"), u: *Nova prisutnost: časopis za intelektualna i duhovna pitanja*, 6 (2008.) 2, 295-298.

——, Željko Mardešić i Mirotvorni izazov, u: *Nova prisutnost: časopis za intelektualna i duhovna pitanja,* 9 (2011.) 2, 493-495.

——, Ima li smisla Udruga za vjersku slobodu u Republici Hrvatskoj?, u: *Nova prisutnost: časopis za intelektualna i duhovna pitanja,* 9 (2011.) 1, 309-311.

——, Moje ne Europskoj uniji i neoliberalnom kapitalizmu, u: *Nova prisutnost: časopis za intelektualna i duhovna pitanja,* 10 (2012.) 1, 114-117.

——, U raljama pohlepe i profita, u: *Nova prisutnost: časopis za intelektualna i duhovna pitanja,* 10 (2012.) 3, 363-368.

——, Kruh – oslonac i prijatelj života. Predrag Matvejević, Kruh naš, Zagreb, P.B.Z., 2009, 140 str., u: *Nova prisutnost: časopis za intelektualna i duhovna pitanja,* 10 (2012.) 3, 544-546.

——, Politička odgovornost kršćana, u: *Nova prisutnost: časopis za intelektualna i duhovna pitanja,* 11 (2013.) 2, 334-339.

——, Slikarstvo je pronicanje u životne istine, u: *Nova prisutnost: časopis za intelektualna i duhovna pitanja,* 11 (2013.) 1, 123-125.
——, Moj najdraži papa, u: *Nova prisutnost: časopis za intelektualna i duhovna pitanja,* 11 (2013.) 1, 152-152.
——, Nema života bez suživota - Treći svjetski kongres za apostolat laika (Rim, 11.- 18. listopada 1967.), u: *Nova prisutnost: časopis za intelektualna i duhovna pitanja,* 12 (2014.) 1, 151-156.
——, Životni zapisi i slikarstvo, u: *Nova prisutnost: časopis za intelektualna i duhovna pitanja,* 12 (2014.) 2, 313-316.
——, Josef García-Cascales: Čovječe, postani čovječan. Poticaji za razmišljanje onima koji rado razmišljaju, prev. Ana Cindarić (izvornik: Mensch, werde menschlich. Denkanstösse für Denkfreudige, Klagenfurt – Ljubljana – Beč, Mohorjeva, 2012.) Zagreb, Mali tečaj kršćanstva – Kursiljo, 2014, 210 str., u: *Nova prisutnost: časopis za intelektualna i duhovna pitanja,* 12 (2014.) 3, 480-482.
——, Neka laička razmišljanja o svijetu i kapitalizmu danas, u: *Nova prisutnost: časopis za intelektualna i duhovna pitanja,* 13 (2015.) 1, 107-110.
——, *Budi bez svega, živote*, Zagreb, 2015.
——, Svi mi teroristi, u: *Nova prisutnost: časopis za intelektualna i duhovna pitanja*, 13 (2015.) 3, 412-418.
——, Promocija bez autora / Speculum, Varaždin, Naklada Modernist, 2015., 64 str., u: *Nova prisutnost: časopis za intelektualna i duhovna pitanja*, 13 (2015.) 2, 273- 276.
——, Poezija, u: *Nova prisutnost: časopis za intelektualna i duhovna pitanja*, 14 (2016.) 1, 159-159.
——, Misli o mirotvorstvu, u: *Nova prisutnost: časopis za intelektualna i duhovna pitanja,* 14 (2016.) 3, 492-492.
——, Ljubav kao univerzalna baština - Ivan Supičić, Da ljubav živimo. Od ideologije ljubavi do ljubavi same, Zagreb, Filozofsko-teološki institut Družbe Isusove, 2016, 239 str., u: *Nova prisutnost: časopis za intelektualna i duhovna pitanja,* 15 (2017.) 1, 157-159.
——, Svatko ima svoju smrt, u: *Nova prisutnost: časopis za intelektualna i duhovna pitanja,* 15 (2017.) 3, 342-342.
——, Uspomene i knjige su život, u: *Nova prisutnost: časopis za intelektualna i duhovna pitanja,* 16 (2018.) 3, 614-616.
——, *Blago mirotvocima. Glas vapijućeg u pustinji*, Zagreb, 2018.
——, Ime koje valja pamtiti - Silvana BURILOVIĆ CRNOV, Smiljana Rendić. Katolička novinarka i pratiteljica Drugoga vatikanskog sabora, Katolički bogoslovni fakultet, Doktorska disertacija iz fundamentalne teologije, Split, 2019, 550 str., u: *Nova prisutnost: časopis za intelektualna i duhovna pitanja,* 17 (2019.) 2, 411-412.

Prilog 4.

Posljednje pismo s. Stele Ikice Mijić od 24. svibnja 2020.

Draga Goge,

sramim se da ovako dugo čekaš... sve što bih navela, a ima toga, uz ostalo zaključivanje ocjena 3 razreda maturanata različitih gimnazija, razredni ispiti i... nema smisla.

Znam što znači čekati i ovo ću sebi teško oprostiti!

Ne znam jesam li ti pisala kako mi je računalo, u kojem su mnogi materijali, a tu je disertacija u pdf-u i.., crklo. Nešto je spašeno, ali to su sada ispremješane ikone i brojevi gdje ću tek trebati otkrivati što je unutar toga. Sve je dobilo drugi oblik i broj..

U pohrani stare pošte izvukla sam neku kopiju rada- čini mi se neposredno prije predavanja dizertacije. Možda ti ovo može poslužiti, a ja ću pronaći verziju pohranjenu na CD-u koji trenutno nemam u Splitu pa ti naknadno poslati.

Datum zaključnog ispita tj. obrana dizertacije je - 10.03.2010. Na naslovnioj stranici rada je naziv teme, univerziteta i ostalo..
Nažalost nekim radovima ne mogu se pohvaliti. Sve je, kao i ja, ostalo ladici - čekam skoru mirovinu za rad...

Pisala sam neke članke pod pseudonimom, ali oni nemaju neku znanstvenu težinu.
"
Nakon povratka iz Austrije kratko sam bila u Zadru i kombinirala opcije rada u pastoralu i u zajednici... Nije bilo sluha ni sa jedne strane, a ja se očito nisam znala ni boriti..
Pri traženju posla u "Crkvi" odgovor na pitanje kod koda sam radila rad, /prof. Zulehnera/ nije mi otvaralo vrata. Štoviše, pitana sam " Zar je taj još uvijek u Crkvi?"..imamo već jednu ženu na fakultetu i slično..bilo je svega. A, da se žena mota, tu i još s litugijom, kod nas tada nije bilo poželjno.. Bogu hvala, čini mi se, bar na Sjeveru se otvara.. U Dalmaciji nadobudni svećenici okreću oltare kao prije II vatikanskog koncila..

Zajednica me uputila u Knin - područje spašavanja mladih/posebna državna priča... i tako je počelo moje novo razdoblje rada u školama /osnovnim i srednjim: Knin, Split, Kaštel Lukšić, Split/. Trenutno radim u 2 gimnazije: Nadbiskupijska klasična gimnazija "don Frane Bulić" i Privatna-Gimnazijski kolegij Kraljica Jelena/. Mladi traže cijelu osobu, a i Škola za život nas je stavila u "život", zajednica potražuje svoje, tako mi ne preostaje baš vremena i za ono što bih, izvan navedenoga, željela..

Ako Ti može značiti što ovo par rečenica.. U mom djelovanju je više prisutan "praktični" pastoral /zatvori, bolnice, rad s udovicama, župna kateheza, rad s mladima u školi i u župi, sudjelovanje u radio emisiji, karitativne akcije i sl./. Neko vrijeme sam bila u pastoralu Njemačkoj, a u domovini u više mjesta.

Ne zamjeri na stilu pisanja - i misli i oči - mi je potrošila nastava na daljinu.

Radujem se tvojim koracima naprijed i oprosti... što si dugo čekala moj odgovor.
Nisam ti odgovorila istog časa misleći da ću bolje i... vidim koliko je dugo od tvog javljanja. Zaista oprosti. Meni su zadnja dva miseca kao jedan dan...ritam koji me guta.

Bilješka o autorici

Gordana (Ljubojević) Barudžija rođena je 1973. godine. Osnovnu školu završila je u Lipovljanima, a srednju u Kutini. Diplomirala je na Katoličkom bogoslovnom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu te na istom Fakultetu postigla akademski stupanj magistar znanosti obranom rada *Crkva – učeništvo – sofiologija. Ključni teološki pojmovi u teologiji Elisabeth Schüssler Fiorenza* pod vodstvom mentora prof. dr. sc. Željka Tanjića. Radila je kao vjeroučiteljica u Srednjoj školi Tina Ujevića u Kutini, a od 2009. godine radi kao viša savjetnica za vjeronauk u Agenciji za odgoj i obrazovanje u Zagrebu. Sudjelovala je u nekoliko projekata Agencije za odgoj i obrazovanje te nekoliko strateških projekata Ministarstva znanosti i obrazovanja. Od 2020. godine suradnica je na projektu *Doprinos religijskog obrazovanja suživotu u multikulturalnom društvu* (HRZZ) Katoličkog bogoslovnog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu. Objavila je više stručnih i nekoliko znanstvenih radova. Članica je *Europskog društva žena u teološkom istraživanju*. Sudjelovala na nekoliko međunarodnih i domaćih znanstvenih konferencija.
Služi se engleskim i pasivno njemačkim jezikom.

BARUDŽIJA, Gordana, Not Afraid to Be Different - Marija Jurić Zagorka and Josip Juraj Strossmayer, u: *Women and Religion*, BODÓ, Márta (ur.), Cluj, 2009., 23-29.

——, Formacija vjeroučitelja u poslijekoncilskom razdoblju, u: T*eološki simpozij „50. obljetnica svečanog otvaranja i početka Drugoga Vatikanskog koncila (1962.-2012.)" Zagreb, 15.-17. studenoga 2012. Zbornik radova*, MATULIĆ, Tonči – CIFRAK, Mario – RAZUM, Ružica – MALOVIĆ, Nenad – FILIĆ, Andrea (ur.), Zagreb, 2015., 473-481.

——, Katehetska proljetna škola. Riječ kao sadržaj i mjesto učenja i poučavanja, u: *Jezik: časopis za kulturu hrvatskoga književnog jezika,* 66 (2019) 4-5, 187-193.

——, MANDARIĆ, Valentina Blaženka, Cjeloživotno učenje i nastavničke kompetencije, u: *Nastavničke kompetencije*, MANDARIĆ, Valentina Blaženka – RAZUM, Ružica – BARIĆ, Denis (ur.), Zagreb, 2019., 123-151.

——, GAŠPAR, Nela Veronika, Kategorijalna pronalažljivost i transcendentalna nedostupnost - govor o Bogu Anzelma Canterburyjskoga i Karla Rahnera, u: *Riječki teološki časopis,* 55 (2020) 1, 15-28.